

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 340.15(477.7= 12.2)«17/ 19/ 7»: 342.7

КАНЄНБЕРГ-САНДУЛ ОКСАНА КОСТЯНТИНІВНА

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII ст. –1917 р.)

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних
і правових учень

Галузь знань 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.К. Канєнберг-Сандул

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник

Вітман Костянтин Миколайович

д.п.н.професор

АНОТАЦІЯ

Канєнберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018.

У дисертації здійснено історико-правовий аналіз правового становища німецьких колоністів на південноукраїнських землях протягом XVIII – на початку XX ст.

Одним з актуальних завдань, які постають на сучасному етапі розвитку України як правової держави продовжує залишатися забезпечення прав представників національних меншин, що проживають в Україні. Історично обумовлений багатонаціональний склад українського суспільства вимагає від керівництва держави проведення виваженої та далекоглядної політики у регулюванні міжнаціональних відносин, вирішення конфліктних питань, що виникають між представниками етнічних та національних груп тощо. Євроінтеграційні процеси вимагають від української держави акцентувати увагу на таких принципах майбутнього розвитку міжетнічних і міжконфесійних відносин, як толерантність, взаємоповага, рівність. Водночас, як свідчить практика ряду європейських держав підхід у міжнаціональних та міжрелігійних відносинах повинен мати збалансований характер і не допускати утисків інтересів корінного населення країни. У протилежному випадку посилюватиметься загроза релігійних конфліктів та зростатиме популярність праворадикальних угруповань, як це на теперішній час відбувається у Франції, Німеччині, Угорщині та інших країнах. Особливого значення це питання набуває нині для України, де посилення міграційних потоків з-за кордону накладається на напружену ситуацію у сфері міжконфесійних та міжетнічних відносин. Вироблення комплексної стратегії та програми розвитку міжнаціональних

відносин, є неможливим без урахування вітчизняного досвіду державної політики у цій сфері. Аналіз правового статусу німецьких колоністів, які проживали на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., дозволяє запозичити його корисні елементи для того, щоб у подальшому втілити цей досвід у сучасне вітчизняне законодавство.

Основними методами проведеного дослідження стали такі загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження, як :

формально-логічний метод (дедукція, індукція, аналіз, синтез), який використано при аналізові та тлумаченні норм російського законодавства, що закріплювали права, свободи та обов'язки німецьких колоністів;

порівняльно-правовий метод, що використано зіставленні приписів норм російського законодавства у різні історичні періоди, а також при визначенні відмінностей правового статусу різних груп колоністів (менонітів, лютеран, католиків та ін.);

статистичний метод, який використано для аналізу кількісних даних, що прямо чи опосередковано характеризували практику реалізації правових норм, а також дали можливість відобразити конкретні зміни, що відбулися внаслідок прийняття чи внесення змін до законодавства про колоністів.

На основі здійсненого дослідження встановлено, що успіх у колонізації південних регіонів протягом XVIII – XIX ст.ст. та різке зростання чисельності німецьких колоністів обумовлювався комплексом правових та організаційних заходів з боку російської держави, зокрема: розробки та підготовки низки правових актів, що закріплювали особливий статус німецьких колоністів, виділенням грошових, земельних та матеріальних ресурсів, необхідних для розбудови на новому місці, створенню системи державних інституцій, які займалися питаннями управління та облаштування колоній німецьких поселенців.

Зроблено висновок, що наслідком державної політики стало формування окремої привілейованої соціальної групи, чий обсяг прав та свобод перевищував

аналогічні за змістом правові можливості, які російська держава закріпила за міським та сільським населенням південноукраїнських земель.

Здійснено аналіз та надано характеристику ключових прав і свобод, які за своїм змістом становили основу привілейованого правового статусу колоністів. В першу чергу, мова йде про економічні, культурно-духовні та політичні права і свободи, що закріплювалися та гарантувалися царським урядом.

До привілеїв німецьких колоністів в економічній сфері слід віднести право на збільшений, у порівнянні з іншими соціальними групами, розмір земельного наділу, що надавався державою, право на купівлю додаткових земельних наділів у російського дворянства та селянства, які у подальшому могли бути використаними німецькими поселенцями для розширення території своїх колоній та забезпечення малоземельних членів родини, права на зайняття підприємницькою діяльністю тощо.

Здійснене дослідження практики реалізації земельних прав німецьких колоністів у Південній Україні дозволяє говорити, що у більшості випадків держава виконала свої зобов'язання з наділення колоністів землею, навіть за рахунок обмеження та утисків прав проживаючих у цій місцевості корінних жителів. Водночас, звертає на себе увагу той факт, що через відсутність на першому етапі колонізації практики відбору іноземних поселенців, перевірки їх професійних якостей та вмінь, земля та інші матеріальні ресурси передавалися особам, які не були здатними до їх ефективного використання.

Встановлено, що важливим фактором для німецьких колоністів, який стимулював процес переселення на південноукраїнські землі, стало закріплення широкого комплексу культурно-духовних прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насамперед, мова йде про: право вільно сповідувати свою релігію, будувати церковні споруди, відправляти богослужіння за своїми обрядами, використовувати німецьку мову як у побуті, так і в офіційному діловодстві, здійснювати організацію навчального процесу у відповідності до національного досвіду та традицій. Загалом, російська держава намагалася проводити політику

у цій сфері, дотримуючись принципів національної та релігійної толерантності. Результатом реалізації цих положень стає поява в Південній Україні широкої мережі культових установ – католицьких та євангелістських церков, розбудова системи шкільної та професійно-технічної освіти, а також поява видань німецькою мовою.

Здійснено аналіз практичної реалізації цієї групи прав і свобод та відзначено, що протягом першого періоду колонізації вони багато в чому мали формальний характер. Причиною цього явища слід вважати відсутність системи фінансово-матеріальних гарантій з боку держави та слабку економічну базу колоністів. Зроблено висновок, що частина російської еліти, насамперед церковна, негативно сприйняла культурно-духовну автономію колоністів і опиралася реалізації закріплених прав і свобод.

Окрему увагу звернуто на питання правового регулювання проходження військової служби колоністами, оскільки для частини з них воно було принциповим при прийнятті рішення щодо переїзду. Зроблено висновок, що держава пішла на зустріч вимогам колоністів і дотримувалась у цьому питанні принципу найбільшого сприяння: колоністи могли проходити військову службу виключно на добровільних засадах, створювалися умови для альтернативної служби у невійськових підрозділах: медичних, лісових тощо.

На підставі здійсненого аналізу організації управління новоствореними колоніями зроблено висновок, що царський уряд пішов шляхом надання переселенцям широкої внутрішньої автономії, яка передбачала право колоністів самостійно вирішувати питання організації внутрішнього життя громади, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку. Водночас, звернуто увагу на те, що держава не відмовилася від звичної для себе практики адміністративного контролю за органами самоврядування, проте, у порівнянні з іншими системами самоврядування, німецькі колонії, які виникли у Південній Україні, зберігали більшу внутрішню самостійність.

За результатом здійсненого дослідження правового становища німецьких колоністів у перший період колонізації південноукраїнських земель наприкінці

XVIII – першій половині XIX ст. зроблено висновок, що прагнення держави залучити на незаселені території значну кількість колоністів обумовило патерналістське ставлення царського уряду до переселенців і сприяло збереженню економічної, культурної та політичної автономії німецьких колоністів.

Починаючи з середині 60-х рр. XIX ст., урядова політика стосовно німецьких колоністів починає зазнавати серйозної трансформації. Період лояльного ставлення влади до переселенців, що обумовив їх привілейоване становище в російському суспільстві, змінюється періодом асиміляції та поступовим позбавленням наданих на попередньому етапі прав і свобод. З'ясовано, що відмова від збереження привілейованого статусу колоністів обумовлювалася рядом факторів об'єктивного характеру: завершенням процесу колонізації незаселених регіонів та відсутністю гострої потреби у додаткових людських ресурсах; невдоволенням значної частини російського суспільства перевагами, які надавалися колоністам, насамперед у соціально-економічній сфері; відсутністю інтеграції колоністів у середовище російського суспільства, культурною та національною відлюдністю громад німецьких колоністів.

Наслідком процесу уніфікації правового статусу німецьких колоністів стало скасування низки окремих прав і свобод в економічній, політичній та освітній сферах. Проаналізовано процес реалізації прийнятих царським урядом нововведень та з'ясовано позитивні і негативні наслідки зміни правового статусу нащадків німецьких колоністів. Робиться висновок, що проведені реформи, незважаючи на їх актуальність та необхідність, спричинили зворотну міграцію німецьких колоністів та їх нащадків. Адміністративні заходи, застосовані державою, не підкріплювалися роз'яснювальною кампанією в середовищі колоністів, і сприймалися останніми виключно, як наступ на гарантовані їм права і свободи, порушення укладених ними домовленостей з російською владою.

Окремої уваги приділено змінам у правовому статусі німецьких колоністів у роки Першої світової війни. Проаналізовано причини прийняття та зміст «ліквідаційних законів» у 1915 – 1916 р.р. та їх вплив на південноукраїнські

землі. Додаткового обґрунтування отримала теза про штучний характер антинімецької кампанії, яка розгорнулася за підтримки царського уряду та вищих прошарків російського суспільства. Зроблено висновок, що наслідком ліквідаційної кампанії на півдні України став перерозподіл земельних ресурсів, посилення міграції з регіону німецького населення, що негативним чином позначилося на стані сільського господарства.

Розглянуто проблему виконання німецькими колоністами військового обов'язку в роки Першої світової війни. Зазначено, що, незважаючи на те, що значна частина колоністів мала рівні права та обов'язки у сфері військової служби з іншими підданими Російської імперії, на практиці проводилася дискримінаційна політика щодо солдат та офіцерів німецького походження: забороняється служба у мононаціональних чи моноконфесійних підрозділах, німецькі військослужбовці переводяться у тиллові підрозділи, позбавляються права на носіння зброї тощо. Водночас, держава розширює сферу застосування альтернативної невійськової служби, залучаючи до неї не лише представників менонітських громад, але й інших нащадків німецьких колоністів.

З урахуванням історичного досвіду правового становища німецьких колоністів зроблено ряд пропозицій у сфері здійснення державної політики в національному питанні та внесено відповідних змін до українського законодавства, які повинні забезпечити збалансований обсяг прав та обов'язків національних меншин.

Ключові слова: національна меншина, національна громада, правове становище німецьких колоністів, права та привілеї німецьких колоністів, релігійна політика, меноніти, німецьке питання в Російській імперії, ліквідаційне законодавство.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових періодичних виданнях:

1. Каненберг-Сандул О.К Система органов государственного управления немецкими колонистами в Российской империи в конце XVIII- первой половине XIX в. *Актуальні проблеми політики: зб. наук.праць.* 2014. Вип. 52. С. 440–449.

2. Каненберг-Сандул О.К Правовое положение немецких колонистов лютеранского и католического вероисповедания: сравнительный анализ. *Актуальні питання публічного та приватного права: зб. наук .праць.* № 2(07). 2014. С. 16–22.

3. Каненберг-Сандул О.К Устав о колониях иностранцев в Российской империи 1857 года: историко-правовой анализ. *Научный вестник Международного гуманитарного университета.* Серия «Юриспруденция». № 9-2. 2014. С. 20–23.

4. Каненберг-Сандул О.К Историография исследований о правовом положении немецких колонистов на Юге Украины. *Митна справа.* № 5/2. 2014. С. 82–89.

5. Каненберг-Сандул О.К Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII – XIX ст.ст.: етапи, зміст, правове оформлення. *Держава і право: зб. наук. праць.* Вип. 75. С. 47–60.

6. Каненберг-Сандул О.К Правовое положение немецких колонистов согласно «ликвидационных» законов Российской империи 1915-1917 гг. *Митна справа* № 3 ч. 2. 2015. С. 193–198.

Стаття у зарубіжному періодичному науковому виданні:

1. Каненберг-Сандул О.К Меннонитская колонизация Юга Украины: историко-правовой анализ. *LEGEA SI VIATA.* № 1/3. 2015. С. 22–25.

Публікації апробаційного характеру:

1. Каненберг О.К. Общие положения политики Российской империи относительно немецкой колонизации на Юге Украины (1803-1917 гг.). *Теоретичні*

та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Дрьомін В.М. Одеса: Фенікс, 2012. С. 234–236.

2. Каненберг-Сандул О.К. Политико-правовое регулирование процесса немецкой колонизации Юга России. *Правове життя сучасної України:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Дрьомін В.М. Одеса: Фенікс, 2013. С. 204–205.

3. Каненберг-Сандул О.К. Правовой статус немецких колонистов в 60-70 гг. XIX в. в Российской империи. *Духовні засади сучасного правогенезу:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 29–30 листоп. 2013 р.) / відп. ред. С.В. Ківалов. Миколаїв: Іліон, 2013. С. 108–110.

4. Каненберг-Сандул О.К. Историко-правовые основы создания и развития немецких колоний на Юге Украины в конце XVIII – начале XIX в. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 04–05 квіт. 2014 р.). ГО «Правовий світ». Дніпропетровськ, 2014. С. 6–9.

5. Каненберг-Сандул О.К. Становление и развитие системы органов государственного управления немецкими колонистами в Российской империи в XIX в. *Правове життя сучасної України:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.). У 2 т. Т. 2 / відп. ред. Дрьомін В.М. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 143–145.

6. Каненберг-Сандул О.К. Регулирование брачно-семейных отношений немецких колонистов католического и лютеранского вероисповедания. *Правове життя сучасної України:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15–16 серп. 2014 р.). ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2014. С. 17–21.

7. Каненберг-Сандул О.К. Особенности правового положения немецких колонистов как представителей меннонитской конфессии. *Правове життя сучасної України:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20–21 лют. 2015 р.). ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. С. 13–17.

8. Каненберг-Сандул О.К. Релігійні права та свободи німецьких колоністів у Маніфесті 1763 року. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Ульянова Г.О. Одеса: Гельветика, 2017. С. 194–196.

9. Каненберг-Сандул О.К. Право власності на землю німецьких колоністів наприкінці XVIII – другій половині XIX ст. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 жовт. 2017 р.). Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 14–16.

10. Каненберг-Сандул О.К. Освітня та релігійна самобутність німецьких колоністів Півдня України у XIX – початку XX ст. *Одеські юридичні читання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.) / відп. ред. Ульянова Г.О. Одеса: Гельветика, 2017. С. 20–22.

SAMMARY

Kanenberg-Sandul O. K. Legal status of the German settlers in the south of Ukraine (in the end XVIII cent. – 1917th y.) - Manuscript.

Thesis for a Candidate of Law (Doctor of Philosophy) Degree in specialty 12.00.01 «Theory and History of State and Law; the history of political and legal studies». - National University «Odessa Law Academy», Odessa, 2018. Kanenberg-Sandul O. K. Legal status of the German settlers in the south of Ukraine (in the end XVIII cent. – 1917th y.) – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The thesis contains the historical and legal analysis of the legal status of the German settlers in the southern Ukrainian lands in the XVIII - early XX century.

One of the urgent tasks that appear at the present stage of the development of Ukraine as a law-bound state is the maintenance of the rights of the national minorities representatives, residing in our country. Historically, the multinational composition of the Ukrainian society requires the government to conduct a well-considered and far-

sighted policy in regulating interethnic relations, resolving conflicts between representatives of ethnic and national groups etc. The European integration processes require that the Ukrainian state focuses on such principles of the future development of interethnic and inter-confessional relations, such as tolerance, mutual respect, equality. At the same time, as the experience of a number of European countries shows, the approach in interethnic and interreligious relations should be balanced and should not allow the infringement of the indigenous population. Otherwise, the threat of religious conflict will increase and the popularity of right-wing radical groups will increase, as nowadays the case is in France, Germany, Hungary and other countries. This issue is of particular significance for Ukraine, where the increase of migration flows from abroad is imposed on the tense situation in the field of inter-confessional and interethnic relations. The elaboration of a comprehensive strategy and program for the development of interethnic relations is impossible without taking into account the domestic experience of state policy in this area. The analysis of the legal status of the German settlers who lived in the south of Ukraine at the end of the XVIII - early XX centuries allows to apply its useful elements in order to further implement this experience in the contemporary domestic legislation.

The main methods of the research were the following general scientific and special-scientific research methods:

the formal-logical method (deduction, induction, analysis, synthesis), which was used in the analysis and interpretation of the norms of the Russian legislation, which consolidated the rights, freedoms and responsibilities of the German settlers.

the comparative legal method, used to compare the requirements of the norms of the Russian legislation in different historical periods, as well as to determine the differences in the legal status of different groups of the colonists (Mennonites, Lutherans, Catholics etc).

the statistical method used to analyze the quantitative data that directly or indirectly characterizes the practice of implementing legal norms and also made it possible to reflect specific changes that had occurred as a result of the adoption or amendment of the law on colonists.

The research was the basis to establish that the success in the colonization of the southern regions in the XVIII – XIX centuries and a sharp increase in the number of the German colonists was conditioned by a set of legal and organizational measures on the part of the Russian state, in particular: the elaboration and preparation of a number of legal acts that reinforced the special status of the German settlers, the allocation of monetary, land and material resources necessary for development in a new place, the creation of a system of state institutions dealing with the management and arrangement of colonies of the German settlers.

It was concluded that the state policy resulted in the creation of a separate privileged social group, whose rights and freedoms exceeded the legal capacity of similar content, which the Russian state secured for the urban and rural population of the southern Ukrainian lands.

The analysis and characterization of key rights and freedoms, which in their content formed the basis of the privileged legal status of the settlers, was carried out. First of all, we are talking about economic, cultural, spiritual and political rights and freedoms, which were secured and guaranteed by the tsarist government.

The privileges of the German settlers in the economic sphere should include the right to increase, in comparison with other social groups, the size of the land allotment provided by the state, the right to purchase additional land allotments from the Russian nobility and the peasantry, which could later be used by the German settlers to expand the territories of their colonies and to provide their land-poor family members, the right to engage in entrepreneurial activities, etc.

A study of the experience in the implementation of the land rights of the German settlers in the Southern Ukraine allows us to say that in most cases the state has fulfilled its obligations to allocate land to the settlers, even at the expense of restrictions and infringement of the rights of the indigenous population living in this area. At the same time, the attention is drawn to the fact that, due to the lack of the practice of selecting foreign settlers, the verification of their professional qualities and skills at the first stage of colonization, land and other material resources were passed on to the persons who were not capable to use them effectively.

It was established in the thesis that an important factor for the German settlers, which stimulated the process of resettlement on the Southern Ukrainian lands, was the consolidation of a wide range of cultural and spiritual rights and freedoms, which ensured preservation of the national-cultural and confessional identity of the settlers. First of all, we are talking about: the right to freely practice their religion, to build church buildings, to celebrate worship in their rites, to use German as a language of life and in the official paperwork, to organize the educational process according to the national experience and traditions. In general, the Russian state tried to pursue a policy in this area adhering to the principles of national and religious tolerance. The implementation of these provisions resulted in the emergence of a wide network of religious institutions in the Southern Ukraine - Catholic and evangelical churches, the development of school and vocational education, as well as the appearance of publications in German.

The research analyzes the practical implementation of this group of rights and freedoms and it is noted that they were mostly formal during the first period of colonization. The reason for this phenomenon is the lack of a system of state financial and material guarantees and the weak economic background of the settlers. It is also concluded that part of the Russian elite, primarily the church, negatively perceived the cultural and spiritual autonomy of the settlers and resisted the implementation of the established rights and freedoms.

The particular attention is drawn to the issues of legal regulation of military service by the settlers, since for some of them it was essential in making a decision on the move. It is concluded that the state met the requirements of the settlers and adhered to the principle of the highest assistance in this issue: the settlers were allowed to do military service solely on a voluntary basis, and the conditions for alternative service in non-military units were created: medical, forestry, etc.

The analysis of the organization of management of newly formed colonies was carried out in the thesis. It is concluded that the tsarist government has followed the route of providing the settlers with broad internal autonomy, which envisaged the right of the settlers to decide independently on the organization of the internal life of their

community, their social-economic, cultural and religious development. At the same time, the attention is drawn to the fact that the state did not abandon the practice of administrative control over the self-governing bodies, but in comparison with other self-government systems, the German colonies that arose in the Southern Ukraine retained greater internal independence.

The results of the study of the legal status of the German settlers during the first period of the colonization of the Southern Ukrainian lands in the late XVIII - first half of the XIX century made it possible to draw a conclusion that the state's desire to attract a large number of settlers to the uninhabited territories caused the paternalistic attitude of the tsarist government to the settlers and contributed to the preservation of the economic, cultural and political autonomy of the German settlers.

Since the mid 60's of the XIX century the Government policy towards the colonial Germans is beginning to undergo a serious transformation. The period of loyal attitude of the authorities to the settlers, which resulted in their privileged position in the Russian society, is substituted by the period of assimilation and a gradual deprivation of rights and freedoms granted at the prior stage. It was found out that the refusal to preserve the privileged status of the settlers was conditioned by a number of factors of an objective nature: the completion of the colonization process in the unpopulated regions and the lack of acute need for additional human resources; the dissatisfaction of a large part of the Russian society with the benefits of the settlers, especially in the social-economic sphere; the lack of integration of settlers into the environment of Russian society, the cultural and national closure of the German settlers communities.

The process of unification of the legal status of the German settlers resulted in the abolition of a number of individual rights and freedoms in the economic, political and educational spheres. The paper analyzes the process of implementation of the innovations adopted by the tsarist government and establishes the positive and negative consequences of the changes in the legal status of descendants of German settlers. It is concluded that the reforms carried out, despite their urgency and necessity, led to the reverse migration of the German settlers and their descendants. Administrative measures taken by the state were not supported by an explanatory campaign among the

settlers, and the measures were perceived only as an offense against the rights and freedoms guaranteed to them, violations of their agreements with the Russian authorities.

Particular attention in the study was paid to the changes in the legal status of the German settlers during the First World War. The reasons for the adoption and content of the «liquidation laws» in 1915 – 1916 and their influence on the Southern Ukrainian lands were analyzed. An additional substantiation was received about the artificial nature of the anti-German campaign, which unfolded with the support of the tsarist government and the upper strata of the Russian society. It is concluded that the liquidation company in the Southern Ukraine resulted in the redistribution of land resources, increased migration of the German population from the region, which negatively affected the state of agriculture.

In the course of the study, the problem of the performance by the German settlers of the military duty during the First World War was considered. It is noted that despite the fact that a significant part of the settlers had equal rights and obligations in the field of military service with other subjects of the Russian Empire, in practice there was a discriminatory policy towards soldiers and officers of the German origin: service in mono-religious or monoconfessional units is prohibited, German military men are transferred to logistic units, are deprived of the right to carry weapons, etc. At the same time, the state expands the scope of alternative non-military service, involving not only the representatives of the Mennonite communities, but also other descendants of the German settlers.

Taking into account the historical experience of the legal status of the German settlers, a number of proposals have been made in the field of implementation of the state policy on the national issue and implementation of the corresponding changes in the Ukrainian legislation that should ensure balanced rights and duties of the national minorities.

Keywords: the national minority, the national community, the legal status of the German settlers, the rights and privileges of the German settlers, religious politics, the Mennonites, the German issue in Russia, the liquidation legislation.

LIST OF APPLICANT PUBLICATION

Publications in professional editions:

1. Kanenberg-Sandul O.K. The system of government bodies to control the German settlers in the Russian Empire in the late XVIII-first half of the XIX century. *Topical problems of politic*. Odesa: Legal literature, 2014. Issue 52. pp. 440– 449.
2. Kanenberg-Sandul O.K. Legal position of the German settlers of the Lutheran and Catholic faith: the comparative analysis. *Actual issues of the public and private law*. №2 (07). Odesa. 2014. P.p. 16– 22.
3. Kanenberg-Sandul O.K. The Charter of the Foreign Colonies in the Russian Empire of 1857. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*. No. 9-2. – Odessa, 2014. P.p. 20– 23.
4. Kanenberg-Sandul O.K. Historiography of research on the legal status of the German settlers in the Southern Ukraine *Customs Procedures*. No. 5/2. P. 82– 89.
5. Kanenberg-Sandul O.K. Evolution of the policy of the Russian government in relation to the German settlers in the XVIII-XIX centuries: stages, content, legal formulation . *State and Law*. Issue 75. P.p. 47– 60.
6. Kanenberg-Sandul O.K. The legal position of the German colonists according to the "liquidation" laws of the Russian Empire 1915– 1917. *Customs Procedures*. No. 3, Part 2. 2015 P.p. 193– 198.

Article in a foreign periodic scientific publication

7. Kanenberg-Sandul O.K. Mennonite colonization of the South of Ukraine: historical and legal analysis LEGEA SI VIATA. No. 1/3. 2015. P.p. 22– 25.

Publications of approbatory nature:

1. Kanenberg O.K. General provisions of the Russian Empire policy concerning German colonization in the South of Ukraine (1803-1917). *Theoretical and practical problems of ensuring sustainable development of statehood and law.:* Materials of the International Scientific and Practical Conference devoted to the 15th anniversary of the

National University "Odessa Law Academy" and the 165th anniversary of the Odessa School of Law.(Odessa November 30, 2012). O.: Feniks, 2012. P. 234 - 236.

2. Kanenberg-Sandul O.K. Politico-legal regulation of the German colonization process in the South of Russia. *The legal life of the modern Ukraine: The materials of the International Scientific and Practical Conference.*(Odessa, May 16-17, 2013). - O.: Feniks, 2013. P.204-205.

3. Kanenberg-Sandul O.K. Legal status of the German settlers in the 60-70's of the XIX century in the Russian Empire. *The spiritual principles of modern law-genesis: Materials of the International Scientific and Practical Conference "IX Prybug Legal Readings"*(Mykolaiv, November 29-30, 2013). Mykolaiv: Ilion, 2013. P.108-110.

4. Kanenberg-Sandul O.K. Historical and legal basis for the creation and development of the German colonies in the South of Ukraine in the late XVIII and early XIX centuries. The Materials of International Scientific and Practical Conference «*Actual issues and problems of public relations legal regulation*»,(Dnepropetrovsk, April 04-05, 2014). P.6– 9.

5. Kanenberg-Sandul, O.K. Formation and development of the system of government bodies of the German settlers in the Russian Empire in the XIX century.*Legal life of modern Ukraine: Materials of the International Scientific and Practical Conference.* (Odesa, May 16-17, 2014). P. 143– 145.

6. Kanenberg-Sandul O.K. Regulation of the marriage and family relations of the German settlers of the Catholic and Lutheran faiths .*The legal life of modern Ukraine: Materials of the International Scientific and Practical Conference "The Peculiarities of the Development of Public and Private Law in Ukraine".* (Kharkiv, August 15-16, 2014). P. 17– 21.

7. Kanenberg-Sandul O.K. Peculiarities of the Legal Status of the German settlers as the Representatives of the Mennonite Confession. *The legal life of modern Ukraine: Materials of the International Scientific and Practical Conference "Influence of Legal Science on the Development of the International and National Legislation".*(Kharkiv, February 20-21, 2015). P.13– 17.

8. Kanenberg-Sandul O.K. Religious rights and freedoms of the German settlers in the Manifest of 1763. *Traditions and innovations in the legal science: past, present, future: Materials of the International Scientific and Practical Conference devoted to the 20th anniversary of the National University "Odesa Law Academy" and 170th anniversary of the Odesa Law School.* (Odessa, May 19, 2017). Odessa, 2017. P.194– 196.
9. Kanenberg-Sandul O.K. Land ownership of the German colonies in the South of Ukraine in the late XVIII and early XIX centuries The Materials of International Scientific and Practical Conference "*Actual issues and problems of public relations legal regulation*",(Zaporizhzhia, 27-28 october 2017). P.14-16.
10. Kanenberg-Sandul O.K.Educational and religious identity of the German colonies in the South of Ukraine in the late XVIII and early XIX centuries.The Materials of International Scientific and Practical Conference, (Odesa, 10-11 November 2017). P. 20-22.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	C.20
Розділ 1. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ТА СВІТОГЛЯДНОЇ САМОБУТНОСТІ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.....	C. 27
1.1. Правовий статус німецьких колоністів як предмет наукового дослідження: історіографія проблеми.....	C. 27
1.2. Право на свободу віросповідання німецьких колоністів та еволюція державно-конфесійної політики Російської імперії у кінці XVIII – XX ст. ст.....	C. 39
1.3. Правове регулювання культурних прав і свобод представників німецького населення Півдня України	C. 62
Висновки до першого розділу.....	C.90
Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	C. 93
2.1. Становлення та проблеми реалізації права власності на землю німецьких колоністів наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.....	C. 93
2.2. Наступ на земельні права німецьких колоністів наприкінці XIX – на початку XX століття. «Ліквідаційне законодавство» 1915 – 1917 рр.....	C. 115
2.3. Правові основи виконання військового обов'язку та проходження альтернативної (невійськової) служби німецькими колоністами	C. 130
Висновки до другого розділу.....	C.152
Розділ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІННЯ НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІЯМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	C. 156
3.1. Формування та розвиток системи органів державного управління німецькими колоніями Півдня України.....	C.156
3.2. Еволюція правових форм участі німецьких поселенців у суспільному житті колонії: від традиційної моделі до загальнодержавної.....	C.175

Висновки до третього розділу.....	C.221
ВИСНОВКИ.....	C. 224
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	C. 235

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розбудови України як правової держави залишається актуальною проблема захисту прав національних меншин. За Конституцією України (стаття 24) громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Євроінтеграційні процеси, які посилюються після 2014 року вимагають від української держави акцентувати увагу на таких принципах майбутнього розвитку міжетнічних і міжконфесійних відносин, як толерантність, взаємоповага, рівність. Разом з тим, як показує практика ряду європейських держав підхід у міжнаціональних та міжрелігійних відносинах повинен носити виважений характер і не допускати порушення інтересів корінного населення країни. У протилежному випадку посилюватиметься загроза релігійних конфліктів та зростатиме популярність праворадикальних угруповань, як це сьогодні відбувається у Франції, Німеччині, Угорщині та інших країнах. Особливого значення це питання набуває сьогодні для України, де посилення міграційних потоків з-за кордону накладається на напружену ситуацію у сфері міжконфесійних та міжетнічних відносин. Ключовим завданням держави у цьому випадку є вироблення комплексної програми, яка спираючись на історичний вітчизняний досвід та досвід зарубіжних країн, дозволила б забезпечити мирне співіснування представникам різних народів та створила умови для безконфліктного розв'язання суперечливих питань. Важливу роль в цій програмі відіграватиме належне правове оформлення статусу представників національних та конфесійних меншин, а також розробка механізму гарантій забезпечення їх прав і свобод.

У зв'язку з вищезазначеним, сьогодні нової актуальності набувають дослідження історії правового регулювання статусу етнічних та етноконфесійних груп, які населяли регіони України. Найбільш цікавим для дослідника в цьому

відношенні є південноукраїнський регіон де проживали різноманітні етнічні групи, зокрема німецька спільнота. Аналіз правового статусу німецьких колоністів, які проживали на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., дозволяє запозичити його корисні елементи з тим, щоб у подальшому втілити цей досвід у сучасне вітчизняне законодавство.

У сучасній історіографії дослідження правового статусу німецьких колоністів обмежуються відносно невеликою кількістю наукових робіт, як правило, фрагментарного характеру, в яких висвітлено лише окремі питання. Це зумовило інтерес до обраної теми, визначило мету, задачі та наукову новизну дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» за загальною темою «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку Української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) на 2011–2015 рр. та «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U01842H) на 2016–2020 рр. і пов'язаний з планом науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права за темою «Історичні традиції у правовому розвитку України».

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного історико-правового аналізу становища німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети дослідження визначило виконання таких задач:

охарактеризувати історичні передумови німецької колонізації південноукраїнських земель та визначити основні тенденції її розвитку;

визначити історію становлення та обґрунтувати зміст російського законодавства про правовий статус колоністів, його еволюцію протягом XVIII – початку XX ст. з метою з'ясування передумов, причин та наслідків законодавчих змін;

сформулювати особливості процесу утворення землеволодіння німецьких колоністів як економічної основи існування цієї привілейованої групи населення та визначити еволюцію його правового статусу;

охарактеризувати культурні права і свободи, надані німецьким колоністам, насамперед у сфері освіти, мови та віросповідання;

систематизувати особливості правового регулювання здійснення військової служби колоністами, охарактеризувати систему альтернативної військової служби представників менонітів та інших конфесій;

обґрунтувати та сформулювати особливості діяльності державних органів та установ у сфері правового регулювання життєдіяльності німецьких колоній у період з кінця XVIII ст. – до 1917 р.;

охарактеризувати систему громадського самоуправління в німецьких колоніях, визначивши її специфічні риси та відмінності від системи управління місцевими сільськими громадами в Російській імперії. Дослідити характер взаємовідносин колоністських органів самоврядування та органів державної влади;

сформулювати особливості практичної реалізації закріплених у законодавстві прав і свобод німецьких колоністів та визначити ступінь їх реальності та забезпеченості. Звернути особливу увагу на систему гарантій правового статусу німецьких колоністів та дослідити ступінь її ефективності;

охарактеризувати державну політику у сфері нормативно-правового та матеріального забезпечення прав і свобод колоністів;

сформулювати практичні рекомендації щодо врахування досвіду історії правового регулювання життя німецьких колоністів при проведенні реформ правового статусу національних меншин на сучасному етапі державного розвитку.

Об'єктом дослідження суспільні відносини, що виникали у процесі становлення та розвитку німецьких колоній в Російській імперії .

Предметом дослідження правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – до 1917 року).

Хронологічні межі роботи охоплюють XVIII ст. – до 1917 року. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений фактом початку колонізації земель Російської імперії німецькою спільнотою та виробленням комплексу нормативно-правових актів, що регулювали відносини між колоністами та російською державою.. Верхня хронологічна межа мотивована початком революційних процесів, що зумовили якісно нових перетворення у законодавстві щодо національних меншин.

Територіальні межі дослідження опрацьовані матеріали стосуються території тогочасних Таврійської, Катеринославської і частково Херсонської губерній де на той час розміщувалася значна кількість німецьких поселень.

Методи дослідження. Для дослідження правового становища німецьких колоністів були застосовані загальнонаукові (описовий, статистичний, аналіз) та спеціально-наукові (історико-правовий, логіко-юридичний, соціологічний, порівняльно-правовий, системно-структурний) методи.

Описовий аналіз використовується для висвітлення індивідуальних явищ суспільного життя. Послідовність відображення явищ суспільного життя, характеристика історичної епохи та аналіз, який розкриває внутрішню сутність явищ є головними ознаками методу.

Формально-логічний метод (дедукція, індукція, аналіз, синтез) був використаний при аналізі норм російського законодавства, що закріплювали права, свободи та обов'язки німецьких колоністів, визначали систему державних органів управління колоніями та їх повноваження, тощо.

Використання системно-структурного методу сприяло дослідженню правового статусу німецьких колоністів як цілісної міжгалузевої правової конструкції, дозволило виокремити її структуру, та провести аналіз її окремих елементів.

Порівняльно-правовий метод застосовано при зіставленні приписів російського законодавства із іноземними правовими аналогами, а також при характеристиці дії нормативно-правових актів у різних регіонах чи по відношенню до різних груп населення (менонітів, лютеран, католиків тощо).

Статистичний метод сприяв з'ясуванню й аналізу кількісних даних, що прямо чи опосередковано характеризують практику реалізації правових норм, дають можливість відобразити конкретні зміни, що відбулися внаслідок прийняття чи внесення змін до законодавства про колоністів.

Дотримання вимог правильної логічної побудови понять, суджень та умовиводів забезпечило обґрунтованість та достовірність зроблених висновків.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним історико-правовим дослідженням правового регулювання життя німецьких колоністів на землях Південної України у дореволюційний період.

Наукова новизна дисертації конкретизується у таких головних результатах дослідження:

уперше:

визначено основні чинники історичної еволюції правового становища німецьких колоністів на території Південної України у дореволюційний період;

надано характеристику основних організаційно-правових проблем, з якими зіткнулися колоністи у процесі реалізації наданих їм державою прав і свобод;

охарактеризовано суть та причини відмінностей між гарантованими у законодавстві правами і свободами та їхнім реальним втіленням у життя;

удосконалено:

теоретичні та історико-правові положення стосовно державної політики у сфері забезпечення прав і свобод німецьких колоністів;

визначення процесу уніфікації правового становища німецьких колоністів та інших підданих російської держави, який мав об'єктивний характер, хоча і супроводжувався ліквідацією окремих привілеїв, наданих на попередніх етапах;

характеристику особливостей політичної та правової культури німецького населення південноукраїнських губерній, характеристику особливості реалізації наданих їм прав через органи місцевого самоврядування;

характеристику функцій органів колоністського самоврядування у сфері забезпечення потреб німецького населення та практичну реалізацію в німецьких колоніях Півдня України;

визначення позицій царського уряду до представників різних етноконфесійних груп німецького населення, насамперед менонітів, що знайшло своє відображення у законодавстві про колоністів;

визначення поняття та змісту «ліквідаційних законів», наслідків їх реалізації стосовно німецьких колоній Південної України;

набули подальшого розвитку:

теза про штучний характер антинімецької кампанії, яка розгорнулася за підтримки царського уряду та вищих прошарків російського суспільства;

теза щодо помилковості існуючого в науковій літературі твердження про суто дискримінаційний характер російського законодавства стосовно представників національних меншин;

обґрунтування положення щодо адміністративного устрою німецьких колоній на Півдні України;

запропоновано зміни і доповнення до Закону України «Про освіту», Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідній діяльності – для здійснення подальших досліджень історії німецьких колоністів Півдня України;

навчальному процесі – для використання положень та висновків при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права, конституційного права України;

правотворчій діяльності – для внесення змін та доповнень до існуючого законодавства тощо.

Апробація результатів дослідження. Головні положення і висновки дисертації було викладено у публікаціях, доповідях на десятих наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю

Одеської школи права (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «ІХ Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 29–30 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные вопросы и проблемы правового регулирования общественных отношений» (м. Дніпропетровськ, 04–05 квітня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 15–16 серпня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив юридичної науки та розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 20–21 лютого 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 27–28 жовтня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Одеські юридичні читання» (м. Одеса, 10–11 листопада 2017 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 17 публікаціях, 6 із яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному періодичному виданні та 10 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, задачами та характером дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, які містять 8 підрозділів, і списку використаних джерел, що налічує 380 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 267 сторінок, основний зміст викладено на 196 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ТА СВІТОГЛЯДНОЇ САМОБУТНОСТІ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

1.1. Правовий статус німецьких колоністів, як предмет наукового дослідження: історіографія проблеми

Проблемам історичного розвитку Російської імперії другої половини ХІХ - початку ХХ ст. присвячено велику кількість історико-юридичних досліджень, які охоплюють різноманітні сфери соціально-економічного та політичного життя російського суспільства. Але історіографічний простір заповнений досить нерівномірно, у ньому існує безліч малодосліджених або й зовсім не розроблених проблем. Саме такою є й проблема правового статусу німецьких колоністів на Півдні України.

Пристаючи до аналізу стану наукової розробки проблеми, вважаємо за необхідне визначити основні етапи розвитку історико-юридичних досліджень, присвячених означеній проблематиці: дореволюційний, радянський та пострадянський. Крім того, враховуючи, що більшість авторів досліджень не ставили за мету здійснити аналіз правового становища саме представників німецької національної меншини, а, як правило, аналізувала загальну історію іноземних колоністів, лише побіжно згадуючи про особливості становища тієї чи іншої етнічної групи, у рамках аналізу стану наукової розробки проблеми доцільно буде також провести предметну класифікацію доробку вчених, тобто розглядати окремо історіографію становлення, розвитку та правового регулювання колоністського руху в Російській імперії, а також виокремити дослідження, присвячені особливостям правового становища колоністів німецького походження.

Перші паростки наукового інтересу до історії іноземних колоній Південної України можна спостерігати наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли внаслідок активного заселення причорноморської степової зони утворилася значна кількість іноземних громад і держава стала потребувати більшої інформації про особливості їх внутрішнього життя. Як наслідок, Санкт-Петербурзькою Академією наук було організовано експедиції на землі Південної України. Після їх завершення, члени експедицій І. Гільденштедт, В. Зуєв та П. Паллас підготували матеріали, в яких здійснили опис стану колоній, їх внутрішнього економічного, культурного та соціального побуту. Зрозуміло, що зазначені матеріали мали у цілому статистично-описовий характер, однак вони були першою спробою подати узагальнений матеріал із життя колоністів.

У середині XIX ст. колоністи продовжували залишатися ізольованими від російського суспільства і основний контакт з ними підтримувався через представників державних органів, до чия компетенції належало управління іноземними колоніями. Сюди надходив основний масив документів, що стосувалися стану колоній, здійснювалося узагальнення статистичної інформації, розроблялися відповідні аналітичні записки. Не дивно, що за таких обставин значна частина праць, що стосувалися життя колоній у цей період, була підготовлена державними чиновниками – А. Заблоцьким-Десятовським, Й. Корнісом, А. Скальковським, С. Вітте, А. Фадєєвим, В. Павловичем, О. Клаусом, А. Веліциним та ін. [44; 45; 46; 153; 154; 155; 311]. Зазначені автори, як правило, зосереджувалися на короткому аналізові історичних витоків колонізаційного руху, описували загальні умови розвитку колоній, зазначали проблеми, з якими колоністами довелося зіткнутися на перших етапах. Для робіт цього періоду характерним є домінування описового матеріалу над аналітичним. Виклад питань, пов'язаних з правовим статусом німецьких колоністів, як правило, здійснюється у контексті побіжного аналізу змісту основних нормативних актів, що встановлювали умови запрошення та перебування в Росії колоністів.

Серед робіт середини XIX ст. слід виокремити дослідження чиновника Міністерства державного майна О. Клауса, який в 1868 – 1869 рр. опублікував у журналі «Вісник Європи» серію статей з історії німецької колонізації, яких у подальшому було об'єднано в окрему роботу – « Наші колонії » [155]. Ця праця, на думку більшості дослідників, є першим серйозним науковим дослідженням в якому проаналізовано різноманітні аспекти історії німецьких колоністів: причини та передумови колонізації, порядок організації управління німецькими колоніями, особливості соціально-економічного та культурного побуту німецьких колоністів, релігійні взаємовідносини тощо. У контексті порушених питань, О. Клаус робить короткий аналіз змісту основних нормативних актів, що визначали правовий статус німецьких колоністів і окреслює адміністративно-правові умови формування та розвитку німецьких колоній. Важливе значення мало розкриття форм землеволодіння в німецьких колоніях, їх відмінність від форм традиційного землеволодіння в російських губерніях. У роботі представлені також списки колоній і карти, які надають факти про розміщення і динаміку розвитку німецьких колоній.

Накопичення фактичного матеріалу та посилення зацікавленості до проблематики іноземних колоній призвела до появи регіональних досліджень у яких автори простежували історію колонізації різних регіонів Російської імперії. Невипадково, що Південь України, який виступав одним з центрів колонізаційного руху, стає предметом дослідження праць Д. Багалія, К. Вернера, С. Харизоменова та В. Постникова [7; 8; 218]. Водночас, як і в попередніх виданнях, проблематика правового статусу колоністів тут майже не розкривається, а головний акцент робиться на вивченні їх соціально-економічного становища.

Наприкінці XIX ст. з'являються і перші спроби спеціалізованих досліджень, присвячених правовому статусу колоністів у Росії, зокрема в 1888 р. з'являється праця М. Миша «Про іноземців у Росії» [198]. У своїй роботі автор зосередився на публікації та коментуванні нормативно-правових актів, що регламентують становище іноземців, внаслідок чого дослідження хоча і містить значну кількість

фактичного матеріалу, однак у ньому домінує описовий характер та відсутній критичний аналіз наведених статей та практики їх реалізації. Варто зазначити, також, що реформи XIX ст. у сфері правового становища колоністів та організації управління колоніями, автор розглядає виключно у позитивному аспекті, з позиції інтересів російської держави.

Початок XX ст. було позначено підвищенням уваги до історії іноземної колонізації Росії, оскільки у цей період жваво обговорювалися питання земельної реформи та статусу колоністських землеволодінь. Їх автори певною мірою продовжували працювати у напрямку, започаткованому ще у попередній період, й у своїх творах переважно звертали увагу на загальні питання історії іноземної колонізації у країні. Серед опублікованих у зазначений період праць необхідно назвати роботи Г. Писаревського [220; 221; 222], в яких він на основі багатого архівного матеріалу зробив спробу здійснити перше комплексне дослідження історії іноземної колонізації російських земель. Водночас, відзначаючи значний фактологічний матеріал наведений у цих працях, слід сказати, що вони не охоплюють усього періоду у німецького колонізаційного руху, а також основну увагу автор приділяє в них політичним та соціально-економічним аспектам розвитку колоній.

У рамках загальної історії колонізаційного руху розпочинається і дослідження історії окремих релігійних громад, що переселилися до російської держави. Насамперед мова йде про громаду менонітів, чиї представники заселили причорноморські та приазовські степи. Серед робіт, присвячених менонітській тематиці, авторами яких переважно були самі німецькі історики – Я. Штах, П. Келлер, А. Крокер, Ф. Ісаак, П. Браун – окрему увагу привертає робота Ю. Бондаря, в якій автор висвітлив особливості культурного та економічного життя менонітських громад, а також акцентував увагу на специфічних рисах правового статусу менонітського землеволодіння [33].

Початок Першої світової війни та проведення «ліквідаційної компанії» щодо землеволодіння колоністів спричинили справжній вибух у дослідженнях історичних витоків та статусу німецьких колоністів. Військове протистояння та

боротьба за землю обумовили гостру дискусію між прихильниками двох протилежних напрямків. Одні з них, зокрема С. Шелухін, А. Богдановський, С. Мансирєв, Г. Євреїнов, А. Ліпранді, С. Годземба, І. Гольдштейн, Б. Івінський, М. Симбірський, П. Луппов, А. Ренніков, І. Сергєєв перебували на відверто антинімецьких позиціях, тож у своїх роботах намагалися показати негативні наслідки запрошення німецьких колоністів та обстоювали правомірність прийнятих «ліквідаційних законів». Для їх робіт характерним є наголос на «неправомірно» широкіх привілеях, наданих колоністам, їх культурну та релігійну відособленість та наявність більш сприятливих умов для ведення власного господарства.

Натомість, альтернативний погляд на цю проблему висвітлено у працях С. Бондаря, К. Ліндемана, Я. Штаха, Д. Еппа, Г. Бергмана, які виступали з гострою критикою прийнятих в 1915 – 1916 рр. законів, та доводили об'єктивну необхідність існування культурної автономії німецьких колоній і збереження за потомками колоністів частини привілеїв наданих при переселенні. На особливу увагу заслуговують праці К. Ліндемана, який прослідкував проведення ліквідації німецького землеволодіння на Півдні України, здійснивши критичний аналіз російського законодавства щодо права власності на землю колоністів [174; 175].

У роки Першої світової війни було підготовлено і перше серйозне історико-юридичне дослідження німецької колонізації. Написана юристом за освітою Я. Дітцем «Історія поволзьких німців-колоністів», спирається на значний масив нормативно-правових актів та матеріалів із життя поволзьких німців. Внаслідок цього, в роботі не лише здійснюється формально-юридичний аналіз правового статусу колоністів, але й розкриваються проблемні питання реалізації відповідних правових норм на практиці. Початок війни не дозволив опублікувати цю книгу, тож вона побачила світ лише через 80 років і не була доступною широкому колу радянських дослідників [109]. Слід зазначити, також, що, будучи за своєю суттю регіональним дослідженням, робота Я. Дітца не враховує специфіки правовідносин, що склалися на південноукраїнських землях.

З 1917 р. розпочинається новий період у вивченні історії іноземної колонізації південноукраїнських земель Російської імперії, на який значною мірою вплинула комуністична ідеологія. Радянську історичну науку було покликано обґрунтовувати історичну закономірність Великої Жовтневої революції та переваги радянського ладу. Тому провідною темою для досліджень історичною наукою стає революційний рух та класова боротьба, а взаємовідносини між колоністами та урядом, а також відносини всередині колоністських громад починають вивчатися з точки зору конфлікту різних соціальних груп, а зміст прийнятих законів трактується у контексті радянського класового праворозуміння. Так, в опублікованих у середині 30-х рр. ХХ ст. працях П. Галлера, О. Клібанова, М. Кривохатського, А. Рейнмаруса та Г. Фрізена господарський та соціокультурний розвиток менонітів розглядався у контексті розпочатої політики колективізації та боротьби з релігійними віруваннями [156; 167; 288]. Як наслідок, у роботах надається негативна оцінка ролі релігії у колоністському середовищі та критично оцінюються індивідуальні форми господарювання.

Прихід до влади в Німеччині фашистів, події Великої Вітчизняної війни та подальша депортація німецького населення з Південної України та Поволжя на тривалий час наклали в радянській історіографії табу на тему німецької колонізації в Російській імперії. У 40 – 60-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії не можна зустріти серйозних досліджень історії німців України, лише меноніти продовжують бути об'єктом історичного вивчення. Водночас і ця тематика обмежувалася класовою боротьбою і негативним впливом релігії в колоніях. Зокрема, праці В. Крестьянінова та Н. Ілліних безпосередньо присвячені історії виникнення, критиці основ віровчення та розвитку секти менонітів в СРСР.

Лише часткова лібералізація культурної сфери та налагодження відносин з ФРН у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. дозволили історикам знову зайнятися дослідженнями, пов'язаними з проблематикою німецької колонізації Південної України. Так, у цей період з'являються праці О. Дружиніної, В. Кабузана,

Л. Малиновського, В. Наулка, Ю. Іванової, Л. Чижикової, в яких розкриваються загальні питання колонізації південноукраїнських земель, а також аналізується вклад німецьких громад у соціально-економічний розвиток регіону [112; 144; 185]. Написані на багатому фактичному матеріалі, ці роботи, водночас, зосереджені виключно на історичному аспекті колонізації і не розкривають питань пов'язаних із правовим статусом колоністів. У висвітленні урядової політики стосовно колоністів авторами продовжують використовуватися радянські кліше, з акцентом уваги на репресивно-каральних заходах царської влади стосовно колоністів.

Так, у роботах О. Дружиніної та Л. Малиновського, присвячених Південній Україні, німецька імміграція розглядається як частина загального переселенського потоку. Автори здійснюють аналіз соціально-економічного становища німецького селянства, наголошують на важливості станових та соціальних відмінностей німецьких колоністів від російського селянства, звертають увагу на соціальні протести в середині колоністських громад та придушення їх владою [112; 185].

Після початку перебудови у 80-х рр. ХХ ст. відбувається поступова демократизація радянського суспільства, що мало наслідком зростання громадянської самосвідомості народів СРСР, яка відродила їх інтерес до свого минулого і, в тому числі, до дожовтневої історії. На рубежі 80 – 90-х рр. минулого століття в журналах «Історія СРСР» та «Український історичний журнал» було опубліковано праці Л. Малиновського «Громада німецьких колоністів в Росії і її регіональні особливості» [186] та І. Кулинича «Німецькі колонії на Україні (в 60-ті роки ХVIII ст. – 1917 р.)» [171], які привернули увагу сучасних істориків до білих плям в історії німецьких національних меншин України.

Після розпаду Радянського Союзу вивчення історії німецьких колоністів значно поживалося, що обумовлювалося рядом факторів: доступністю вітчизняних та іноземних архівів, наявністю широкого кола малодосліджених тем, фінансовою підтримкою досліджень з боку німецької держави та

культурних товариств. Як наслідок, у Росії та в Україні при університетах починають створюватися наукові центри для дослідження історії німецьких колоністів, проводяться конференції міжнародного та загальнодержавного рівнів, здійснюється захист дисертаційних робіт.

З'являються дослідження, в яких автори прагнуть узагальнити існуючий матеріал, підбити основні підсумки та окреслити дослідницькі завдання на майбутнє. Прикладом подібної роботи стає колективна монографія дніпровських дослідників «Нариси історії німців і меннонітів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.» [216].

Історія німецьких колоністів Півдня України стає предметом аналізу у ряді дисертаційних досліджень, кількість яких постійно зростає, що свідчить про значний науковий інтерес до цієї теми. Зокрема, хотілося б відзначити роботи Ю. Берестня, Ю. Демури, О. Замуруйцева, М. Белікової, М. Ісмаїлова, К. Лях, О. Малишкіної, О. Пасько, Т. Захарченко, С. Чирук та ін. Роботи цих науковців спрямовано на розкриття культурної та соціально-економічної історії німецьких колоністів, однак містять важливу для дослідження правового статусу колоністів інформацію. Так, у дисертації М. Ісмаїлова [138] представлено матеріали з історії переселення німецьких колоністів на Півдні України, самоорганізації їх у громади-колонії і подальше існування цих структурних одиниць до 30-х рр. XIX ст. У роботі, зокрема, проаналізовано звіти губернаторів, які акумулювали інформацію загального плану, звіти піклувального комітету. Є. Малишкіна. [187] у своїй дисертації виявила основні етапи поширення німецьких колоній у південному напрямку як складової частини політики, спрямованої на економічне освоєння нових територій на півдні імперії, показала структуру колоній, визначила критерії розподілу німецьких переселенців, а також характер відносин представників різних релігійних напрямків з урядом і місцевою владою. Результати дослідження Е. Пасько [217] дозволили визначити основні етапи колонізаційної політики уряду стосовно переселенців, процес і принципи розселення колоністів на території Російської імперії, а також вивчити розвиток

російського законодавства про колоністів, звернувши основну увагу на їхній статус.

Останнім десятиліттям помітним стає тяжіння дослідників до регіоналізації своїх робіт або зосередження їх на більш вузьких аспектах уже дослідженої теми. У 90-ті роки активно здійснювалися дослідження проблеми в регіонах України – Дніпрі, Києві, Луцьку, Львові, Чернівцях, Одесі. Це явище є цілком закономірним, зважаючи на те, що більшість загальних питань розвитку колонізаційного руху на Півдні України уже достатньо висвітлені у науковій літературі. Зокрема, в центрі уваги дослідників опиняються німецькі колонії на території сучасного м. Одеси. Історію соціально-економічного, політичного і правового розвитку німецьких колоністів на території України вивчали і акцентували увагу на окремих аспектах формування і функціонування німецьких поселенців такі вчені як: В. Ауман, С. Бобильова, В. Чеботарьова, О. Коновалова, Н. Шевчук [28; 158; 344; 351]. Серед Одеських дослідників німецької проблематики великий внесок зробила Е. Плесская-Зебольд [226], статті та монографії якої відображали різноманітні аспекти економіки, культури, духовного життя, історії одеської ремісничої колонії, а також правове становище німецьких колоністів ремісничої колонії. Важливим джерелом є праця Е. Плеської-Зебольд та О. Коновалової [159] у вигляді 7 томів – анотований опис справ піклувального Комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії 1799-1876 рр., що містить опис архівних фондів Державного архіву Одеської області, а також зведені дані про чисельність німецьких переселенців, назви створених колоній та округів, карти з позначеними територіями розселення, фінансовими документами тощо.

В Україні та Росії тривалий час тема правового статусу німецьких колоністів знаходилася поза увагою дослідників історії вітчизняного права. Натомість відсутність комплексних досліджень правового статусу німецьких колоністів певним чином було компенсовано аналізом окремих їх прав та обов'язків.

Так, важливу роль у вивченні соціокультурних прав німецьких колоністів становлять праці О. Курило [169], О. Ліценбергер [177; 178], О. Безносової

[17; 18] та ін. Хоча предметом дослідження цих праць виступає історія релігійних громад іноземців, однак у контексті дослідження здійснюється аналіз нормативно-правових актів, які гарантували колоністам право на віросповідання, аналізуються проблеми, з якими зіткнулися колоністи у процесі реалізації та захисту своїх релігійних прав, досліджується державна політика з релігійних питань.

Спроби проаналізувати систему управління колоніями були здійсненні І. Задерейчук, який у своїх роботах досліджує нормативно-правове забезпечення формування державних органів управління іноземними колоніями на Півдні України, окреслює обов'язки, повноваження та штатний розпис Контори опікуництва Новоросійських іноземних поселенців, висвітлює питання адміністративно-територіального устрою німецьких колоній [120; 121; 122].

У дослідженнях Н. Осташевої-Венгер здійснюється аналіз економічних прав і свобод колоністів, зокрема у сфері зайняття підприємницькою діяльністю [214]. Автором виокремлюється колонізаційна стратегія російського уряду щодо німецьких колоністів, аналізуються правові умови розвитку колоністського підприємництва (в період дії колоністського статусу, в роки російської індустріалізації і модернізації (1871–1914 рр.), у період дії ліквідаційної законодавства (1914 – 1917 рр.), виявляється економічна, соціальна та конфесійна природа виникнення менонітського підприємництва, вивчаються еволюція і динаміка підприємницької кон'юнктури в умовах багатокладної економіки.

Роботи Ю. Берестеня, С. Неліповича та І. Шульги розкривають особливості проходження військової служби представниками менонітів у роки Першої світової війни [22; 23; 200; 201; 355]. Автори зосереджують увагу на особливому статусі менонітів у збройних силах Російської імперії, досліджують особливості проходження альтернативної військової служби в умовах протистояння з німецькою державою. характеризують зміни у законодавстві, що відбулися у цей період. Водночас, не виходячи за хронологічні межі 1914 – 1918 рр., автори досліджень не розкривають особливостей еволюції військового обов'язку німецьких колоністів з початку заселення південноукраїнських степів.

На жаль, у більшості із зазначених нами досліджень, правові аспекти становлення та розвитку німецьких колоній на Півдні України, а також питання формування та змісту правового статусу колоністів, представлені фрагментарно, у контексті розгляду загальноісторичної проблематики. Це змусило істориків права наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. розпочати серію власних досліджень, в яких мали дослідити проблеми, що опинилися поза межами предмета дослідження «чистих» історичних праць.

Тема правового становища іноземців у Російській імперії стає предметом дослідження дисертаційних робіт А. Тесленко, Л. Романовскої, П. Лаврова, О.Купріянової [176; 286; 317] та ін. Водночас більшість цих робіт не виокремлюють колоністів у правову групу, а отже відсутнім є і аналіз специфіки їх правового становища.

Суттєвим науковим доробком стала робота російського дослідника І. Плеве, який проаналізував практично усі наявні документи та дії урядових органів з організації запрошення та забезпечення проїзду і проживання в Росії іноземних колоністів [225]. Значне місце у його роботі посідає аналіз нормативно-правових актів Катерини II, зокрема Маніфесту від 22 липня 1763 р. Важливе значення має і спроба автора дослідити загальні засади правового статусу колоністів, а також проаналізувати систему управління новоутвореними колоніями. Водночас, географічні межі дослідження автора обмежуються лише приволзькими колоніями, тож зроблені висновки не відображають специфіки правового статусу колоністів Південної України.

Натомість в Україні на сучасному етапі комплексні історико-правові дослідження, що мали би бути присвячені правовому становищу колоністів, є практично відсутніми, натомість, в наявності публікації, представлені у вигляді статей у наукових журналах та виступів на конференціях. Так, К. Вітман у своїх роботах аналізує правові основи національної політики Російської імперії та окреслює загальні риси правового статусу німецьких колоністів на Півдні України [50].

Певним виключенням у цьому відношенні є захищена у 2008 р. дисертація Я. Шевчук-Белої на тему «Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. (на матеріалах Одеси)» [361]. У роботі із застосуванням юридичного методологічного апарату проаналізовано основні етапи еволюції правового статусу національних меншин, надано характеристику основних прав та обов'язків, яких було надано їм царською владою. Водночас, автор зосереджує увагу виключно на групах національних меншин, що мешкали у м. Одесі, тому поза увагою дослідника опинялися німецькі колоністи, що мешкали у сільській місцевості, де система управління та правові цінності мали певні відмінності. Крім того, спроба дослідити правовий статус усіх національностей не дозволяла авторові зосередитися на детальному аналізові таких важливих для розкриття правового статусу іноземних колоністів питань, як: особливості правової культури, відповідність закріплених правових норм існуючим потребам тощо.

Таким чином, можна зробити ряд проміжних висновків. По-перше, на теперішній час відсутнім комплексне історико-правове дослідження, в якому при застосуванні юридичної методології було би проаналізовано правовий статус німецьких колоністів. По-друге, наявні на теперішній час дослідження представлено в основному роботами з історії соціально-економічного, політичного або культурного розвитку колоній, а питання, пов'язані з правами та обов'язками німецьких колоністів, розглянуто у цих роботах фрагментарно. По-третє, малодослідженими залишаються питання практичної реалізації прав та обов'язків колоністів, наявності та ефективності їх організаційно-правових гарантій, рівня правової культури та свідомості німецьких поселенців. По-четверте, у науковій літературі в наявності неоднозначні висновки щодо політики держави та церкви стосовно колоністів, характеру та змісту проведених реформ, відповідності змісту нормативно-правових актів реальним потребам переселенців та можливостям

держави. Усі вищезазначені питання потребують свого окремого дослідження.

1.2. Право на свободу віросповідання німецьких колоністів та еволюція державно-конфесійної політики Російської імперії у кінці XVIII – XX ст.ст.

Німці, які приїжджали до Російської імперії, були вихідцями із різних регіонів Німеччини, що обумовлювало їх відмінність не лише у звичаях, традиціях та мовних діалектах, але й конфесійній приналежності. Епоха Реформації у Німеччині похитнула становище католицької церкви, однак не знищила її впливу на німецьких землях. Як наслідок, у релігійному відношенні одна частина Німеччини як державну релігію сповідувала католицизм, інша частина – протестантизм (лютеранство). У свою чергу, протестантизм також не виявився монолітним релігійним середовищем і на його основі постійно виникали нові течії та напрями (гернгуттери, меноніти та ін.). В історичній період, що передував початку колонізаційного руху на землях Південної України, німецьке суспільство за конфесійною приналежністю являло собою доволі строкате середовище. Відповідно, це позначилося і на конфесійному складі переселенців-колоністів. Аналіз статистичних даних дозволяє говорити, що трьома основними конфесіями переселенців представленими на території Південної України були: католицизм, лютеранство та менонітство. Так, відповідно до даних опублікованих Піклувальним Комітетом колоністів Південного краю Росії, станом на середину XIX ст. конфесійна структура колоній у південноукраїнських губерніях виглядала наступним чином: близько 80 тисяч лютеран, 41 тисяча католиків, 39 тисяч менонітів, а також декілька тисяч представників інших релігійних течій [155, с. 378]. Подібна ситуація спостерігалася і на рівні окремих повітів. Зокрема, у Маріупольському повіті з 20

тисяч німецьких переселенців, близько одинадцяти тисяч становили прихильники лютеранської церкви, а інші належали до католицької або менонітської конфесії [321, с. 59]. Представники цих конфесій доволі неоднозначно ставилися один до одного, і попередні сторінки взаємовідносин нерідко були позначені конфліктами між ними, насамперед через релігійні протиріччя.

За таких умов, перед російським урядом поставало доволі складне завдання. З однієї сторони, інтереси панівної православної церкви, яка в зазначений період перетворюється в один із головних інструментів забезпечення існування російської монархії, вимагали продовження проведення політики спрямованої на підтримку її виключної ролі у російському суспільстві та збережені привілейованого статусу. У рамках цієї політики, на попередніх історичних етапах, інші конфесії повинні були зазнати обмежень у праві вільно сповідувати свої вірування, і опинитись в умовах, що сприяли переходу їх представників до лав православної церкви. Характерним в цьому відношенні були пункти Соборного Уложення 1649 року, відповідно до яких іноземцям, що не прийняли православну віру заборонялось укладати шлюби з православними підданими московського царя, отримувати маєтки тощо [308].

З іншого боку, потреба залучення переселенців-іновірців, виключала жорстку та агресивну моноконфесійну політику російського уряду, натомість вимагаючи знаходження компромісів у питанні свободи віросповідання. Початки цієї політики було закладено, ще у період царювання російського імператора Петра I, коли курс на європеїзацію Московського царства та практика залучення іноземців в усі сфери політичного, економічного та військового життя держави змусив її надати переселенцям гарантії збереження їх права на вільне сповідання власної релігії. Виданий 16 квітня 1702 р. Маніфест проголошував свободу віросповідання та обіцяв кожному жителю країни можливість приватного та публічного відправлення богослужіння, а також особистої свободи у справі «спасіння своєї душі» [244]. У подальшому Петром I та його наступниками було прийнято серію законодавчих актів, які, дотримуючись

принципу свободи віросповідання, визначили права окремих релігійних груп, що проживали у Російській імперії. Як наслідок, за висновками дослідників, законотворча діяльність першої половини XVIII ст. сприяла подальшому закріпленню правового статусу неправославних християнських конфесій у Росії та побудові у російських містах католицьких храмів та протестантських кірх [5, с. 37; 51, с. 67; 180, с. 80; 195, с. 204].

Уряд Катерини II, розробляючи програму колонізації південноукраїнських земель не обійшов також увагою релігійне питання переселенців і практичний досвід своїх попередників у його вирішенні. Аналіз нормативних документів та діяльності урядових структур дозволяють зробити висновок, що російська імператриця продовжила взятий раніше курс на визнання за переселенцями права на сповідання власної віри та проведення політики релігійної терпимості. Слід зазначити, що, оцінюючі фактори, які впливали на релігійну політику Катерини II, частина науковців віддає перевагу суб'єктивним чинникам, насамперед в особі самої імператриці, її історичних коренях та ідеологічних уподобаннях. Так, В. Андрощук зазначає: «Зі вступом на престол Катерини II діяльність релігійних громад іноземних сповідань значною мірою розширюється. Принципово новий погляд на іновірство і віротерпимість сформувався в умовах суспільно-політичної ситуації в Росії другої половини XVIII ст. Катерина II, перебуваючи під впливом ідей «освіченого абсолютизму» і вольтерівського ідеалу віротерпимості, почала лібералізацію віросповідної політики» [5, с. 37]. Не заперечуючи проти ролі імператриці у розширенні релігійних прав і свобод іноземців, слід також враховувати і колонізаційний фактор. Прояви віротерпимості, закріплення свободи віросповідання, надання можливості відправляти свої обряди та інші свободи – все це було одним з центральних елементів програми залучення іноземних колоністів, без реалізації якого годі було сподіватися на реалізацію цієї програми.

Принцип віротерпимості стає наріжним у серії нормативних актів виданих російським урядом у 60–80-ті рр. XVIII ст., які регламентували правовий статус переселенців. Так, у Маніфесті від 4 грудня 1762 р. оголошувалося, що російська

імператриця «иностранных разных наций, кроме жидов, с обыкновенною императорскою милостию на поселение в Россию приемлет» й усім їм «монаршая милость и благоволение оказано будет» [203, с. 12].

У Маніфесті 1763 р. було визначено обсяг релігійних прав та свобод, які російська влада надавала колоністам [243]. Перш за все, закріплювалося право на збереження власної віри та свобода у відправленні колоністами релігійних обрядів – «усім, що прибудуть на поселення в нашу Імперію, мати вільне відправлення віри за їх статутами та обрядами безперешкодно» [243]. Православній церкві було наказано не втручатись у догмати протестантських церков. Зокрема, Указ Синоду від 17 червня 1773 р. визначає: «...отныне преосвященным архиереям в дела, касающиеся до всех иноверных исповеданий и до построения по их законам молитвенных домов, не вступать, а предоставлять оное все на рассмотрение светских команд...» [251].

Водночас, зберігаючи вищий статус православної конфесії, держава суворо забороняла новоприбулим «зманювати» у свою віру представників інших конфесій, за виключенням осіб мусульманського віросповідання [243]. Здійснення місіонерської діяльності повинно було каратися під «загрозою усієї суворості наших законів». Слід зазначити, що ці положення маніфесту мали частково декларативний характер. У тексті Маніфесту заборона поширювалася на «всіх проживаючих у Росії у християнських законах», а сама Катерина II в розмовах погоджувалася щодо недоцільності «примушувати інородців приймати нашу віру» [222, с. 45]. Однак, ці положення не знайшли свого закріплення в інших актах, які регулювали сферу релігійних відносин, тож на практиці православна церква не зазнавала обмежень чи переслідувань за просування своєї віри в середовищі новоприбулих, і навіть навпаки – користувалася у цьому підтримкою державних чиновників.

По-друге, переселенцям гарантувалося право на створення власних релігійних закладів та залучення священнослужителів для відправлення релігійних обрядів – «будувати церкви і дзвіниці, маючи потрібну кількість при цьому пасторів і церковнослужителів» [243]. При цьому, зберігалася монополія

православної церкви на будівництво та утримання монастирів, оскільки представникам інших конфесій відкриття подібних установ було заборонено., Необхідно звернути, також увагу на те, що зазначені права надавалися лише колоністам, які обирали місце проживання не місто, а створюватимуть окреме поселення у незаселених землях.

По-третє, у маніфесті містилися важливі гарантії реалізації релігійних прав та свобод, зокрема принцип моноконфесійного розселення колоністів. Останній передбачав, що колонії будуть формуватися у вигляді «окремих поселень» із числа осіб, поєднаних спільним віросповіданням. Приклади подібної політики щодо іноземців спостерігалися на попередніх етапах в окремих містах Російської імперії, де великі групи іноземців селилися, як правило, у спеціальних районах. Водночас, у межах цих районів не завжди дотримувалася конфесійна однорідність і представники різних релігій могли проживати поряд один з одним (прикладом можуть бути т.зв. «німецькі слободи»). Тому, слід погодитися з висновком Л. Бургарт, що «моноконфесійна сільська модель поселення являла собою якісно нове явище, що визначило надалі істотні відмінності у становищі сільського і міського німецького населення в Росії» [36, с. 91]. Моноконфесійна модель, запропонована владою, передбачала розселення колоністів за релігійною ознакою як у межах колоній, так і в межах округів. Відповідно до закону від 19 березня 1764 р. колоністи розселялися у межах спеціального округу, з населенням до тисячі родин. Ці округи мали створюватися за релігійним принципом, щоб «уникнути будь-якої ворожнечі і ненависті, які трапляються звичайно між представниками різних вірувань, від зайвих ревностів до віри» [254].

У науковій літературі подібний підхід до розселення колоністів, а також практика його реалізації викликав неоднозначні оцінки дослідників. У рамках дисертаційного дослідження слід коротко зупинитися на питанні причин та результатів запровадження моноконфесійного розселення колоністів.

Серед причин, які обумовили прийняття рішення уряду не об'єднувати в одній колонії та окрузі представників різних вірувань, найбільш значущими на

наш погляд, були:

1. Наявність стійкої історичної традиції моноконфесійних поселень, яка склалася в німецьких землях, починаючи із середини XVI ст., та жорстко дотримувалася у сільських громадах Німеччини в зазначений період. Ця традиція бере свій початок із часу укладення в 1555 р. Аугсбургського релігійного миру, який, поклавши край кровопролитній релігійній війні між католиками та протестантами, так і не зміг примирити представників обох конфесій, що змусило владу та суспільство вдатися до ізоляції представників цих релігійних груп одна від одної [307, с. 214.].

2. Врахування провідного місця релігії в житті німецьких колоністів, яка у багатьох випадках була однією із ключових причин залишення німцями-переселенцями свого попереднього місця проживання. У попередніх розділах дисертації уже розглянуто релігійний фактор у колонізаційному русі XVIII ст., тому зараз варто лише повторити свої висновки – релігійний мотив переселення прослідковується у багатьох групах німецьких колоністів, а для менонітів він мав визначальний характер.

3. Неможливість реалізації права на свободу віросповідання у разі об'єднання колоністів різної конфесіональної приналежності в рамках однієї колонії. Зокрема, деклароване право на будівництво релігійних споруд могло бути забезпечене лише шляхом акумулювання матеріальних та людських ресурсів усієї колонії, чого в умовах поліконфесійності досягнути було неможливо через суперечки та конфлікти з приводу черговості будівництва споруд, розміру виділених коштів тощо.

У науковій літературі можна зустріти й інші пояснення застосування принципу моноконфесійності при розселенні колоністів, однак більшість дореволюційних і сучасних дослідників при цьому роблять єдиний висновок – подібна практика відповідала інтересам і держави, і колоністів. «Прийняті урядом правила розселення, – зазначає Л. Бургарт, – були цілком адекватними та відповідними вимогам історичних умов та устремлінь самих колоністів, жити конфесійно відособлено, у відповідності за традицій історичної батьківщини»

[36, с. 90].

Приєднуючись до позитивної оцінки моноконфесійного підходу розселення колоністів, водночас варто зазначити, що практика реалізації закону від 19.03.1794 р. виявила певні відходи від закріплених у ньому положень. Насамперед, слід зазначити, що досить частими були випадки, коли німецькі колоністи різних віросповідань селилися в одному сільському населеному пункті. Поширеною також була практика розселення представників різних конфесій окремими колоніями, однак у межах єдиного колонізаційного округу. Так, у Березанському колоністському окрузі станом на 1820 р. нараховувалося 9 колоній католиків та 4 колонії лютеран [15, с. 174]. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Маріупольському менонітському окрузі, де поряд із поселенням менонітів було облаштовано колонії представників католицизму [112, с. 140].

Дореволюційні дослідники, зокрема Я. Дітц, гостро критикували відхід російського уряду від положень про моноконфесійне розселення, стверджуючи, що поселення колоністів «як і де попало» свідчило про невиконання урядом взятих на себе зобов'язань стосовно колоністів, байдужому ставленні чиновників до цієї проблеми і в підсумку призводило до порушень релігійних прав колоністів [109, с. 74]. Із такими висновками, видається, можна погодитися лише частково, оскільки причини подібного явище корінилися не лише у позиції держави, але й обумовлювалися іншими чинниками.

По-перше, досить часто рішення про поліконфесійне поселення змушені були приймати самі колоністи, зважаючи на умови їхнього проживання на нових землях. Як встановлено у попередньому розділі, переселення на землі Південної України відбувалося як за рахунок централізованого запрошення державою, через урядових представників, великих груп переселенців, так і за рахунок діяльності приватних компаній, т.зв. «викликателів». В останньому випадку, переселення найчастіше відбувалося невеликими сімейними групами, що не були спроможні самостійно утворити єдину колонію. Це змушувало об'єднувати зусилля з іншими переселенцями, незважаючи на конфесійну

відмінність. У своїх спогадах колоніст Е. Вальтер зазначав: «Звичайно утворення нової громади відбувалося так, що разом селилися люди, які випадково зблизилися під час подорожі чи проживаючи на казенних квартирах. Ніхто не думав при цьому, щоб селитися разом із земляками чи одновірцями. Вихідці із Пфальца, Ельзасу, Бадена, Вюртемберга – лютерани, католики, кальвіністи – переслідували єдину мету – якомога скоріше поселитися на своїй землі» [118, с. 90].

По-друге, навіть у разі централізованого розселення колоністів, не завжди з об'єктивних причин, можна було рівномірно розподілити поселення різних релігійних конфесій у межах окремих округів. Динаміка переселенців була нерівномірною, тому досить часто кількість представників-колоністів однієї концесії не дозволяло рівномірно заселити виділений округ, тож доводилося направляти сюди наявні групи колоністів, незважаючи на їх релігійну приналежність. Непоодинокими також були випадки, коли через кліматичні чи географічні умови доводилося терміново приймати рішення про перенесення колонії на нове, більш зручне для колоністів місце, що знову вело до порушення принципу моноконфесійності округів

У підсумку слід зазначити, що аналіз наявних урядових документів та спогадів колоністів, не виявляє фактів гострих релігійних конфліктів, які відбулися через порушення принципу моноконфесійного розселення у межах округу. Тому, на нашу думку, робити висновок, що відхід від положень закону від 19.03.1794 р. призвів до порушення релігійних прав і свобод німецьких колоністів немає ніяких підстав.

Право на свободу віросповідання отримали у ході переселення і меноніти. Їх лідери небезпідставно побоювалися, що російська влада може віднести представників цієї конфесії до лютеранської церкви, тож ключовою умовою у «просительних статтях», пред'явлених російському представникові, визначалася свобода віросповідання: «щоб було дозволено безперешкодно відправляти віру по їх церковним канонам та обрядам» [34, с. 39]. Принагідно слід зазначити, що важливість для менонітів збереження права на сповідання своєї віри

підкреслюється і тим фактом, що вищезначений пункт обіймав першу позицію, випереджаючи пункти про матеріальні блага, яких просили для себе прихильники цієї конфесії. Пункт 7 документа наголошував також на необхідності принесення присяги виключно за канонами менонітського віросповідання [34, с. 39]. Зміст «просительних статей» не знайшов заперечень у російського уряду, тож уже 7 вересня 1787 р. іменним указом Катерини II права та пільги менонітів було санкціоновано, і крім того, обіцяно видати окрему жалувану грамоту за підписом імператриці.

Права менонітів на сповідання своєї релігії було пізніше підтверджено окремими грамотами, наданими російськими імператорами Павлом I та Олександром I. Зокрема, у першому пункті «Грамоти Павла I колоністам - меноністам. Про підтвердження обіцяної їм свободи у відправленні віросповідання по встановленим їх законам та звичаями», визначалося: «Підтвержуємо обіцяну їм та їх нащадкам свободу у відправленні віри по церковним їх встановленням та звичаям, зі Всемілоствивою згодою у судових місцях приймати від них, якщо того це знадобиться, присягу по їх звичаям, в одному лише усному ствердженні полягаючу» [249].

Таким чином, на початку XIX ст. три найбільші релігійні конфесії німецьких колоністів – лютерани, католики та меноніти – отримали офіційне визнання від держави та право сповідувати свою віру за умови не поширення її на православних підданих Російської імперії. Водночас, постає цілком слушне запитання – наскільки норми законодавчих актів, що закріплювали привілеї, було втілено на практиці, зважаючи і на панівне становище православної церкви, і на скрутне соціально-економічне становище переселенців.

Щодо можливості вільно сповідувати свою релігію, то слід визнати, що російська держава прагнула забезпечити релігійну автономію німецьких колоністів та спряла підтримці релігійного виховання. Повідомлення про втручання представників влади у релігійні питання всередині колонії, спроби навернути переселенців у православну віру мають поодинокий, а не системний характер [59, с. 84].

Стосовно ж переходів всередині конфесій, влада намагалася спочатку не втручатися у це питання, залишаючи його на розгляд представників церков. Слід сказати, що, користуючись цим, частина німців-протестантів офіційно перейшла до лона менонітської церкви. Так, на початку XIX ст. двоє лютеран під час принесення присяги на «вірноподанство», заявили, що вони робитимуть це усно, оскільки вирішили прийняти менонітську віру [227, с. 44]. Причин, що обумовлювали подібну поведінку, було багато: світоглядні, економічні, сімейні тощо. Проте, можна констатувати той факт, що значну роль у зміні віросповідання відігравав правовий статус менонітів, який забезпечував їм більший обсяг прав і свобод, аніж представникам інших релігій. Цей висновок підтверджується і сучасниками тих подій. У листі, написаному до представників російського уряду, німецький пастор писав «Причини, по яких представники лютеранського віросповідання переходять до менонітської секти, як правило, бувають вельми прозаїчними, зокрема користолюбство, оскільки через подібний перехід сподіваються скористатися привілеями, наданими справжнім менонітам» [227, с. 44]. Про поширеність цього явища свідчить і той факт, що місцеві урядові чиновники високого рангу, зокрема військовий губернатор Одеси дюк Рішельє, виступали з пропозиціями про скасування пільг менонітам, або ненадання їх тим особам, які змінили віру вже по приїздові в Росію [70, арк. 316]. Врешті-решт, в 1820 р. було видано наказ міністерства внутрішніх справ, відповідно до якого на осіб, що перейшли у розряд менонітів, не поширювалися пільги на сплату податків, і це, звісно, стримало релігійну міграцію колоністів.

Виходячи із вищезазначеного, варто говорити, що політика держави у питанні свободи віросповідання і переходу всередині протестантських і католицьких конфесій у цілому була толерантною. Цей висновок підтверджується і вченими, які займалися дослідженням релігійної політики держави і відзначали, що поки конфесійні зміни не торкалися православних груп населення, німецькі колоністи не відчували адміністративного втручання держави у релігійні відносини [39, с. 42; 110, с. 38; 132, с. 77; 138, с. 19; 190, с. 71; 232, с. 25; 359, с. 343].

Аналізуючи положення стосовно наданої переселенцям «свободи совісті», не можна не сказати, що російська держава трактувала це право виключно як можливість сповідувати певну релігію, водночас жорстко виступаючи проти поширення в середовищі колоністів атеїстичних поглядів. Обов'язок відвідувати церковні установи, дотримуватися релігійних канонів, виконувати вказівки духовних лідерів був безпосередньо закріплений у нормативних актах тієї доби. Так, в «Інструкції про внутрішній розпорядок та управління в новоросійських колоніях», затвердженій Олександром I 16 травня 1801 р., перша стаття мала промовисту назву – «Про покірність поселян церкві». В першій частині цієї статті зазначалося, що «головний обов'язок усіх поселян коритися закону своєї церкви». Серед конкретних дій, що зобов'язаний був виконати колоніст, значилося: відвідування церкви – «в неділю та святкові дні, що священиками визначені, кожен повинен приходити в храм»; дотримання форм релігійних обрядів – «уважно слухати Боже слово ... прилучатися до святих таїнств» тощо [258]. Ухилення від виконання цих настанов розглядалося не як аморальний проступок із притаманним йому громадським осудом, а як серйозне адміністративне порушення з накладенням штрафу чи застосуванням громадських робіт. Що характерно – чим частіше вчинялося це правопорушення, тим більш серйозними ставали санкції до порушника. Так, за першу та другу неявку без поважних причин порушникові загрожувало лише зауваження, за третю – штраф у розмірі 10 коп. за кожне наступне порушення. Якщо особа виявлялася «злісним рецидивістом» і більш ніж три рази на рік була оштрафованою, то наступне порушення тягло за собою подвоєння суми штрафу та залучення на один день до громадських робіт [258.]. Такі суворі заходи об'єктивно сприяли зміцненню становища православних конфесій у колоніях та поширенню ними свого вчення на родини німецьких переселенців.

Незважаючи на проголошену віротерпимість, православна церква та державні установи достатньо жорстко реагували на спроби православних, які уклали шлюб із німецькими колоністами, перейти у їхню віру. Подібні випадки ретельно перевірялися, і за найменшої підозри заводилися кримінальні справи. І

навіть за умови відсутності примусу чи тиску на особу, яка забажала змінити віру, дозвіл на вихід з православ'я надавався вкрай рідко [235, с.29.]. За таких умов, як справедливо зазначають дослідники: «міжконфесійні та міжнаціональні шлюби у католиків та лютеран німецької національності, як правило, не були поширеними. До початку ХХ ст. шлюби у сільській місцевості зустрічалися рідко і частіше зустрічалися у місті, яке відрізнялося інтенсивним міжнаціональним спілкуванням» [178, с.12.].

Більш складною виявилася реалізація положення щодо права колоністів на будівництво культових споруд та проведення в них обрядів. Маніфест Катерини II дозволяючи колоністам здійснювати будівництво церков, обійшов увагою питання їхнього фінансування. Вочевидь російська влада розраховувала, що переселенці зможуть самостійно, за власний кошт, організувати спорудження культових споруд. Проте дуже швидко з'ясувалося, що складні економічні умови, в які потрапили колоністи на новому місті, не дозволяли провести ці роботи. Уже в 1765 р. граф Орлов, констатує у доповідній записці на ім'я Катерини II, що: «посьгодні прибувши іноземці у зв'язку з бідністю своєю, як для церков, так і для пасторів будинків, власним коштом побудувати не в змозі», просив дати відповідне розпорядження щодо державного фінансування будівництва, оскільки «Канцелярія опікунства іноземцями, не маючи на те точного повеління, не в змозі допомогти їм (колоністам) у цій нужді» [256]. Ініціативу Орлова було підтримано російською імператрицею, і відповідно до затвердженого наказу, місцевій владі вказувалося здійснити будівництво по одній церкві в окрузі за державний кошт, а також надати їм необхідне для проведення релігійної служби обладнання [256]. Кошти що виділялися, розглядалися не як субсидія чи допомога переселенцям, а вважалися позикою від держави, яку переселенці повинні були повернути. Фінансова підтримка влади дозволила колоністам, під наглядом Канцелярії опікунства іноземцями, побудувати з 1764 по 1770 р. декілька католицьких та лютеранських церков [177, с. 69.]. Водночас, ця підтримка не могла забезпечити потреби усіх бажаючих, тож у значній кількості колоній Півдня України проміжок часу між заснуванням

поселення та будівництвом церкви міг становити десятиліття. Так, в Одесі колоністи- лютерани отримали державне фінансування будівництва церкви тільки після 15 років звернень до державних урядовців найвищого рангу [226, с.174]. Як наслідок, протягом тривалого часу колоністам доводилося підшукувати альтернативні приміщення для молитви. Для прикладу можна навести ситуацію у Рорбахському лютеранському приході, який містив у собі 5 колоній, де станом на 1835 р. жодної церкви чи молитовного дому не існувало, натомість богослужіння проходили у шкільних будинках [73, арк. 158]. У Ландау богослужіння проводили спочатку у казенному будинкові, а пізніше у залі пасторату [377, с. 351].

Запроваджуючи державну підтримку церковного будівництва колоністами, російська влада офіційно не встановлювала жодних прерогатив та привілеїв. Таким чином, формально кожна конфесія могла сподіватися на фінансування своєї церкви. Проте, практика реалізації цієї програми свідчила, що вона була тісно пов'язана з характером конфесійної політики та політикою щодо національних меншин, яку проводила Російська імперія в ХІХ ст. Так, у науковій літературі неодноразово зазначалося, що лютеранство та менонітизм завжди користувалися більшою підтримкою в російській імперії, аніж католицизм. Дослідники по різному пояснюють це явище, висуваючи версії щодо прихильності російських правителів (по німецькій лінії) вірі своїх предків, тривалому історичному конфлікту православної церкви з «латинським світом» та Папою Римським, активною участю католицької церкви у польських повстаннях проти влади тощо [138, с. 23; 149, с. 58; 190, с. 74; 232, с. 28; 318, с. 182].

У рамках цієї роботи пошук цих факторів не є предметом дослідження, проте ми мусимо погодитися з тим фактом, що при реалізації права на будівництво власних релігійних споруд, католики користувалися набагато меншою підтримкою держави, аніж лютерани та меноніти. Наведемо один показовий на наш погляд, приклад. В 1820 р. католицька громада міста Ізмаїла звернулася до представників місцевої влади з проханням розглянути питання щодо фінансування будівництва храму у місті. Це прохання декілька разів

розглядалося чиновниками, доки врешті в 1831 р. Комітет міністрів відмовив у виділенні коштів, аргументуючи тим, що : «в Ізмаїлі мало католиків і що для них існують інші місця для проведення релігійних обрядів». У той же самий період, з аналогічним проханням до генерал-губернатора звернулися представники лютеранської громади м. Кишиніва. У цьому випадку держава не лише не відмовила у будівництві, але й виділила чималі кошти – 20 тисяч карбованців (майже 10 % від державного бюджету, що залишався на потреби губернії). Як наслідок, будівництво було завершено вже за три роки, в 1837 р., а кошти, виділені урядом, хоча і мали статус «кредитних», проте не були стягнуті з колоністів, оскільки ті не зуміли отримати достатньої кількості пожертв [59, с 85-86]. З подібними прикладами дискримінації переселенці католики неодноразово стикалися в інших регіонах Російської імперії.

Значною проблемою для переселенців були і набір та утримання священнослужителів, які служили в церкві та проводили релігійні обряди.

У першу чергу слід відзначити кадровий дефіцит, з яким зіткнулися колоністи після переїзду на нові землі, а саме – нестача священнослужителів у католицьких та лютеранських церквах. Частково ця проблема була породжена об'єктивними факторами: відсутністю розгалуженої церковної організації у місцях переселення, небажанням значної частини священників з Німеччини, які мали високий соціальний статус та відповідне матеріальне забезпечення, переїжджати на нове місце тощо. З іншого боку, частина дослідників покладає провину за це на російський уряд, якій належним чином не зміг забезпечити колоністів потрібною кількістю священнослужителів. Так, О. Безносова визначає, що: «Означену проблему (дефіцит священнослужителів) утворив царський уряд, намагаючись захистити православне населення від сторонніх впливів шляхом позбавлення усіх «іноземних християн» імперії права на створення навчальних закладів для підготовки кадрів священнослужителів» [15, с. 76]. Видається, подібне твердження не є повною мірою обґрунтованим, оскільки на першому етапі колонізації Півдня України уряд опікувався більше нагальними проблемами організаційного та матеріально-фінансового характеру,

пов'язаними з переміщенням великої кількості людей. За таких умов, завдання підготовки священнослужителів для іномир'ян, із точки зору держави, могло носити другорядний характер. Водночас, не можна не погодитися з тим, що подібна політика призвела до обмеження релігійних прав переселенців. Так, на Півдні України у перші роки існування у багатьох колоніях взагалі не було священнослужителів або доступ до них був обмежений через значну відстань від їх постійного місцезнаходження [96, арк. 14, 18; 97, арк. 6, 19; 64, арк. 27; 377, с. 349]. Так, у вищезгаданому Березанському колоністському окрузі протестантський священник був призначений лише в 1812 р., а до того моменту колоністів один чи два рази на рік відвідував священник із сусіднього приходу чи м. Одеса. В інший же час його обов'язки виконував шкільний вчитель [3, с.32].

Звісно, що подібні проблеми викликали гостре невдоволення колоністів, які скаржилися на байдужість влади до їхніх проблем, покидали засновані колонії, переїжджаючи до міст або взагалі покидаючи Росію. Крім того, погіршувався і моральний рівень колоністів, що призводило до збільшення правопорушень та соціальних конфліктів. Описували той період, колоністи так: «Пастирі не могли провести уроки Закону Божого, оскільки були перевантажені роботою.... Морально-релігійний рівень колоністів впав так низько, що про нього слід було обов'язково піклуватися»; «Шульці, вчителі та писарі теж добре володіли цим грубим ремеслом – спустошувати стакани. Молодь підростала такою ж беспутною та необузваною» [379, с. 14].

Місцева влада, чудово розуміючи необхідність вирішення цього питання, для нормальної організації життєдіяльності колоній неодноразово направляла звернення до вищестоящих інстанцій з проханням забезпечити колонії священнослужителями. Звертає на себе увагу лист герцога Рішельє, адресований до Петербургу, в якому він емоційно закликає: «Заради Бога, подумаємо про священників!» [223, с.127].

У Петербурзі були обізнані із цією проблемою, і ще в 1763 р. граф Орлов звертав увагу Катерини II на те, що, прибуваючи на територію Росії, переселенці є «католицького, лютеранського та кальвіністського християнських законів, тож

було б необхідним мати при тих сектах пасторів та патерів» [255]. Намагаючись вирішити кадрову проблему неправославного духовенства, держава вимушена була ширше залучати священнослужителів з-за кордону. У відповідь на клопотання герцога Рішель'є в 1803 р. було видано указ про призначення для колоністів з Німеччини до Одеси лютеранського священика [250]. Практика укладання угод з іноземними священиками тривала і в наступні періоди. В 1824 р. за запрошенням російського уряду в колонії Одеського округу прибули чотири випускника Місіонерського інституту у Базелі [223, с. 136].

Однак, слід зазначити, що такий спосіб вирішення проблеми кадрового голоду не міг забезпечити потрібної кількості священнослужителів. Кількість осіб, що погодилися переїхати в Росію, не була значною, що було зумовленою перепорою у вигляді вимог чинного законодавства – призначення пастора здійснювалося не лише за наявності у нього вищої освіти, але і прийняття російського підданства. Одночасно розпочалася підготовка неправославних священнослужителів у російських університетах. Так, з 1802 р. було здійснено набір на теологічний факультет Дерптського університету для підготовки лютеранських священиків, а в 1809 році аналогічний набір було здійснено на теологічному факультеті Олександрівського університету (м. Гельсінгфорс) [39, с. 753; 359, с.45].

Другою складовою проблеми було фінансування діяльності священнослужителів, оскільки колоністи у перший період облаштування не мали вільних коштів для виплати заробітної плати патерам та пасторам. Як і в попередньому випадку, видатки на утримання взяла на себе держава. Наказом від 3 листопада 1763 р. католицьким та лютеранським священикам було встановлено дворічне утримання від держави у розмірі 180 карбованців, а для кюстерів – 60 карбованців. Витрачені на утримання священнослужителів кошти колоністи повинні були повернути державі протягом наступних десяти років [255]. Проте уже в 1777 р. держава переклала на поселенців обов'язок утримувати своїх пасторів власноруч. Це породило конфлікт між паствою та духовенством, оскільки останнє, використовуючи свій вплив, почало шукати способи

збільшення своїх доходів [153, с. 236; 224, с. 113]. Більшість колоністів негативно сприймала ці дії і виступила проти стягнення з них коштів, що призводило до звернень до Канцелярії опіки.

У подальшому покращання матеріальних статків колоній дозволило зменшити гостроту цієї проблеми, хоча матеріальний аспект взаємовідносин колоністів з духовенством продовжував залишатися. Згідно з російським законодавством, священнослужителі колоністів у першій половині XIX ст. користувалися значним обсягом прав та свобод, зокрема економічного характеру. Так, починаючи з 1805 р., їм було підвищено жалування, яке тепер становило від 180 до 250 карбованців, а в 1821 р. – до 500 карбованців. Крім того, приход повинен був забезпечити свого пастора квартирою, дровами, криницею у дворі, луговим сіном та зерном, а також на його прохання виділити додаткову подводу для поїздок до міста [177, с. 217]. Відповідно до п. 2 «Інструкції щодо внутрішнього розпорядку та управління у новоросійських колоніях» утримання священників протягом перших десяти років забезпечувалося за кошти держави, а після закінчення пільгового періоду ставало обов'язком колоністів. Держава запроваджувала санкції щодо осіб, які намагалися ухилитися від обов'язку виплати церковних коштів – грошові стягнення, громадські роботи. «А хто у визначений строк, – зазначалося в документі, – не заплатить належного, з того на перший раз стягувати додатково 10 копійок, на другий – по 15копійок, а на третій – утримувати на громадських роботах доки не заплатить» [258].

Водночас, непоодинокими були випадки, коли внаслідок зловживань на місцевому рівні священники не отримували належного фінансування. Так, для Йозефстальської колонії було викликано пастора Кірхмана, якому пообіцяли надати 500 десятин землі у довічне володіння; 2000 руб. без відсотків на 10 років та утримання 400 руб. на рік на перші 10 років. Однак, після прибуття до колонії ані землі, ані грошей він не отримав [275].

Внаслідок подібних ситуацій, а також через складні соціально-побутові умови життя на новому місці, усі вищезначені державні заходи не спрацювали повною мірою і лише частково вирішили проблему, тож колонії ще тривалий час

потерпали від нестачі священиків. Так, відомий історик колоній Клаус писав: «Незважаючи на таку благоприємну ситуацію для духовенства, при заміщенні іноземних колоній досить часто зустрічалися значні складнощі та відчувалися незручності» [155, с. 389].

У середині XIX ст. в Російській імперії було видано два документи, які безпосередньо стосувалися релігійних прав і свобод колоністів: «Устав духовних справ іноземних конфесій у Російській імперії» (1857 р.) [299]. та «Устав про колонії іноземців у Росії» (1857) [298]. Аналіз змісту вищезазначених нормативно-правових актів свідчить про те, що релігійна політика російської держави стосовно іноземних колоністів, і в тому числі німецьких, не зазнала кардинальних змін і базувалася на принципах, викладених у Маніфесті Катерини II. Так, ст. 120 «Устав про колонії іноземців у Росії» 1857 р. (Далі – «Устав 1857 р.») підтверджувала свободу віросповідання: «усі поселені в Росії колоністи користуються свободою у відправленні віри по їх статутам, вченню та обрядам» [298]. Стаття 121 «Уставу 1857 р.» закріплювала право на будівництво релігійних споруд та найм священиків: «дозволяється колоністам створювати на відведених землях церкви та мати при них потрібне число Патерів, Пасторів та інших священнослужителів» [298]. Цією ж статтею підтверджувалася заборона будівництва монастирів, яка на практиці мала значення лише для представників католицької конфесії, оскільки протестанти, відповідно до свого вчення, ніколи їх не утворювали. Стаття 122 «Уставу 1857 р.» забороняла будь-які прояви прозелетизму представниками колоній: «під страхом усієї суворості законів, забороняється колоністам схилити або закликати до переходу у свою віру чи спільноту будь-кого із проживаючих у Росії та сповідуючи Православ'я або іншу християнську релігію» [298]. У статтях з 190 по 222 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 року було детально визначено склади злочинів проти віри, у тому числі за перехід з православ'я в іншу віру, за перехід із християнської віри до нехристиянської, за заманювання в іншу віру тощо Православної церкви» [322].

Більш детально порядок реалізації вищезазначених релігійних прав та

обов'язків, сфери життя в яких колоністи могли керуватися канонами своєї релігії, правовий статус священнослужителів колоністів було викладено в «Уставі духовних справ іноземних конфесій у Російській імперії» (1857 року). У межах заданого обсягу роботи ми не можемо здійснити детальний аналіз цього документа, однак вважаємо за необхідне зазначити, що закріплені у ньому норми повною мірою кореспондувалися із закріпленими Маніфестом 1763 р. та Уставом 1857 року релігійними правами та свободами колоністів.

Протягом другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. релігійна політика російської влади стосовно неправославних конфесій почала поступово втрачати свій ліберальний характер. Посилення консервативної ідеології у російському суспільстві та уряді супроводжувалося розвитком ідей про православну церкву, як опору діючого режиму. Головні ідеологи консервативної течії К. Победоносцев та М. Катков підкреслювали не лише моральну, але й соціальну цінність для влади православної віри, і першочерговим завданням у зв'язку із цим вбачали зміцнення релігійності російського суспільства та сприяння розвитку православної церкви [230, с. 35]. Подібні заклики зустріли підтримку в державі та суспільстві, що дозволило православній церкві, спираючись на свій вплив та використовуючи сприятливі історичні і політичні умови, розпочати боротьбу з опонентами, що призвело до обмеження прав неправославних релігій.

Водночас слід визнати, що певною мірою агресивна політика уряду та православної церкви стала відповіддю на прояви прозелетизму з боку інших конфесій, у тому числі й тих, представниками яких були потомки німецьких колоністів. Як зазначалося вище, однією з головних умов свободи віросповідання, наданій переселенцям, була відмова від місіонерської діяльності на території Російської імперії та заборона обернення у свою віру представників православного населення. Натомість, із другої половини ХІХ ст. в урядових документах та пресі дедалі частіше починає звучати інформація про порушення церковнослужителями неправославних конфесій цих заборон. Історик менонітського руху на Півдні України О. Безносова, зазначає: «вже із середини 60-х рр. ХІХ ст. до поліції почала надходити інформація стосовно місіонерської

діяльності братських менонітів серед православних. У 80-х рр. XIX ст. про це заговорили і православні видання, головним чином «Епархіальні відомості» [12, с. 25].

Аналіз матеріалів діловодства урядових органів дозволяє говорити, що держава знаходилася у курсі місіонерської діяльності представників неправославних конфесій і виражала значну стурбованість активізацією переходу православних до інших релігій. Так, керівник Херсонського губернського жандармського управління зазначав посилення впливу «німецького штундизму», а керівник Катеринославського – указував, що: «православне населення дедалі більше підпадає під вплив релігійної пропаганди баптистів, лютеран (сепаратистів) та менонітів» [12, с. 25]. В 1867 р. одеський справник доповідав Херсонському губернатору: «в селі Основе та Ігнатівці виник раскол подібний до реформаторського збирається громада, яка займається читанням релігійних книг під проводом раскольників-німців із сусідньої колонії Рорбах ... Прихильники расколу у православну церкву не ходять, ікон не почитають та не виконують жодних обрядів» [291, с. 59].

Подібних прикладів можна навести дуже багато, тож цілком слід погодитися з низкою висновків дослідників, які займалися історією розвитку християнських релігій в Російській імперії другої половини XIX ст. По-перше, православна церква та уряд були серйозно стурбовані процесом зменшення православної пастви, її переходом до інших християнських конфесій та сект. По-друге, значною мірою вина за цей процес покладалася на громади німецьких колоністів, чії релігійні лідери активно проповідували свої ідеї серед населення та використовували матеріальні ресурси колоній з метою поширення впливу своїх конфесій [4, с. 32; 12, с.25; 14, с. 78; 111, с. 221; 303, с. 604].

Звісно, що використання свого привілейованого становища на шкоду інтересам держави не могло пройти безкарно, тому у зазначений історичний період спостерігається погіршення відносин між священнослужителями німецьких колоній та представниками влади, що негативно позначилося на релігійних правах і свободах колоністів.

Першими кроками влади стало впровадження серйозних обмежень на шляху функціонування різноманітних сектантських конфесій, які виникали на базі легального лютеранства та менонітства. Слід зазначити, що політика держави у цьому питанні визначалася гнучкістю – не переслідувалися вірування, які не несли в собі загрози діючій владі. Так, 27 березня 1879 р.: в Російській Імперії статус «легального віросповідання» отримали баптисти, яким дозволялося «безперешкодно сповідувати своє віровчення та виконувати обряди». В історію цей документ увійшов під назвою «Маковського циркуляра» [191, с. 67]. Виданим у перші роки правління Олександра III законом від 3 травня 1883 р. проголошувалося право представників усіх конфесій організувати молитовні зібрання та проводити обряди, «не порушуючи загальні правила у благочинні та громадського порядку» [2, с. 219].

Однак, як тільки влада запідозрила у нелояльності поширену у південноукраїнських регіонах в середовищі німецьких колоністів та місцевих жителів нову релігійну течію – штундизму, останню одразу ж було заборонено. У законі від 4 червня 1894 р. встановлювалося: «Визнаючи, що особливо шкідливий характер штундизму встановлено і що головним способом його поширення є молитовні збори оголосити секту штундистів більш шкідливою із заборонаю штундистам загальних молитовних зборів» [209, с. 328]. Слід зазначити, що під дію цього положення потрапили не лише штундисти, але й інші релігійні громади, яких влада, особливо не розбираючись, визнавала штундистськими. Як зазначає Т. Нікольська: «до категорії штунди доволіно зараховували представників різних євангелістських течій, тобто сект протестантського характеру, включаючи пашковців, адвентистів, новомолокан» [206, с. 24]. Як наслідок, на місцевому рівні досить часто виникали конфлікти, спричинені доволіною класифікацією місцевих чиновників релігійних громад та віднесення їх до заборонених законом [104, арк. 8]. Типовим прикладом стала ситуація, що виникла в 1895 р. у Херсонській губернії, де було закрито ряд молитовних домів братських менонітів через позицію поліцмейстера та православної церкви. Ототожнюючи братських менонітів із штундами, вони

оголосили місцеві громади забороненими, посилаючись на закон від 04.06.1894 р. Відновити справедливість та скасувати заборону вдалося лише через декілька років [373, с. 907].

Закон 1894 р. припинив свою дію після видання маніфесту про віротерпимість від 17 квітня 1905 р., яким усім російським розкольникам і сектантам надавалося право вільного сповідання віри і відправлення богослужінь нарівні з існуючими в імперії легальними неправославними конфесіями, а православним – право вільного переходу у будь-яку християнську віру. 17 жовтня 1906 р. було видано закон «Про порядок утворення і діяльність старообрядческих і сектантських громад», завдяки якому раніше гнані сектанти отримали можливість легалізації своїх громад.

Було посилено державний контроль за сферою церковного самоврядування, що у першу чергу, негативно позначилося на обсягові його організаційних та контрольних функцій. Найбільш відчутним це стало для колоністів-менонітів, які зберігали широкі права у сфері церковного самоуправління. Вони позбавлялися права самостійно розглядати справи про нетяжкі злочини та цивільні проступки, які переходили до відання місцевої громадянської або судової адміністрації на загальних підставах. Кандидатури церковних старшин, що раніше затверджувалися на своїх посадах органами опіки за фактом виборів їх громадами, відтепер підлягали обов'язковому схваленню місцевою цивільною адміністрацією. Одночасно, з-під виключного контролю церковних старшин менонітів в 1880 р. було виведено сільську школу.

Із початком першої буржуазної революції владі довелося послабити тиск на неправославні громади, однак поступки в 1903 – 1905 рр. у релігійній сфері виявилися короткотривалими. Після придушення революційних виступів російській уряд перейшов до активних дій, метою яких було встановити прямий і безпосередній контроль держави над внутрішнім життям усіх релігійних громад, подібно до того, який існував тоді стосовно Православної церкви. Першим кроком у здійсненні цієї мети стало введення в 1910 р. нових правил реєстрації та функціонування релігійних громад, що запроваджували пряму регламентацію і

контроль їх церковного життя з боку влади. У подальших планах уряду вже в 1913 – 1914 рр. було встановлення всебічного контролю над усіма релігійними громадами [18, с. 30].

Посилився контроль за релігійними зібраннями колоністів, а також за діяльністю їх священнослужителів. Держава навіть почала втручатися у процес проведення богослужіння. Так, в 1873 р. за наказом уряду римсько-католицька колегія видала наказ, який зобов'язав усе духовенство єпархій «при виконанні гімну «Боже царя бережи» не відходити від алтаря та стоячи поблизу алтаря заслуховувати пісню чи музику гімну» [177, с. 141]. У прийнятому «Статуті про цензуру та друк» заборонялося видання усіх книг духовного змісту, які «містять у собі думки та погляди, що суперечать головним канонам християнської віри, або спростовують вчення Православної церкви» [248].

Проте найбільш серйозного переслідування зазнали німецькі священники, що були запідозрені у місіонерській діяльності серед православного населення та наверненні православних у свою віру. Матеріали, що містяться в українських архівах, свідчать, що за найменшої підозри, навіть коли вину особи у вчиненні злочинів, передбачених «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» доведено не було, влада широко застосовувала такі види адміністративних санкцій, як видворення в іншу місцевість та заборона здійснювати публічні виступи [335, арк. 63; 337, арк. 19; 336, арк. 34, 44;].

Ще більше ситуація загострилася після початку Першої світової війни, коли німецькі колоністи виявилися запідозреними у поширенні пацифістських ідей та контактах з ворогом. Так, 11 жовтня 1914 р. Департаментом духовних справ МВС було розіслано усім губернаторам через Окремий корпус жандармів секретний циркуляр № 8383, яким наказувалося: «...існує необхідність у встановленні суворого контролю за діяльністю пасторів, які, за слухами, інколи ставляться із цілковитим співчуттям до наших ворогів та відкрито виказують свої симпатії до пангерманізму та германофільські тенденції, ... прошу своєчасно доводити до відома Міністерства про всі взагалі неблаговидні вчинки протестантського духівництва у межах губернії, що ввірена Вам» [332, арк.

101;333, арк. 276; 334, арк. 163]. Із Херсонської, Волинської та інших губернії за «антиросійську діяльність» було вислано до Поволжя та Сибіру цілий ряд лютеранських та католицьких священиків [198].

Таким чином, вищезазначене дає підстави говорити, що активізація місіонерської діяльності представників німецьких колоній, з одного боку, та прагнення православної церкви посилити свої позиції в середовищі інородних конфесій, з іншого, призвело до трансформації урядової політики в релігійній сфері, що мало наслідком часткове обмеження релігійних прав і свобод колоністів Півдня Росії. Водночас, основні права і свободи, надані на попередньому етапі, а саме: право на віросповідання, на будівництво релігійних споруд, власне духовенство тощо., скасовані не були. Фактично, зміни законодавства більше за все торкалися колоністів-сектантів, а також місіонерів, що вдавалися до прозелетизму.

1.3. Правове регулювання культурних прав і свобод представників німецького населення Півдня України.

Серед найбільш значущих прав, яких здобули німецькі колоністи, слід визнати права, що гарантували їм збереження власної самобутності, історичної пам'яті, традицій тощо. Одним із головних ризиків переселенців була загроза розчинення їх у великій масі населення, що заселяла простори Південної України. Тож цілком об'єктивним виглядало прагнення переселенців отримати від російського уряду гарантії збереження себе як окремої національної спільноти. Такими гарантіями могли бути збереження власної релігії, компактне проживання, використання рідної мови у побуті та ділових документах, розвиток традиційних сфер культури та мистецтва (література, живопис тощо). Однак, усі вони могли виявитися нежиттєздатними, якби було втрачено механізм передачі знань між різними поколіннями – національна система освіти, що надасть можливість донести до молодого покоління ті цінності, які притаманні їхньому рідному середовищу.

У суспільній свідомості така важлива складова етнічної ідентичності, як конфесійна приналежність, є найбільш невідповідною дійсним пріоритетам етнічних німців України. У сумарному рейтингу визначення суспільною думкою релігійної приналежності етнічних німців України на першому місці знаходиться православ'я, на другому – протестантизм, на третьому – католицизм.

Справа національної ідентифікації наражається на перешкоди та непорозуміння, адже Україна лише спорадично мала досвід монолітного й цілісного існування, досить довго її “фрагменти” були в становищі своєрідних окраїн імперій, де домінували різні релігійні конфесії.

В сучасних умовах необхідно враховувати досвід минулого, причому як позитивний, так і негативний, а також етносоціальні, господарські, культурні та релігійні особливості етносів, які проживають на території держави.

В умовах незалежної української держави німці отримали об'єктивні можливості реальної етнічної самоідентифікації, гармонійного та органічного влиття спільно з іншими етносами в процес розбудови економіки, політичної сфери, освіти та духовності України.

Проблема збереження та розвитку власної системи освіти була дуже добре відома тогочасній Європі, де діяльність єзуїтських шкіл та колегіумів сприяла поширенню католицизму та знищенню традиційних вірувань, втраті національної самоідентичності. Не випадково, що в релігійних громадах лютеран та менонітів у XVI – XVII ст.ст. сформувалася власна система освіти, яка мала своєрідний характер та відповідала цілям і завданням цих релігійних груп. Як слушно зазначає із цього приводу О. Берестень «Традиційно, шкільна освіта займала одне з провідних місць в ієрархічній структурі суспільного життя менонітських громад, оскільки виступала як важливий елемент соціалізації, провідний носій базових етноконфесійних цінностей та соціальних норм спільноти, своєрідний суспільний міжпоколінний комунікатор, ефективний інструмент сталого впливу громади на свідомість та поведінку підростаючого

покоління» [20, с. 146].

Слід охарактеризувати освітню систему, що існувала в середовищі майбутніх переселенців. Ця система сформувалася у період Реформації і несла на собі відбитки вчень, що панували у тогочасну епоху, і головними її рисами стали:

по-перше, загальна обов'язковість навчання усіх без винятку дітей шкільного віку. Уперше принцип обов'язкового здобуття освіти було закріплено у Веймарському шкільному статуті (1619 р). У подальшому ідея про загальнообов'язкове здобуття освіти знайшла відображення у шкільному регламенті Пруссії 1763 р. Так, відповідно до статей цього документа батьки повинні були забезпечити відвідування своїми дітьми навчальних закладів, починаючи з п'ятирічного віку і доки їм не виповниться тринадцять – чотирнадцять років. Що важливо, у регламенті не йшлося виключно про представників чоловічої статі, що дозволяє дослідникам робити висновок щодо поширення загальнообов'язкового навчання в Німеччині на жінок. Спроби батьків уникнути виконання цього обов'язку, а також відсутність неповнолітніх у школі без поважних причин, були підставою для застосування санкцій у вигляді грошових штрафів чи громадських робіт;

по-друге, існував тісний зв'язок школи з громадою. Відсутність державної підтримки, що досить часто зумовлювалося конфліктами із центральною владою на ґрунті релігійної ворожнечі, штовхало населення до самоорганізації та мобілізації власних ресурсів на утримання освітніх закладів. Як правило, будівництво шкільних споруд, утримання вчителів, закупівля необхідного шкільного реманенту здійснювалися за громадські кошти. Більш того, в німецьких громадах існувала норма, яка зобов'язувала фінансувати освіту дітей із малозабезпечених сімей, які самі не могли оплатити навчання, за рахунок церковної або громадської каси [345, с. 63];

по-третє, школи німецьких громад мали конфесійний характер і були тісно пов'язаними із церковними організаціями. Подібне становище загалом було характерним для багатьох регіонів Європи, оскільки, починаючи з часів Карла Великого, саме церковна організація взяла під свій контроль сферу освіти. Школа

використовувалася церквою для поширення своїх ідей та формування світогляду підростаючого покоління, щоб в умовах іншого конфесійного та інонаціонального оточення зберегти власну самобутність: «у школі вчили лише вмінню читання друкованого тексту по Біблії, рахунку та письму, а також опановували біблійну історію. Головна увага приділялася вивченню напам'ять катехізису, молитв, церковних гімнів та текстів з Біблії» [225, с. 215-216]. Керівництво школою здійснювалося безпосередньо з боку духовних старійшин. [153, с. 239].

Таким чином, на момент еміграції до Росії німецькі колоністи мали власну модель системи освіти, яка була органічно поєднаною із їх релігійними установами. Відповідно, під час переселення одним з актуальних питань ставало збереження традиційної моделі передачі знань та продовження її функціонування у новоутворених колоніях

Аналіз перших нормативно-правових актів, які регулювали питання, пов'язані з правовим статусом колоністів, натомість, свідчить, що школа й освіта не стали предметом уваги царського уряду. У Маніфестах 1762 та 1763 рр., а також у виданих на їх підставі підзаконних актах Канцелярії опіки іноземців, є відсутніми положення, в яких містилась би безпосередня згадка про систему шкільної освіти переселенців. Відповідно постає питання про причини такої правової лакуни та наявності у колоністів права на власну модель освіти.

Щодо питання про причини відсутності у нормативних актах згадок про навчальні заклади колоністів, то серед дослідників панують різні точки зору. Частина вчених вважає це наслідком свідомої діяльності держави, викликаної прагненням зменшити навантаження на державний бюджет, уникнувши необхідності виділяти кошти на розвиток освіти. Зокрема, В. Ермолов зазначає із цього приводу: «Величезні військові витрати Російської імперії не дозволили імператриці Катерині II включити до маніфесту (1763 р.) пункт про державне шкільне будівництво у регіонах, призначених для колонізації» [114,В с. 83]. исловлюється думка, щодо того, що уряд зараховував освітнє питання до менш актуальних, другорядних питань, зважаючи на відсутність розгалуженої

системи освіти сільського населення у самій Росії. «Інертність держави по відношенню до колоністських шкіл, – вказує відома дослідниця історії розвитку шкільної освіти у німецьких колоніях, І. Черказьянова, – обумовлена тим, що на той час рівень освіти в Росії не дозволяв запропонувати переселенцям інші форми навчання» [346, с. 92]. Із подібною думкою погоджується і К. Плевє: «Відсутність прямого нормативного акта, що передбачав створення шкіл у колоніях, не було випадковим. До 1764 р. в Росії не існувало ніякої освіти для російських селян, і уряд звернув увагу на освіту (у тому числі і початкову) лише наприкінці XVIII ст.» [225, с. 187].

Водночас, переважна частина дослідників акцентує увагу на тому, що тісний зв'язок між німецькою школою та релігією обумовив включення права на освіту. Видається можна погодитися з точкою зору, щодо того, що у перших нормативних актах освітні питання регламентувалися саме через норми, які закріплювали право колоністів на утримання священиків та будівництво релігійних споруд. Зважаючи на зазначений нами вище характерний зв'язок між церквою та школою у сільських громадах Німеччини, не було нічого дивного у тому, що держава досить часто сприймала ці дві установи як єдине ціле, тим паче, що подібна ситуація склалася і в самій Російській імперії, де церква виконувала в сільській місцевості не лише функції духовно-релігійного характеру, але й брала на себе освітню діяльність через систему церковно-приходських шкіл.

Водночас, варто сказати, що самих колоністів серйозно турбувала проблема відсутності у Маніфесті 1763 р. дозволу на відкриття власних освітніх установ, тож під час переговорів з представниками влади або організаторами переселення вони неодноразово порушували питання з приводу надання їм офіційних дозволів на збереження традиційної моделі освіти. Звертає на себе увагу той факт, що особи, які безпосередньо займалися підбором колоністів, чудово усвідомлювали необхідність запевнення переселенців у позитивному вирішенні справи. Так, у газеті «Хейматше документе» за підписом графа А. Воронцова було опубліковано рекламний проспект, який запрошував іноземців селитися в

Росії, в якому містилася обіцянка «докласти усіх зусиль, щоб здійснити підбір кваліфікованих викладачів для навчання молоді всіляким корисним наукам» [225, с. 189].

Прагнучі залучити якомога більшу кількість колоністів, приватні організатори переселень інколи вдавалися до відвертого маніпулювання фактами і йшли на порушення чинного законодавства. Так, відповідно до форми договору з викликателями колоністів, якого було затверджено Катериною II в 1764 р., їм було заборонено обіцяти колоністам «чогось зайвого аніж в опублікованому про поселення іноземців маніфесті»[252]. Проте зі звернення колоністів від 28 серпня 1768 р. видно, що викликателі обіцяли надати на місці поселення священиків, вчителів, акушерок та лікарів [155, с. 268].

Таким чином, вищезазначене дозволяє говорити, що право на збереження власної моделі освіти було однією з головних потреб переселенців.

Говорячи про відсутність нормативного забезпечення діяльності шкільних закладів колоністів, варто все ж зазначити, що з боку держави не існувало і прямої заборони на організацію навчання за звичною для переселенців моделлю. Фактично, можна говорити про те, що держава розглядала шкільну систему колоністів як специфічне продовження закріпленого нею права на самоврядування та збереження церковної організації, а отже відносила її до внутрішньої юрисдикції колоністів яка не потребувала спеціального законодавства. Можна погодитися з думкою вчених, які зазначають, що квазінормативною основою права на освіту були статті маніфестів та актів, які закріплювали релігійні права і свободи колоністів. «Дозвіл на свободу віросповідання і будівництво церков, – визначає І. Задерейчук, – фактично визнавав за колоністами право на відкриття своїх навчальних закладів, адже вони були невід’ємною частиною релігійного життя. Навчання дітей у школах мало на меті підготувати їх до обряду конформації, навчити читати і розуміти Святе Письмо» [121, с. 44].

Внаслідок відсутності державного регулювання цієї сфери життя німецьких колоністів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розбудова освітньої системи

здійснювалася з дотриманням класичних вимог, які сформувалися в регіонах, де проживали колоністи до початку переселення. Тотожність освітніх моделей у поселеннях в Німеччині та в колоніях на Півдні України відзначається багатьма дослідниками цієї проблематики [28, с. 26; 53, с. 13; 131, с. 150; 139, с. 15; 292, с.235]. Типовим у цьому відношенні є висновок В. Васильчука, який стверджує: «Переселенці, які прибували на українські землі, перенесли на нове місце проживання зразки тієї школи і те ставлення до освіти, яке побутувало на їх батьківщині» [40, с. 134].

Оскільки предметом дисертаційного дослідження є дослідження не самої системи освіти, а системи прав та обов'язків колоністів у цій сфері, а також особливостей їх реалізації, не варто вдаватися до детального аналізу усіх компонентів освітньої системи, а слід звернути увагу лише на проблемні питання, пов'язані із забезпеченням прав і свобод колоністів.

Як і у випадку з реалізацією права на свободу віросповідання, каменем спотикання на шляху розбудови власної освітньої моделі стали проблеми фінансового та кадрового характеру.

Право колоністів на будівництво власних шкільних закладів безпосередньо не було закріплено у нормативних актах, а отже, навіть будучі визначено договором про переселення, не передбачало надання державного фінансування на будівництво шкільних приміщень. Зрозуміло, що у перший період переселення, коли проблема нестачі фінансових ресурсів позначалася на життєдіяльності усіх колоній Півдня України, колоністам доводилося економити на всіх витратах, у тому числі і на будівництві шкільних приміщень. Саме тому, у багатьох колоніях діти часто займалися у молитовному будинку, в одному з порожніх будинків або вдома в учителя [216, с. 148]. Показовим є один приклад Молочанського округу, де заняття проводилися у приватному будинкові: «викладач у хатньому одязі, присьорбуючи чай, проводить «заняття» з учнями у досить неохайній хаті, один з учнів займається заколисуванням дитини вчителя, тоді як дружина викладача клопочеться по господарству, – і все це відбувається в одному приміщенні [374, с. 107].

Однак, навіть часткове вирішення проблеми місця навчання не вирішувало інших питань матеріального забезпечення освітнього процесу: освітлення та опалення приміщень, придбання паперу, чорнильних, а саме головне – підручників. Дефіцит навчальних матеріалів відчувався в усіх колоністських школах, тож непоодинокими були випадки, коли один підручник припадав на декількох учнів, а в навчальному процесі використовувалися морально застарілі посібники. Так, описуючи школу середини XIX ст., один із тогочасних дослідників зазначав, що вчитель використовував «підручники видання 1795 р.» [152, с. 10].

Прагнучі вирішити ці проблеми, колоністи встановлювали обов'язкові платежі у грошовій та натуральній формі на утримання школи. Однак виправити ситуацію вдалося лише на початку XIX ст., коли фінансове становище колоній покращалося.

Не менш складним завданням було знайти вчителя для нової школи. Через гостру нестачу кваліфікованих кадрів шкільними вчителями призначали людей із низьким рівнем знань, які володіли лише елементарними азами грамотності. Як зазначав вчитель Молочанської менонітської округи Х. Герц: «Потреба змушувала брати у вчителі кого доведеться, тобто людей, які вміли читати й писати. Іноді брали ремісників, чоботарів, шевців, які у пошуках підробітків брались і за вчителювання». [374, с. 105]. Зрозуміло, що в таких ситуаціях абсолютно недоцільно було вести мову про якість викладання. Вчителі досить часто використовували учнів як підсобну робочу силу, вдавалися до тілесних покарань тощо.

Проблема відсутності вчительських кадрів у колоніях Півдня України значною мірою зумовлювалася відсутністю державної підтримки навчальних закладів колоністів. Винагорода за викладання оплачувався виключно з бюджету колонії, а її розмір визначався самими колоністами. Як наслідок, при укладенні угод із вчителями колоністи намагалися зекономити – встановлювали сезонний графік роботи (викладали лише взимку, а навесні і восени – до початку та закінчення польових робіт), визначали мінімальний розмір оплати, замість

коштів надавали можливість користуватися земельними угіддями або виплачували винагороду в натуральній формі [114, с. 83; 121, с. 145]. Так, на початку ХІХ ст. викладачі колоністських шкіл Курганського округу отримували зарплату за викладацьку діяльність від 60 до 180 крб на рік, а також безкоштовно забезпечувалися хлібом та паливом. Помітною була відсутність єдиного підходу до оплати викладацької роботи – в Ельзаській школі навчалося 60 осіб, і їх вчитель отримував 180 крб на рік, натомість його колега, що викладав у колонії Баден і навчав 70 дітей, усього лише 60 крб на рік [69, арк. 72].

Внаслідок цього умови побуту і проживання вчителів були набагато гіршими порівняно з тим, що мали селяни-колоністи, тож ця посада не користувалася значним попитом.

Однак, незважаючи на вищезазначені труднощі, на середину ХІХ ст. колоністам вдалося розбудувати самобутню систему шкільної освіти, яка базувалася на принципові обов'язкової початкової освіти – на навчання направлялись усі діти віком від 7 до 14 років, а по закінченню школи проходили конформацію. Що особливо важливо було для колоністів – викладання у школах більшості предметів здійснювалося рідною для них німецькою мовою, а зміст програми шкільного курсу тісно поєднувалася з релігійними настановами їхньої конфесії.

Покращання матеріального становища колоній дозволило розширити мережу навчальних закладів у першій половині ХІХ ст. У цей період простежується чітка тенденція щодо зростання кількості навчальних закладів. Так, в 1830 р. на Півдні України існувало 92 школи, а вже через 10 років тут нараховувалося близько 200 німецьких шкіл, зокрема: у Молочанському менонітському та Молочанському колоністській округах Таврійської губернії – відповідно 44 і 24 школи, у Маріупольському колоністському та Хортицькому менонітському округах Катеринославської губернії – 23 і 17 навчальних заклади [40, с. 134; 58, с. 101]. В окремих колоніях навіть спромоглися на організацію навчальних закладів вищого рівня, а саме – училищ. Так, за ініціативною Й. Корніса у поселенні Орлов Молочанської округи Таврійської губернії було

відкрито центральне однокласне училище, аналогічний освітній заклад було також відкрито у поселенні Гальбштадті Херсонської губернії [32, с. 72].

Подібні процеси не могли не привернути уваги влади. Освітня система колоністів охоплювала дедалі більшу кількість осіб, ставала вагомим фактором збереження їх ідентичності, тож держава повинна була взяти під контроль її зміст та розвиток.

Перші нормативні акти, що мали на меті упорядкувати освітню діяльність, з'явилися у першій половині XIX ст. Провідною ідеєю у цих актах було підпорядкування навчальних закладів представникам католицької та протестантської церков. Так, указом від 25 жовтня 1819 р. керівництво школами і нагляд за вчителями покладалися на парафіяльних священиків і консисторії того віросповідання, до якого належали мешканці колонії. Останні також, повинні були визначати спрямування і зміст навчального процесу [165, с. 36]. Аналогічні положення містила і ст. 387 «Статуту про колонії» 1857 р., яка покладала на духівництво обов'язок здійснювати повний контроль за станом шкільної справи у кожній колонії [348, с. 136].

У багатьох радянських публікаціях, присвячених розвитку освіти у німецьких колоніях, передача шкільних закладів під церковний контроль розглядається як архаїчний крок, спрямований на боротьбу з вільнодумством шляхом насадження та закріплення релігійних догм. Дійсно, не можна заперечувати той факт, що в зазначений період державна політика у сфері освіти сприяла розширенню впливу церкви на навчальні заклади. Промовистим є факт призначення в 1816 р. міністром освіти обер-прокурора Святійшого Синоду О. Голіцина та перейменування Міністерства освіти на Міністерство духовних справ та народної освіти, яке повинно було забезпечити, щоб «християнське благочестя стало основою істинного просвітництва» [133]. Водночас, слід також визнати, що зафіксована у нормативних актах передача навчальних закладів до рук церковних установ не запровадила чогось нового у колоніях, а навпаки – лише юридично оформила ті відносини, які вже тривалий час існували на українських землях. Уже зазначалося, що німецькі школи першопочатково

сформувалися під великим впливом релігійних установ і значну роль у здійсненні просвітницької діяльності відігравали місцеві пастори та патери.

Своєрідною виявилася система управління освітніми закладами у менонітських колоніях. Внаслідок реформ, проведених колоністами на чолі з Й. Корнесом, навчальні заклади освіти менонітів було виведено та підпорядковано Молочанському сільськогосподарському союзу [32, с. 173]. Колонії об'єднувалися у навчальні райони, у кожному з яких призначалися два інспектори, які регулярно доповідали про стан шкільної освіти в інспектованих закладах. Подібна «секуляризація» освіти не була випадковою, оскільки у менонітів не існувало єдиної церковної організації, що могла взяти на себе функцію контролю та координації діяльності навчальних закладів. Зважаючи на це, проведені реформи були підтримані і чиновниками Опікунського комітету про іноземні колонії Півдня Росії.

Важливого значення для реалізації права на освіту мало офіційне закріплення іншого поширеного в середовищі колоністів правила – обов'язкової початкової освіти. Уже у виданому в 1832 р. «Статуті євангелістсько-лютеранської церкви» до осіб які досягли п'ятнадцяти років і підлягали конформації, пред'являлася вимога: «вміти читати та знати головні догмати і постанови церкви» [299]. У «Правилах про шкільне та катехізічне вчення у колоніях саратовських іноземних поселенців», затверджених Комітетом міністрів 5 березня 1840 р., що застосовувалися на українських землях, зазначалося, що кожен господар зобов'язаний віддавати до школи дітей семирічного віку з початку жовтня до кінця березня (пункт 5 Правил). Спроба ухилення від навчання або небажання батьків відривати дітей від хатнього господарства каралася грошовим штрафом – 3 копійки сріблом або громадськими роботами на користь школи (пункти 9 та 12 Правил) [260]. Передбачалося, що отримані кошти будуть витратитися на придбання підручників для бідних дітей, а також на заохочення старанних учнів, що склали на «відмінно» екзамени. Щоправда, як свідчить аналіз документів, керівництво колоній не завжди відповідально ставилося до застосування цієї норми, закриваючи очі на прогульників. Так, у

колонії Грунау де навчалось більше 120 осіб, сума штрафів за 10 років становила усього лише 7,5 крб., а самі колоністи визнавали, що штрафи почали стягувати лише після призначення спеціального інспектора [215, с. 29].

Таким чином, у вищезазначених актах реалізовувався один із найбільш важливих принципів права на освіту – загальнообов’язковість і доступність навчання усіх верств населення. Нормативні акти гарантували соціальну відповідальність громади за малозабезпечених дітей, створювалися важелі заохочення до навчання здібних дітей шляхом матеріального стимулювання.

Щодо фінансування навчальних закладів, то впродовж зазначеного періоду утримання навчальних закладів здійснювалося за рахунок самих колоністів. Шкільні бюджети формувалися зі зборів сільських товариств і платні за навчання, розмір яких визначався общинами [155, с. 430; 171, с. 26]. Крім того, колоністські громади мали спеціальний капітал, відсотки від якого вони відраховували на покращання матеріальної бази центральних училищ. Окремі центральні училища отримували грошову допомогу від лютеранських і католицьких німецьких товариств [83, арк. 13, 41]. Випадки фінансування освітніх установ колоністів з боку державного бюджету мали поодинокий характер. Натомість, слід відзначити допомогу місцевих органів самоврядування – земств та міських дум, які по можливості підтримували розвиток освіти, у тому числі і німецької. Так, на утримання Німецького реального училища Одеська міська дума щорічно виділяла близько двох тисяч карбованців, водночас ця сума була у декілька разів меншою, аніж кошти, що виділялися аналогічним православним навчальним закладам м. Одеси [226, с. 256]. Бердянське земство у 1887 р. виділило 4,5 тисячі крб для трьох центральних училищ у німецьких селах, і майже 1,5 тис. крб. для німецьких церковних училищ округу [237, с. 230]. Однак, перебільшувати значення цієї допомоги навряд чи можливо, оскільки за статистичними даними самих земств, розмір їх фінансової допомоги становив від 1 до 6% усіх сум, що витрачалися на утримання шкіл колоністів [296, с. 92]. Так, загальний внесок вищезгаданого Бердянського земства в утримання німецьких шкіл коливався на рівні 3 – 4 % [295, с. 87; 312, с. 125].

Еволюція урядової політики стосовно колоністів та курс на ліквідацію їх привілейованого правового становища, про який йшлося попередньо, не міг не позначитися на сфері освіти. Користуючись наданими їм правами, потомки колоністів кожного року відкривали нові навчальні заклади, розширюючи мережу не лише початкової, але й професійно-технічної освіти. Упродовж 1861–1914 рр. лише у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях було відкрито ще 13 училищ. Тільки в Катеринославській губернії в 90-х рр. XIX ст. німці мали 133 народні школи та 7000 учнів. Однак спрямованість освітнього процесу на збереження історичних коренів переселенців (мова викладання, програма курсів) йшла у розрив із проголошеним владою курсом на інтеграцію потомків колоністів у російське суспільство. Суть цієї політики щодо них чітко окреслив міністр народної освіти Д. Толстой, який у 1870 р. заявив: «кінцевою метою упокорення усіх іногородців, які мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом» [199, с. 14]. Реалізація поставлених завдань була несумісною зі збереженням автономії навчальних закладів колоністів, тож державою здійснюється реалізація комплексу заходів щодо повного підпорядкування німецьких шкіл державним органам влади, русифікації їхнього навчального процесу.

Підготовка до реформування системи освіти колоністів тривала ще з 1864 р. і супроводжувалася тривалими дискусіями між урядовими органами, які здійснювали контроль за навчальними закладами колоністів. У ході дискусії виробилися два основні погляди на проблему подальшого розвитку шкільної освіти. Перший, за визначенням І. Черказьянної – «державний», передбачав підпорядкування шкільних закладів Міністерству народної освіти, впровадження світського характеру освіти, поступове переведення викладання на російську мову. Другий, «церковний», передбачав збереження існуючого порядку, тісне поєднання церкви та школи, головний акцент робився на релігійному вихованні. [348, с. 144]. Другий підхід, звісно, виглядав більш консервативним, однак по суті, він відповідав інтересам колоністів, оскільки зберігав традиційну для них модель шкільного навчання. Однак, в умовах обраного Олександром III курсу на

централізацію системи управління, який передбачав, крім усього іншого, і ліквідацію автономії навчальних закладів, переміг саме державний підхід.

У рамках обраного курсу, починаючи з 80-х рр. ХІХ ст. приймається низка нормативно-правових актів, які перепідпорядковували німецькі навчальні заклади із різних відомств в управління Міністерству народної освіти (Далі – МНО). Відповідні нормативні акти було прийнято 2 травня 1881 р., 8 жовтня 1887 р., 22 листопада 1890 р. До відання МНО перейшли лютеранські церковно-парафіяльні училища [182, с. 11], а 10 грудня 1892 р. – усі школи при римо-католицьких церквах [53, с. 138].

Прийняті законодавчі акти посилювали державний вплив на освіту колоністів, фактично закріплюючи за МНО широкі права у сфері визначення напрямку та змісту освітнього процесу, натомість священикам протестантських та католицьких церков було залишено лише право наглядати за наданням релігійної освіти у школі. Подібні кроки держави дозволяють дослідникам зробити висновок, що саме з початку 80-х рр. ХІХ ст. «можна вести мову про початок системної роботи влади щодо управління закладами освіти німців і встановлення контролю над ними» [121, с. 48]. Не дивно, що подібні заходи викликали спротив представників німецької громади, які небезпідставно побоювалися, що передання шкільних закладів у державне управління створить загрозу їх національній культурі та традиціям, призведе до русифікації німецьких школярів [60, арк. 43, 263, 268; 64, арк. 15, 92]. У вітчизняних архівах зберігається інформація про звернення місцевих громад, в яких наголошувалося на недопустимості руйнації традиційної німецької освіти та критикувалися заплановані державою нововведення. Для прикладу можна навести ходатайства німецьких громад Ейгенфельдської, Гросслібентальської, Пришибської волостей [60, арк. 263].

Одним із перших кроків в обмеженні шкільної автономії колоністів стало встановлення більш жорстких вимог до кадрового забезпечення навчальних закладів та передання МНО низки контрольних-наглядних повноважень щодо вчителів у школах колоністів. Так, закріплювалася заборона на прийняття на

роботу у навчальні заклади громадян іноземних держав, а ті, хто працював на момент переходу шкіл до відомства МНО, зобов'язані були прийняти російське громадянство. У разі невиконання цієї вимоги школа підлягала закриттю [89, арк. 15]. Обґрунтовуючи цю заборону, начальник Південно-Західного краю генерал-ад'ютант О. Дрентельн заявляв, що: «дозвіл іноземним підданам викладати у школах іноземних поселенців у жодному разі не відповідає ані політичним інтересам краю, ані намірам уряду на більш тісне з'єднання його з іншими частинами імперії» [341, арк. 33]. Це рішення викликало незадоволення у частини колоністів, тому що в ХІХ ст. традиційною практика запрошення вчителів із Німеччини, оскільки це допомагало підтримувати культурні і духовні зв'язки з колишньою батьківщиною.

Значної уваги було приділено і новій системі управління німецькими школами. Із цією метою в 1881 р. було створено спеціальну комісію «із питань про облаштування управління училищами у колишніх болгарських і німецьких колоніях». В її роботі взяла участь значна кількість представників громадськості та представників влади [85, арк. 12]. На підставі отриманих пропозицій ця комісія ухвалила низку компромісних рішень. З одного боку, влада погоджувалася на збереження німецької мови як основної при викладанні навчальних дисциплін, водночас школи повинні були збільшити кількість тижневих уроків російської мови, історії та географії Росії та забезпечити викладання цих дисциплін виключно російською мовою [60, арк. 4]. Значний вплив на виховання учнів продовжували здійснювати представники духовенства, проте їх було позбавлено права втручатися у питання призначення і звільнення вчителів, яким тепер відали виключно директори навчальних закладів [60, арк. 162]. У подальшому, циркуляр МНО від 24 вересня 1891 р. ще більше обмежив права колоністів у сфері управління освітою. Він позбавляв німців одноосібного права обирати вчителя та закріплював обрання вчителів інспекторами народних училищ. Саме інспектори подавали кандидатуру на затвердження директорам народних училищ і звільнення з посади, а також переміщення їх по училищах [182, с. 33]. Крім того, було заборонено особам, які прагнули обійняти посаду педагога у

німецьких школах, укладати договори із міськими чи сільськими навчальними закладами, зокрема з питань винагороди за працю [345, с. 126]. За сільською громадою зберігалось лише незначне та багато в чому формальне право – клопотати перед навчальною владою про затвердження на посаді вчителя свого кандидата.

Практика призначення на посади у школи та училища російськомовних вчителів та директорів у відповідності до вищезазначених вимог негативним чином вплинула на освітні права колоністів. По-перше, значна частина цих викладачів розцінювала свою посаду не лише як виховно-освітню, але і як політико-ідеологічну, тому намагалася різними методами прищепити колоністам «любов» до російської мови, традицій, політичного устрою. Типовим у цьому відношенні були вимоги вчителів Одеського округу щодо розміщення у школах портретів російського царя, вимагання від учні знати прізвища представників династії Романових, влаштування молебнів тощо [84, арк. 1, 3, 15, 16]. По-друге, подібні дії часто призводили до конфліктів із батьками дітей та німецькими вчителями, і замість освітнього закладу школа перетворювалася на арену протистояння представників різних політичних та культурних поглядів. В одній із скарг на дії російського вчителя Е. Ставракі підкреслювалося, що він своїми діями: «навмисно заважає встановленню нормальних відносин між німецькими вчителями та керівниками освіти» [84, арк. 16].

Водночас закріплення більш жорстких вимог до вчителів колоністських шкіл змусило владу розширити доступ колоністів до навчальних закладів, які займалися підготовкою викладацьких кадрів. Так, у 1878 р. міністр освіти Толстой констатувавши, що: «много поселян-собственников (бывших колонистов), школы коих терпят крайнюю нужду в учителях, за неимением там таких Учительских Семинарий, которые готовили бы учителей собственно для колонистских школ» надав дозвіл на прийняття до вчительських семінарій особам неправославного віросповідання, за умови їх утримання коштами громади [266].

Одночасно планувалося обмежити і фінансову самостійність колоністських шкіл – стягнення сум на їх утримання передбачалося змінити, змусивши

колоністів здавати місцевим фінансовим органам поземельний збір на утримання шкіл (на зарплату вчителю, сторожу, опалення, освітлення, ремонт шкільного приміщення). Отримані кошти повинні були перерозподілятися у відповідності до наказів державних органів, з урахуванням «лояльності» навчальних закладів та колоній [340, арк. 1.].

Серйозною проблемою для колоністських шкіл на цьому етапі стало також неврахування чиновниками адміністрації специфіки організації навчальних закладів у колоніях. Так, у відповідності до рішення МНО на лютеранські школи було поширено дію «Уставу церковно-приходських шкіл» від 8.12.1828 р., при цьому було проігноровано той факт, що школи у колоніях фінансувалися не за рахунок церкви, а коштом громади, а також наявність у межах одного церковного приходу колоністів декількох навчальних закладів.

Таким чином, завдяки одержавленню німецьких шкіл російському урядові вдалося взяти під контроль діяльність освітніх закладів у німецьких колоніях. Водночас, як справедливо зазначає Е. Плеська, подібні радикальні зміни не були належним чином підготовлені ані у матеріально-фінансовому, ані в адміністративному відношенні, не було проведено роботу з німецькою громадою, що в підсумку негативно позначилося на реформі та викликало опір німецького населення [241, с. 120].

Починаючи з 90-х рр. XIX ст. держава дедалі більше уваги приділяє нормуванню освітнього процесу у школах та училищах колоністів, коригуючи програму підготовки учнів у відповідності до поточних завдань внутрішньої політики. Насамперед мова йде про забезпечення викладання «традиційних» для тогочасних російських навчальних закладів дисциплін, надання їм пріоритетного, у порівнянні з курсами, що викладалися у німецьких школах, значення. Так, у 1892 р. було затверджено кілька постанов, що регламентували навчальний процес у німецьких школах. У двокласних школах обов'язковими для вивчення ставали Закон Божий, російська мова із чистописанням, історія Росії, географія, природознавство, креслення [342, арк. 5, 12.]. При цьому було визначено, що першим уроком повинен був іти Закон Божий, другим арифметика, третім та

четвертим – російська мова, останнім – самостійні заняття [342, арк. 12.]. Таким чином, вивчення таких звичних для шкіл колоністів курсів, як історія Німеччини, німецька мова, німецька література, фактично виносилося за рамки навчального процесу.

Релігійні тексти, що вивчалися учнями, також підлягали коригуванню. Дедалі більше приділялося уваги опануванню загальноновживаних у Російській імперії молитов та церковних пісень, які формували в учнів повагу до влади російського монарха. Зокрема, у травні 1893 р. вийшов циркуляр про негайне занесення до навчального процесу лютеранських шкіл вивчення російською мовою молитви за «Государя Імператора». Для цього до кожної німецької школи було відправлено примірник цієї молитви, якої надруковано було на великому форматі і вона мала бути у кожній класній кімнаті на видному місці [342, арк. 15.].

Однак, найбільш серйозний конфлікт у взаємовідносинах між колоністами та російською владою виник через політику русифікації навчального процесу та переведення викладання дисциплін на російську мову.

Традиційно прийнято вважати, що рішення про переведення освітнього процесу на російську мову було викликано масовим незнанням колоністів державної мови. У багатьох дослідженнях наводяться приклади, коли чиновники виявляли значну кількість населення у колоніях, яка не вміла ані читати, ані писати російською мовою. Частково ці аргументи слід визнати справедливими, оскільки колоністи розглядали право на спілкування рідною мовою як один з неофіційних привілеїв, визнаних за ними царською владою. В умовах тривалої замкнутості колоній необхідність володіння російською мовою у колоністів була мінімальною, тож на перших порах вони не приділили уваги її вивченню. Як свідчать, наприклад, діловодчі документи – більшість із рішень, записів органів самоврядування колоній укладалися виключно німецькою мовою [63]. Разом із тим, слід зазначити, що вже у середині XIX ст., коли посилюлися внутрішньоміграційні процеси, почали розвиватися торговельно-економічні зв'язки між німецькими колоніями та населенням південноукраїнських губерній,

цей підхід зазнав змін, і німці дедалі більшої уваги почали приділяти вивченню державної мови [378,с.7]. Однак державу не влаштовувала неврегульованість цього процесу, а також той факт, що в окремих колоніях вчителі через незнання російської мови зловживали наданою їм автономією і не приділяли увагу її вивченню. У зв'язку з цим, в 1866 р. на засідання Комітету з опіки над іноземними колоністами було прийнято рішення: зобов'язати під розписку вчителів усіх сільських шкіл одну-дві години на день займатися із дітьми вивченням російської мови [362, с. 34]. Логічним продовженням цих кроків стало підписання 19 лютого 1868 р. «височайшого повеління» про обов'язкове викладання російської мови в усіх школах Росії [348, с. 146].

Аналіз документів свідчить, що у цілому, рішення про впровадження курсу російської мови у навчальний процес було схвально зустрінуте багатьма колоністами, які розуміли небезпеку та незручності збереження мовного бар'єру з місцевим населенням та владою. Так, в 1869 р. Молочанською менонітською училищною радою було обговорено питання щодо виконання закону 1868 р. і прийнято рішення про введення обов'язкового викладання російської мови у початкових школах. Викладання цього предмета розпочиналося з третього року навчання [83, арк. 31]. У подальшому, перевірки навчальних закладів не виявили значних порушень закону 1868 року, натомість засвідчили прагнення колоністів оволодіти державною мовою. Зокрема, П. Каменський, який перебував з інспекцією у південних регіонах, відзначав, що наприкінці XIX ст. у відвіданих ним менонітських школах було десять навчальних годин з російської мови на тиждень [145, с. 7].

Водночас, подальші кроки влади засвідчили, що вона не збирається зупинитися лише на впровадженні курсу російської мови, а прагне досягнути значно серйозніших результатів, а саме – витіснити німецьку мову із навчального процесу та замінити її державною. Подібний підхід цілком узгоджувався з політикою русифікації, що почала інтенсивно впроваджуватися у життя наприкінці XIX ст.

Відповідно до виданого урядом розпорядження від 18 березня 1892 р.

викладання усіх навчальних дисциплін, окрім Закону Божого, мало було здійснюватися виключно російською мовою. [345, с. 105]. Подібне нововведення, яке мало на меті поширити вплив державної мови серед німців, викликало справедливе обурення в останніх, які почали трактувати дії держави як порушення їхніх віковичних прав. У матеріалах того періоду часто зустрічаються згадки про відмову вчителів виконувати розпорядження центральної влади та повністю переходити на викладання російською мовою. Так, начальник Волинського головного жандармського управління 7 лютого 1897 р. доповідав у Київ, що вчитель російської мови Водзинської колонії «був гальмом у навчанні німецьких колоністів Володимир-Волинського повіту» та виступав проти «вивчення російської мови» [339, арк. 2]. Означене протистояння набувало значного масштабу, тож уряду довелося підключити правоохоронні органи для боротьби з колоністами та вдаватися до адміністративних заходів впливу, насамперед проти німецьких пасторів та вчителів. Так, у 1890 р. поліція завела справу про «неприятне ставлення пастора Вазелядо заходів, які здійснює російський уряд щодо послаблення національної відокремленості німецьких поселенців» [338, арк. 1]. Згідно з рішенням волинського губернатора, було примусово вислано за межі губернії поселенців колоній Антонівка та Кутлі Г. Вільде і Х. Шильке із сім'ями, які публічно протидіяли викладанню російської мови у колоністських школах і «підбурювали до цього інших колоністів» [338, арк. 6].

Водночас опір колоністів приніс певні результати, і влада пішла на поступки у питанні використання німецької мови у навчальному процесі. Проявом поміркованого підходу став зміст наказу Державної Ради від 24 лютого 1897 р., який закріплював норму поступового введення викладання усіх предметів у школах німців російською мовою, за винятком Закону Божого, та збереження німецької мови як окремої навчальної дисципліни [182, с. 40]. Паралельно впроваджувалися заходи, спрямовані на поліпшення ситуації з поширенням державної мови серед німців. У прийнятому 30 червня 1903 р. циркулярі МНО закріплювалися основні напрямки державної регуляторної політики у цьому

питанні [341, арк. 45]. Особливого значення у розпорядженні надавалося відкриттю при школах курсів для навчання місцевого населення [229, с. 296]. Закріплені у циркулярі пункти передбачали проведення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення викладання навчальних предметів державною мовою у німецьких школах.

Революція 1905–1907 рр., яка поставила на порядок денний ряд питань національного характеру, змусила владу зробити ще ряд кроків, спрямованих на підвищення статусу німецької мови. Цього прагнули і самі колоністи, які у своїх клопотаннях до МНО ініціювали питання скасування указу від 24 лютого 1897 р. та вимагали повернення навчання німецькою мовою. Наслідком цих звернень стало надіслане до дирекцій народних училищ губерній Півдня України прохання «про висловлення своєї думки стосовно доцільності викладання німецькою мовою» [87, арк. 12]. Узагальнені думки інспекторів і вчителів навчальних округів Таврійської губернії зводилися до такого: по-перше, вони вважали, що потрібно залишити викладання російської мови, оскільки німці мають знати державну мову для успішного ведення своїх справ і навчання у вищих навчальних закладах країни та інших училищах; по-друге, німецька мова мала зберегтися під час викладання Закону Божого і рідної мови. У разі, якщо і буде скасовано указ від 24 лютого 1897 р., то потрібно зробити це не обов'язковим для виконання усіма школами та шкільними товариствами [94, арк. 49]. Незважаючи на існування таких позицій, більшість представників німецькомовного населення країни пояснювала необхідність ухвалення такого рішення тим, що викладання російською мовою є малозрозумілим дітям і утруднювало шкільне навчання. У результаті учні не мали можливості нормально підготуватися до конформації.

Зважаючи на вищезазначені аргументи, а також прагнучі забезпечити лояльність німецьких колоністів в умовах революційних потрясінь, царською владою 28 лютого 1907 р. було ухвалено рішення про надання дозволу викладати усі предмети, за винятком російської мови, історії та географії Росії, німецькою мовою [211, с. 196].

Таким чином, на початковому етапі заходи російської влади було спрямовано на поліпшення знання російської мови, однак уже наприкінці XIX ст. розпочався відвертий процес русифікації німецьких навчальних закладів. Опір частини німецького суспільства такій політиці змусив шукати компроміси з колоністами, що мало наслідком проведення політики поступового проникнення російської мови у життя колоністів, у тому числі через навчальний процес.

Із наближенням Першої світової війни державна політика щодо німецької школи кардинально змінюється, а після початку відкритих бойових дій влада проводить відкриту антинімецьку кампанію. 24 грудня 1914 р. прийнято розпорядження, що стосувалося зміни мови викладання у німецькій школі. У результаті цього МНО вжило таких заходів: по-перше, видало наказ про викладання усіх предметів державною мовою, за винятком Закону Божого і рідної мови учнів, із правом послуговуватися цією мовою як допоміжною лише на першій порі і не довше першого року навчання; по-друге, наказувало замінити тих осіб з учительського персоналу німецьких шкіл, які недостатньою мірою володіли російською мовою [210, с. 910].

Доленосним для німецької школи стало видання 12 липня 1916 р. положення Ради Міністрів «про заборону викладання німецькою мовою». Цей документ забороняв викладання німецькою мовою, починаючи з 1916–1917 навчального року. Виняток робився для вивчення Закону Божого [141, с. 47]. Таким чином, школи колоністів втрачали одну з головних гарантій збереження їх національної самоідентифікації – можливість надання освіти підростаючому поколінню німецькою мовою.

Право на освіту рідною мовою було одним із ключових здобутків колоністів, проте не варто забувати, що у процесі реформування політичної та правової системи Російської імперії середини XIX – початку XX ст. вони отримали можливість набувати нових культурних прав і свобод, не передбачених законодавчими актами доби переселення.

Перш за все, слід звернути увагу на те, що в другій половині XIX ст. колоністи зайнялися розбудовою мережі установ, спрямованих на відтворення та

збереження культурних цінностей їхнього народу. Одним зі складників цього процесу стала видавнича справа, розвиток якої забезпечував колоністів різноманітною літературою, насамперед релігійного характеру, виданою рідною мовою.

Відповідно до російського законодавства, колоністи користувалися правом відкривати з дозволу влади власні друкарні. На перших порах, коли соціально-економічне становище колоній залишалося складним, це право мало формальний характер. Однак, починаючи з кінця XIX ст., заможні колоністи за підтримки громад та церковних організацій заснують власні друкарні, на яких видавництво здійснюється німецькою мовою. Одну із перших друкарень було засновано в 1886 р. у менонітській колонії Ней-Гальбштадт Бердянського повіту [218, с. 39]. На початку XX ст. німецьким колоністам належали дві типографії у Мелітопольському повіті [313, с. 95].

Паралельно з розбудовою друкарень здійснювалося відкриття книжкових крамниць та бібліотек, значну частку літератури в яких становили привезена з-за кордону література німецькою мовою, а також передруки, здійснені у власних типографіях. Розвиток цих установ відбувався значними темпами і вже в 1912 р. у південноукраїнських губерніях нараховувалося декілька сотень книжкових магазинів та бібліотек.

Водночас, власники цих закладів вимушені були стикатися з проблемами, характерними для усіх тогочасних мешканців Російської імперії. Відповідно до «Тимчасових правил про друк» 1865 року, а також комплексу нормативно-правових актів, який прийшов їм на зміну в період революції 1905 – 1907 рр., та отримав в історико-правовій літературі загальну назву – «Тимчасові правила друку 1905– 1906 рр.», держава наділяла значними повноваженнями органи, які здійснювали контроль за діяльністю подібних організацій. Так, ввезення на територію Росії друкованих видань іноземною мовою допускалося лише після отримання попередньої згоди цензури. Відкриття бібліотек та типографій здійснювалося виключно за дозволом місцевого губернатора, йому ж належало і право закриття цих закладів у разі, якщо у їх діяльності буде виявлено

порушення чинного законодавства або встановлено дії, що суперечать інтересам держави. Для нагляду за типографіями та бібліотеками призначалися спеціальні інспектори, які користувалися правом входу та огляду закладу у будь-який час. [286]. Форми та методи державного впливу на установи, що займалися видавництвом та поширенням літератури були надзвичайно різноманітними, і влада достатньо часто вдавалася до їх застосування, коли бачила небезпеку власних інтересів. Зрозуміло, що в умовах курсу на русифікацію німецького населення для держави була небажаною діяльність установ, які забезпечували збереження історичної пам'яті переселенців, їх мови і культури, тож за найменші порушення вони підлягали закриттю. Однак, слід визнати, що подібна політика проводилася не лише стосовно німців-переселенців, але й до усіх представників національних меншин Російської імперії.

Розширенню культурних прав та свобод німецького населення Півдня України сприяв і Маніфест від 17 жовтня 1905 року, який проголосив свободу совісті, слова, зібрань і союзів» [271]. Реалізуючи положення цього маніфесту німецькі громади розгорнули активну діяльність у сфері створення культурно-просвітницьких організацій та виданні німецькомовних періодичних видань.

Перші спроби налагодити випуск друкованих органів у німецькому середовищі спостерігалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Через існуючі в Російській імперії цензуру та дозвільну систему відкриття періодичних видань, успіх започаткованої справи багато в чому залежав від позиції місцевих чиновників, насамперед губернаторів, які ретельно перевіряли осіб – засновників видання, коло питань, що мало розглядатися у ньому, джерела фінансування тощо. У разі коли влада не вбачала загрози у виданні – дозвіл на його відкриття надавався, хоча проходження усіх бюрократичних перепон і віднімало у колоністів багато часу. У січні 1863 р. вийшов перший номер газети «*Odessaer Zeitung*», яку у подальшому було розповсюджено у містах Новоросійського краю та Бессарабії. Редактори газети підкреслювали свою лояльність до Російської імперії, яка зробилася для них «другою батьківщиною» [380].

Водночас, у разі вердикту правоохоронних органів чи губернатора, про

антидержавний характер майбутнього видання чи його невідповідність інтересам державної політики, дозвіл на відкриття газети не видавався. Подібна невдача спіткала німецьких баптистів Запорізького краю, які на початку ХХ ст. спробували відкрити свій друкований орган, проте отримали відмову через нелояльне ставлення місцевої православної церкви та влади, які розглядали штундизм «підривним» та «бунтарським» вченням, що поширювало постулат: «царя цього не буде, а будуть царі на вибір; на кого впаде жереб, той і буде царем», отже, не визнавало царської влади [326, с. 13]. Марною виявилася і спроба випуску у другій половині ХІХ ст. газети «Unterhaltungblatt». Підозру викликало задеклароване завдання випуску цього видання – консолідація німецьких колоністів півдня України, що абсолютно суперечило політиці децентралізації, яку уряд застосовував з метою контролювання німецьких колоній [98, арк. 12].

Революція 1905– 1907 рр. супроводжувалася певними поступками влади у сфері друку періодичних видань. Вироблені на основі жовтневого Маніфесту «Тимчасові правила про друковане слово» від 24 листопада 1905 р. спрощували процедуру заснування друкованих органів, чим негайно скористалися громадські та церковні організації колоністів, яким було відмовлено на попередньому етапі. У зазначений період з'являється низка релігійних газет та журналів, такі як газета «Botshafter», заснована у Катеринославі в 1905 р., релігійний журнал «Friedensstme», який видавався у колонії Ной-Гальбштадт Бердянського повіту з 1907 р. Варто підкреслити, що обидва зазначених періодичних видання друкувалися виключно німецькою мовою та містили не лише тексти релігійного характеру, але й статті на суспільно-політичну тематику [326, с. 13; 330, с. 34].

Однак лібералізація політики стосовно німецькомовних видань не носила тривалого характеру. навіть у період 1905– 1907 рр. діяли жорсткі правила, які дозволяли адміністрації втручатися у діяльність друкованих органів. Наприклад, вищезгадані Тимчасові правила передбачали необхідність отримання свідоцтва від губернатора чи градоначальника на видання нового періодичного органу (ст. VII, п. 4, 5, 6) та надавали повноваження органам цензури, щодо накладання

адміністративного арешту на періодичні видання, коло яких, на думку громадського оглядача, було достатньо широким (ст. VII, п. 9) [280]. Після закінчення революційних потрясінь відбулося швидке повернення до старої, консервативної, політики щодо друкованих видань, у тому числі і німецькомовних. Частішають відмови у відкритті видань, засновники яких викликали підозру в нелояльному ставленні до влади. Причиною відмови у випуску того чи іншого видання була однозначно негативна політика адміністрацій губернії та Міністерства внутрішніх справ Росії до іншомовної преси. Серед основних підстав заборони зазначалися: політична неблагонадійність видавців або редакторів; негативне ставлення місцевих чиновників до видавця, редактора, або необхідності нового видання у цілому; неправильне оформлення клопотання про дозвіл на видання; відсутність освітнього та майнового цензу у видавця або редактора; несплата гербового збору тощо. Так, Готліб Шаад, який звернувся до губернатора Таврійської губернії з проханням надати дозвіл на відкриття педагогічного журналу «Schulblatt für die Deutschen Kolonien in Russland» («Шкільний листок для німецьких колоній в Росії»), отримав відмову через те, що відзначався активною політичною діяльністю, брав у виборчій кампанії до IV Державної Думи у Мелітопольському повіті, де за підсумками голосування більшість здобули опозиційні партії [55, с. 30].

Суттєво погіршилася ситуація з німецькомовними виданнями з початком Першої світової війни. В умовах боротьби з «німецьким засиллям» та «шпигуноманією», яка охопила російське суспільство та владу, німецька преса зазнала переслідувань та змушена була у більшості випадків припинити свою діяльність. В Олександрівську припинила вихід газета «Бюргер цайтунг», дозвіл на випуск якої отримано незадовго до війни, у 1912 р. Подібна доля спіткала німецьку пресу на територіях Бердянського та Мелітопольського повітів [330, с. 36].

Про причини відмови у виданні газет «Volksschule» («Народна школа», 1881) й «Schulblatt für die Deutschen Kolonien in Russland» («Шкільний листок для

німецьких колоній в Росії», 1911) губернатор Таврійської губернії писав: «Німці, які мешкають у Росії, пройняті сепаратистськими устремліннями, у їхньому середовищі посилено проповідуються ідеї пангерманізму, а вихід – відокремленість і замкнутість німців від корінного населення і таким чином сприяти зміцненню вказаних вище настроїв» [326, с. 13]. Підозрілими із точки зору влади були і видання, випуск яких здійснювався за кошти, що надходили від жителів Німеччини. Так, у доповіді губернатора Таврійської губернії Головному керівникові Одеського військового округу окреслено причини закриття часописів: «Видавництво не приносить прибутків власникам; газети існують на кошти від оголошень німецьких та австрійських комерційних фірм і надають притулок підданам цих держав, таким як баварський Каспар Отт» (кілька років був редактором-видавцем газети) [330, с. 46].

Аналогічна за характером картина спостерігалася і в історії розвитку культурно-просвітницьких та громадських організації німецьких поселенців. Оскільки на початку ХХ ст. однією з найголовніших проблем німецькомовної спільноти Півдня Росії була проблема адаптації національної системи початкової освіти до нових соціально-економічних умов, товариства, що були засновані представниками німецьких та менонітських колоній, мали на меті підвищення рівня освіти та духовності громадян німецького походження. Однак держава розглядала їх виключно крізь призму лояльного ставлення до існуючого режиму та відсутності протидії державній політиці у сфері русифікації німецькомовного населення. Відповідно, засновники організацій вимушені були повсякчасно демонструвати та доводити прихильність правлячій верхівці та пануючій ідеології. Показовим є факт надання згоди на відкриття за ініціативи римо-католицького єпископа в Одесі в 1908 р. було відкрито Товариства святого Клементя [226, с. 339]. Згідно із статутом цього товариства, засновниками проголошувалася така мета його діяльності: «підвищення культурного рівня та моральності серед колоністів у дусі покірності законам держави та протидії соціалістичному вченню, а також іншим антидержавним вченням» [363, с. 3].

Засновники одеського товариства «Гармонія», відкритого у травні 1861 р. і

спрямованого на підтримку та поширення німецької мови, на вимогу Міністерства внутрішніх справ вимушені були надавати право входити до членів товариства не лише німцям, але й представникам усіх інших національностей, щоб уникнути звинувачень у поширенні антиросійських настроїв серед німецького населення [62, арк. 3; 81, арк. 3–7].

Лібералізація державної політики у період 1905–1907 рр. та закріплення свободи у організації в союзи, дозволила представникам німецької громади заснувати ряд значних культурно-просвітницьких об'єднань. Так, в Одесі 11 вересня 1906 р. було зареєстровано два взаємопов'язаних товариства: Південно-Руське німецьке товариство та Німецьке товариство освіти Південної Росії [343, арк. 10]. Їх цілі та методи досягнення були майже однаковими, а відрізнялися вони лише тим, що Південно-Руське німецьке товариство сприяло захистові та об'єднанню місцевого німецького населення, а Німецьке товариство освіти південної Росії – сільського. Важливо підкреслити мету новостворених об'єднань – «опіка і захист рідної мови для збереження національності, об'єднання усіх німців російського підданства без різниці у віросповіданні і стану для захисту їх національної самобутності і віри» [62, арк.5]. Розвиток обох товариств відбувався надзвичайно швидкими темпами. Уже на середину 1909 р. було відкрито 25 філій у Бессарабській та Херсонській губерніях, в яких нараховувалося 466 членів [360, с. 2]. В 1910 р. нараховувалося 64 філії з 848 членами [226, с. 331].

Однак, діяльність товариств, а насамперед проголошена ними мета, суперечили довготривалим інтересам російської держави, тож припинення революційного руху та зміцнення монархічної влади обумовили новий наступ на права німецьких культурно-просвітницьких організацій. Показовим у цьому випадку є історія з Південно-Руським німецьким товариством. Незважаючи на його підтримку у середовищі німецьких колоністів, 10 січня 1910 р. міністр внутрішніх справ розіслав циркуляр щодо заборони створення товариств, які мали на меті культурно-просвітній розвиток окремих народів «на почве пробудження узко національного политического самосознания» [364, с. 3]. Оскільки члени товариства продовжили свою діяльність щодо популяризації

німецької мови, то держава визнала це як порушення норм циркуляру, і рішенням міністра від 14 серпня 1912 р. товариство припинило свою роботу [365, с. 3].

Висновки до першого розділу

Важливою складовою правового статусу німецьких колоністів був комплекс наданих їм прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насамперед мова йде про право: на сповідання власної релігії, на дотримання релігійних канонів та національних звичаїв, на використання рідної мови у різних сферах життя (освіті, мистецтві, літературі) тощо.

На перших етапах колонізації царський уряд проводив політику культурно-конфесійної толерантності, що знайшло своє відображення у змістові прийнятих нормативно-правових актів.

У системі релігійних відносин було проголошено принцип свободи віросповідання, що передбачало надання колоністам права на збереження власної віри та свободи у відправленні релігійних обрядів; створення власних релігійних споруд та свобода залучення священнослужителів тощо. Важливою гарантією реалізації релігійних прав та свобод був принцип моноконфесійного розселення колоністів, який передбачав, що колонії будуть формуватися у вигляді «окремих поселень» із числа осіб, поєднаних спільним віросповіданням.

Водночас, у процесі реалізації наданих релігійних прав і свобод, колоністи вимушені були долати окремі складнощі, що були викликані як об'єктивними обставинами, так і цілеспрямованою політикою держави. Основними проблемами у сфері забезпечення реальності релігійних прав і свобод колоністів стали:

відсутність належного фінансування, що не дозволяло своєчасно здійснювати будівництво релігійних споруд та здійснювати оплату витрат на церковні нужди;

відсутність системи підготовки кадрів для католицьких і лютеранських церков, а також протидія російських чиновників залученню іноземних священнослужителів для проведення релігійних обрядів;

– пріоритетний статус православної церкви та її підтримка з боку держави, що мало прояв у нерівноправному становищі релігійних громад німецьких колоністів та православних церковних організацій.

Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. релігійна політика російської влади стосовно неправославних конфесій почала поступово втрачати свій ліберальний характер. Посилення консервативної ідеології у російському суспільстві та уряді, супроводжувалося розвитком ідей щодо православної церкви, як опору діючого режиму. У законодавстві з'являються норми, що посилюють державний контроль за сферою церковного самоврядування, що у першу чергу, негативно позначилося на обсягові його організаційних та контрольних функцій. Значної уваги приділено нормативно-правовому забезпеченню боротьби різного роду сектантськими організаціями, які були популярними на теренах Південної України, та посиленні відповідальності за прозелітизм. Останнє обумовлювалося зростанням у зазначений період активності німецьких місіонерів-проповідників, внаслідок чого відбувається перехід частини населення із православної в іншу віру.

Водночас, основні права і свободи, надані на попередньому етапі, а саме: право на віросповідання, на будівництво релігійних споруд, власне духовенство тощо, скасовано не було і вони продовжили існувати до 1917 р.

Важливою гарантією збереження національної самоідентичності було закріплення за німецькими колоністами права на освіту рідною мовою. Принципи організації системи освіти у німців було сформовано ще задовго до переселення на Південь України, а саме: загальнообов'язковість, доступність, рівність, які знайшли свого закріплення у відповідних нормативно-правових актах, прийнятих у Пруссії у XVII–XVIII ст.ст. Здійснюючи колонізацію Південної України, колоністи значної уваги приділяють утворенню навчальних закладів. Російська імперія у першій половині XIX ст. гарантувала німцям

вільний доступ до освіти рідною мовою та відповідно до тих традицій, що існували на батьківщині мігрантів. Проведені у 60–70-х рр. XIX ст. реформи змінили правовий статус німців, їх було позбавлено окремої системи управління і вони мали підпорядковуватися загальноімперським органам влади. Такі перетворення неминуче мали призвести до змін правового регулювання діяльності закладів освіти, які владою розглядалися як засіб поширення впливу держави на німців, а також їх інтеграцію в загальноросійський соціум. У результаті усіх німецьких шкіл було підпорядковано Міністерству народної освіти, яке визначало політику діяльності навчальних закладів цієї національної меншини.

Російська імперія для поширення державної мови серед німецького населення використовувала винятково правові методи, широко не застосовуючи не правові (проведення зустрічей та роз'яснень громадам, важливість вивчення російської мови). У результаті німці боляче сприймали реформи кінця XIX ст., чинили активний опір. Тому саме поєднання правових і не правових методів дозволило владі досягти більш значних результатів у проведенні мовної політики серед німців Південної України.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

2.1 Становлення та проблеми реалізації права власності на землю німецьких колоністів наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Одним із ключових питань при переселенні німецьких колоністів стало земельне питання. Перед тим, як перейти до розкриття політики царського уряду у сфері закріплення економічних прав і свобод колоністів, у першу чергу права на землю, слід коротко зупинитися на основних економічних причинах, які обумовили колонізацію південноукраїнських земель. Аналіз вищезазначених причин дозволить більш об'єктивно оцінити вимоги колоністів та позицію царського уряду щодо їх задоволення.

Більшість вітчизняних та зарубіжних вчених, аналізуючи чинники, що обумовили згоду російського уряду на масштабну колонізацію своїх земель за допомогою іноземного елемента, доходять до висновку, що лейтмотивом у прийнятті цього рішення стала величезна кількість незаселених родючих земель на нових приєднаних землях [7, с. 12; 35, с.72; 41, с.13; 116, с. 15; 127, с. 65]. Сучасні південноукраїнські та південноросійські землі у XVIII ст. являли собою регіон з домінуючим кочовим населенням, яке орієнтувалося на скотарство та торгівлю, натомість осіле землеробське населення компактно групувалося на кордонах цього регіону, поблизу основних фортифікаційних укріплень. Як наслідок, виник своєрідний дисбаланс у розвитку регіону, коли величезні матеріальні ресурси залишалися без належної експлуатації і не приносили прибутку державі.

Обмеженість внутрішніх людських резервів дозволяло Російській імперії у зазначений період самостійно справитися з освоєнням належних їм земель. Так, показовим є факт, зафіксований в одному документі тієї епохи: «Чиновниками

було роздано (у межиріччі Дністра та Бугу – Авт.) 824 374 десятин; на цій території за 12 років поселено поміщичих селян не більше ніж 6740 душ; більшість ділянок до 12000 десятин корисної землі взагалі залишилися без власників, інші ж до 1800 десятин мають не більше ніж 30 душ. Таким чином, зобов'язання щодо заселення залишаються невиконаними, а місцевість продовжує залишатися слабо заселеною» [7, с. 75].

Радники Катерини II також звернули увагу імператриці на історичний парадокс: тоді, як російські селяни освоювали сибірські простори, заорювали «государеву рілля», землі на території Саратовської, Ставропольської, Астраханської, Оренбурзької губерній, усе Заволжжя залишалися безлюдною глухоманню, надбаням кочівників. В маніфестах, виданих в 70-х рр. XVIII ст., імператриця неодноразово наголошує, що наявних земельних ресурсів Російської імперії значно більше, ніж вона може експлуатувати у даний час. «Простір земель наших, – зазначалося у Маніфесті 1763 року, – вважаємо найсприятливішим до поселення та проживання роду людського, однак не мала їх кількість до цього часу залишається бездіяльною, ховаючи у своїх надрах визначні багатства» [203, с. 11]. Зважаючи на вищезазначене, стає зрозумілим, чому Катерина II приймає пропозицію графа П. Паніна: заселити порожні угіддя за рахунок запрошення іноземців, забезпечивши їх земельними наділами на правах власників і вільних підприємців. У циркулярі, надісланому російським дипломатам за кордоном, підкреслювалося, що «особливо потрібні землевласники та пахотні люди, яких, незважаючи на їх кількість, потрібно відправляти для переселення без будь-яких ускладнень» [222, с. 57].

Таким чином, ключовим завданням російського уряду стало швидке освоєння незаселених земель та їх ефективна експлуатація. В умовах дефіциту власних людських резервів ставку було зроблено на іноземний селянський елемент.

У середовищі німецького селянства також існувала зацікавленість у переселенні у південноукраїнські регіони. У XVIII ст. європейські країни являли собою невичерпне джерело трудових ресурсів, оскільки у зазначений період

суттєво зросла чисельність населення. Так, на початку XVII ст. вона становила 95 млн душ, на початку XVIII ст. — 130 млн, а на початку XIX ст. — 190 млн. Насамперед це є характерним для німецьких держав, де лише у Пруссії за майже 150 років вона збільшилася майже у 5 разів – з 1 млн до 5,5 млн. Переважна частина цього населення, за деякими підрахунками від 70 до 80% було зайнято у сільському господарстві, тому мала потребу у відповідних земельних ресурсах. Водночас розподіл земельних ресурсів, як характерно для цього періоду історії Європи відбувався непропорційно – основна маса земельних наділів належала аристократії німецьких держав, тоді як селяни вимушені були у більшості випадків бути орендарями земельних наділів. Характерним прикладом у цьому відношенні є статистичні дані по Пруссії, найбільш розвинутої у XVIII ст. німецької держави – 18 тисяч поміщиків-юнкерів володіли майже 60 % земельних наділів, тоді як майже 1,6 дрібних земельних власників – 5 % землі, ще більша частина селян залишалася безземельною та обробляла чужі земельні наділи [135, с. 14].

Економічний та політичний розвиток ще більше загострив проблему забезпечення сільського населення необхідними ресурсами. Курс на забезпечення промислово розвинутих регіонів Європи продуктами харчування та сировиною, який взяли майже усі німецькі держави, призвів до реставрації феодальних відносин та зростання великих поміщицьких маєтків. Цей процес супроводжувався посиленням соціально-економічного гніту селян та поглинанням їх земельних ділянок. В одній із виданих в 1770 р. книг зазначалося «У наш час селянин сама нещасна тварина, селяни-раби вимушені ходити у жалюгідних лахміттях, голодують, живуть в безпросвітній убогості, задавлені небувало жорстокою експлуатацією».

Семирічна війна, яка вихором пройшлася по Австрії, Пруссії, Саксонії, Швеції, остаточно стерла з лиця землі ознаки їх соціального благополуччя і мала наслідком появу прошарку людей, позбавлених можливості продовжувати вести звичний спосіб життя і готових до переселення у ті регіони, які зможуть надати їм можливість для відновлення втраченого благополуччя.. Сенатор А. Бутурлін

так описував тогочасний стан німецьких земель: «Через останню війну багато ремісничого люду розорилося, втративши свої будинки, особливо в невеликих містечках та селах, через які проходили війська. Велика частина людей збідніла і вимушена шукати їжі та прихистку у найближчих містах» [204, с. 166-167].

Таким чином, соціально-економічна та політична ситуація в європейських країнах загалом сприяла колонізаційним планам російського уряду, а в німецьких державах проживало чимало потенційних переселенців, яких слід було заохотити до переїзду в Росію. Звісно, що одним із головних стимулів для прибуття у незнайому, чужу, країну мали бути серйозні економічні пільги і, насамперед, забезпечення переселенців необхідними їм земельними угіддями.

Вирішенням цього питання російський уряд зайнявся при розробці нормативно-правових актів, які повинні були врегулювати земельні права колоністів. У першому указі про запрошення іноземців від 1762 р., загалом не згадувався перелік економічних прав і свобод, якими буде наділено колоністів після переїзду в Росію. Однак, жвавий інтерес європейського населення і необхідність врегулювання цього питання до моменту підписання договорів із викликателями заставили уряд більш чітко визначитися у земельному питанні у наступних документах. Крім того, на думку українських дослідників, невизначеність земельного питання та відсутність гарантій з отримання землі могли негативно вплинути на динаміку переселенського руху [207, с. 170]. Відповідно, у виданій в 1763 р. Інструкції Канцелярії опіки над іноземцями зазначалося, що у разі, якщо переселенці забажають утворити окрему громаду, їм буде надано необхідний для ведення господарства земельний наділ [203, с. 15-16]. У документі не вказувалися форма та спосіб набуття землі, не визначалися питання розміру і оплати за наданий земельний наділ, проте зміст тексту свідчив про намір держави взяти на себе вирішення зазначених питань і здійснити їх з урахуванням інтересів колоністів. Аналогічний підхід прослідковувався і в Маніфесті 1763 року, де у п. 3 зазначалося, що: «переселенцям буде наданою не лише достатня кількість «пригодних» для обробітку земель, але й буде надано відповідну допомогу» наділ [243]. Як і його попередник, документ обмежувався

загальними деклараціями, не закріплюючи конкретного розміру земельного наділу, його вартості, прав та обов'язків нових господарів.

Лише у березні 1764 р. за ініціативи графа Г. Орлова було розроблено та подано до Сенату документ, яким пропонувалися конкретні рішення вищезазначених питань. Планувалося безкоштовно наділити кожному родину переселенців земельним наділом розміром у 30 десятин, з яких 15 десятин залишити на землі для запашки, 5 десятин – на сінокоси, 5 – на лісові площі, а останню частину поділити на «усадьбову» (місце для будинку та городу) та пасовисько [254]. Передача земельного наділу мала відбутися за наявності дотримання колоністами ряду умов: 1) переселенці погоджуються на міноратний принцип спадкування батьківського господарства, за якого земельна власність переходить до молодшого сина; 2) після смерті батька, за відсутності синів, представникам жіночої частини сім'ї буде надано право надалі використовувати наділ, однак його офіційним розпорядником буде визнано чоловіка, який увійде у сім'ю внаслідок шлюбу або в інший спосіб; 3) переселенці не мають права закладати, продавати та дрібнити наділ без дозволу органів громадського самоврядування [46, с. 44]. Ці пропозиції було підтримано сенаторами та імператрицею і вони стали основою для подальшого правового регулювання земельних відносин між колоністами та російським урядом. У зв'язку із цим, слід більш детально зупинитися на їх нормативному закріпленні, механізмові реалізації та практики втілення у життя.

Визначення розміру земельного наділу. У літературі, присвяченій проблемі забезпечення колоністів землею, досить часто можна зустріти думку, що німецькі переселенці отримували набагато більший наділ за інші категорії колоністів чи внутрішніх переселенців. Так, Юрій Мухін у своєму дослідженні «Російські німці» пише, що завдяки наказу Катерини II на незаселених землях кожному німецькому сімейству відводилося до 65 десятин землі (71 гектар), а в Поволжі – до 75 десятин [358]. Не можна погодитися з подібною точкою зору, оскільки аналіз нормативних актів не виявив офіційного закріплення таких цифр. Натомість, у ділових документах того періоду фігурує розмір земельного

наділу визначений Г. Орловим у записці Сенату – 30 десятин на родину. Загалом це була традиційна норма, яка визначалася у багатьох нормативно-правових актах, які стосувалися не лише іноземних, але й внутрішніх колоністів. Так, у підготовленому в 1764 р. «Плану про роздачу у Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення», який визначав напрями аграрної політики держави, порядок і норма наділення землею, встановлювалося, що держава наділятиме усіх бажаючих осісти у степових районах земельною ділянкою у розмірі 30 десятин на ревізьку душу за умови несення ними військової служби [254].

Звертає на себе увагу той факт, що нормою обліку, запропонованою царським урядом для іноземних колоністів була родина, а не особа, як це було традиційно для дореформеної Російської імперії. Так, у вищезгаданому «Плану по роздачі у Новоросійській губернії казенних земель» 30 десятин виділялися особі-переселенцеві, який погодився на несення військової служби. При цьому не встановлювалися обмеження, щодо розміру земельного наділа яким може володіти родина у цілому. Частково, причину цього підходу було викладено у записці Г. Орлова від 1764 р., який відстоював принцип рівного сімейного наділу колоністів, без урахування кількості членів родини. По-перше, з точки зору сановника, такий принцип повинен був забезпечити однакові умови для всіх переселенців і запобігти внутрішнім конфліктам на ґрунті земельної нерівності. Крім того, хоча в документі не згадуються певні ідеологічні постулати, однак можна зробити припущення, що розробникам цієї записки було відомо про панування серед переселенців релігійних вчень, заснованих на ідеях егалітаризму та комунітарності, тож впровадження зрівняльного принципу наділення переселенців стандартними за площею земельними ділянками відповідало таким віруванням. По-друге, наявність значної чисельності дітей ще не свідчило про готовність та можливість колоніста забезпечити її належний обробіток, тож існувала загроза «простаювання» землі, із чим власне і боровся російський уряд. Нарешті, по третє, Орлов підкреслював, що царській владі вигідно створювати надлишок робочої сили у середовищі переселенців, які потім можна буде

використати або для утворення нових колоній, або зайняти у різного роду ремеслах та промислах [254].

Наступним важливим питанням, яке поставало перед російським урядом, стало визначення суб'єкта права власності на землю. Для Росії того періоду залишалася домінуючою колективна, громадська власність на землю, яка історично сформувалася у попередній період, і як свідчать дослідження, відповідала інтересам і селянства, і держави [136; 159; 242; 290]. Так, за словами сучасного дослідника соціальної історії Б. Міронова: «Протягом XVIII ст. в Європейській Росії відбулася остаточна уніфікація земельних прав та відносин усіх категорій російського селянства за моделлю передільної громади, із круговою порукою, примусовою сівозміною і черезсмужжям» [196, с. 369]. За таких умов цілком логічним було би поширення принципу колективного землеволодіння і на іноземних переселенців, у тому числі і з німецьких держав.

Однак, при більш уважному погляді на цю проблему виявлялося, що механічне перенесення російських принципів землеволодіння на німецьких колоністів може зіткнутися з певними складнощами. Для німецької марки – головної форми земельної організації було притаманним поєднання принципів індивідуальної та колективної земельної власності, при помітному домінуванні першої [135, с. 22]. При подібній системі землеволодіння колективна власність була переважно лише доповнення до власності окремих селянських родин, оскільки її існування зумовлювалося нагальними потребами окремих селянських господарств. У зв'язку із цим, вона, переважно, обмежувалась лише спільним володінням та використанням пасовиськ, громадського лісу, а також окремими спільними наділами землі, натомість інші земельні наділи знаходилися в індивідуальній власності родин [135, с. 24]. Відповідно, спроба насадження переселенцям виключно колективної форми землеволодіння могло викликати неприйняття у значної частини переселенців та знизити активність міграційного потоку. Вихід було знайдено у компромісній формі землеволодіння, за якої основні елементи були збережені у традиційних для переселенців формі, зазнавши лише часткової адаптації до суспільно-політичних та господарсько-

економічних реалій імперії. Суть вищезазначеного компромісу полягала у поєднанні та законодавчому закріпленні принципів колективної та індивідуальної власності.

Індивідуальна власність встановлювалася на земельні наділи, які оброблялися родиною колоніста разом із найманими ним працівниками. Фактично, економічною основою нової подвірної-спадкової форми землеволодіння, яка отримувала відповідне правове оформлення, ставав колоністський двір-господарство, який утворювався внаслідок надання переселенцеві земельної ділянки стандартного розміру. Власник цієї ділянки отримував широкі права у сфері визначення порядку її користування та способу експлуатації. Громада не могла нав'язувати, як це траплялося у російських сільських общинах, примусових сівозмін чи вирощування якогось типу сільськогосподарської культури. За колоністами закріплювалося також право на конкретну, чітко визначену земельну ділянку, що унеможливило проведення традиційних для російських громад переділів, а також недопускало збільшення або зменшення земельного наділу за рішенням органів громадського самоуправління [150, с.7]. Ще дореволюційні дослідники звертали увагу на те, що колоністам було важливо зберегти потомствене невід'ємне право на господарську обробку землі [154, с. 84]. Відмова царського уряду від звичної для російської селянської громади практики переділу стало однією з найважливіших гарантій цього права, оскільки останні тепер були впевнені, що дана земельна ділянка буде знаходитись у повічній власності їх родини. Це, у свою чергу, стимулювало переселенців впроваджувати новітні та більш продуктивні агротехнічні заходи, які підвищували плодючість землі та врожайність культур [145, с. 57]. За власниками земельних наділів закріплювалося також право передачі їх у спадщину (більш детально про це – у наступних абзацах).

Водночас, все вищезазначене не свідчить, що німецькі колоністи ставали повноправними та абсолютними власниками земельних наділів, оскільки згідно із закріпленими у російському законодавстві положеннями всі землі, відведені під поселення колоністам, були передані їм у вічне спадкове володіння, але «не в

особисту кого-небудь власність». Натомість, офіційним власником усіх земельних наділів ставала колонія, територіальна громада переселенців [150, с. 7]. Таким чином, обсяг власницьких прав колоніста зазнавав серйозних обмежень. Як справедливо зазначає із цього приводу український дослідник Ю. Берестень: «за умови її організаційного та юридичного примату громади, пересічний колоніст міг виступити тільки в іпостасі міноратного власника частки колективної земельної власності колоній або колоністського округу» [24, с. 103].

До відання територіальної громади переходили питання купівлі-продажу земельних наділів, а також відведення нових ділянок для заселення новоприбулими колоністами. При цьому, рішенням органів самоврядування колоністам могло бути відмовлено як у продажу свого наділу особі, яка не належала до поселення, так і його передачі у тимчасове використання з метою розміщення торговельних чи виробничих комплексів.

Таким чином, особливістю запропонованої форми землеволодіння стало визнання територіальної громади колоністів головним суб'єктом права власності на всю надільну землю, обмеження відповідного права власності колоністів шляхом встановлення системи заборон продажі земельного наділу, що перебував у їхньому користуванні [150, с. 9]. Якщо порівняти цю модель, а також обсяг прав німецьких колоністів щодо користування та розпорядження земельною власністю, аналогічними правами тогочасного російського селянства та громади, то можна зробити висновок, що царський уряд, керуючись прагненням привернути колоністів на незаселені землі, пішов на серйозні поступки та закріпив за переселенцями значно ширші права і привілеї.

Контроль з боку держави за земельною власністю переселенців виявився у закріпленні специфічної форми спадкування отриманих наділів – мінорату. Термін «мінорат» походить від латин. *minor* – менший і означає порядок спадкування, коли майно передається молодшому за віком у роді або сім'ї. Спадковий міноратний перехід земельних наділів відбувався у німецьких громадах на підставі закріплених норм звичаєвого права, які регулювали порядок поділу батьківського та материнського майна, визначали коло осіб-спадкоємців,

частку приналежного їм рухомого та нерухомого майна [25, 158; 65, с. 10-23]. Ці звичаї та традиції сформувалися у німецьких громадах, насамперед менонітських, задовго до переселення на землі Російської імперії і були зумовлені пристосуванням до складних умов сільськогосподарського виробництва на теренах північної Німеччини, Франції та Голландії [106, с. 14; 129, с. 6]. Доцільність впровадження міноратного принципу спадкування зумовлювалася необхідністю штучного обмеження кількості спадкоємців земельного наділу, з метою уникнення зuboжіння родини, яке було би неминучим у разі дрібнення земельних наділів. Крім того, збереженню цих правил сприяла і політика німецького духовенства, які здійснювали загальний нагляд за їх виконанням [66, арк. 1 зв.–3].

Як уже зазначалося вище, царський уряд також був зацікавлений у подібних результатах, оскільки надлишок робочих рук, який виникав при міноратному спадкуванні, міг бути використаний для колонізації нових територій та розвитку промислового сектору. Крім того, уникнення парцеляції земельних наділів та штучне зниження темпів прогресуючого безземелля створювали перспективи втягнення колоністів до товарно-ринкових відносин.

Відповідно, у законодавчих актах, що визначали правовий статус переселенців, в новоутворених німецьких колоніях було санкціоновано збереження міноратної форми спадкування земельного наділу, при якій перехід права власності на землю належав виключно молодшому сину [298, с. 30]. У випадках якщо спадкоємець визнавався недієздатним, згідно закону, власник земельного наділу мав право призначити своїм спадкоємцем одного з старших синів або родичів [298, с.30]. Аналогічні повноваження, за умови відсутності власника землі та наявності недієздатного сина, надавалися представникам місцевої колоністської адміністрації, які були зобов'язані передати право власності на земельний наділ найближчим родичам, які не мали власних ділянок землі. У тих випадках, коли одночасно існувало кілька претендентів на спадковий земельний наділ, власник міг визначатися на підставі жеребу, або шляхом публічних торгів, на яких переможцем ставав той, хто давав найбільшу

ціну [298, с.30]. Здійснені на теперішній час дослідження доводять, що в окремих регіонах переселення німецьких колоністів існували інші форми спадкування земельних наділів. Так, у менонітських громадах Олександрівського повіту було зафіксовано майоратну форму наслідування землі, за якої земельна ділянка передавалась у спадок старшому сину [181, с. 36]. Однак, на наш погляд, подібні випадки були скоріше виключенням, обумовленим тривалим спілкуванням із місцевою людністю і перейняттям їх звичаїв і традицій. Натомість, лєвова частка німецьких переселенців продовжувала дотримуватися принципу мінорату.

Аналіз правового статусу колоністського земельного наділу та обсягу прав і обов'язків переселенців на першому етапі колонізації південноукраїнських земель буде неповним, якщо оминати увагою питання щодо гарантованості реалізації даних прав та їх практичного втілення у життя.

У відповідності до змісту Маніфесту 1763 року гарантом виконання зобов'язань, у тому числі і земельних, у відносинах із колоністами була російська держава. Було визначено території Російської імперії, на яких колоністи могли отримати від держави необхідний їм земельний наділ. Південноукраїнські землі у Маніфесті 1763 р. спочатку не фігурували, що пояснювалося незавершеністю російсько-турецької війни та потенційною небезпекою даного регіону для колоністів. Проте, успішні дії проти турецької держави, приєднання Криму та посилення контролю за кочівниками у цьому регіоні дозволили царському урядові почати більш активно залучати місцеві земельні ресурси. Так, згідно з указом 1784 р. урядом було зарезервовано, у тому числі і на теренах Південної України, для майбутніх колоністів значні земельні наділи – у межах Катеринославської губернії передавалося більш ніж 52 тисячі десятин землі, у Херсонській губернії – 253 тисячі десятин землі, у Таврійській губернії – 214 тисяч десятин землі [170, с. 29]. Із цього відведеного державного фонду колоністам виділялися ділянки необхідного розміру при заснуванні колонії. У науковій літературі можна зустріти точку зору, що держава не повною мірою виконала свої зобов'язання перед колоністами, оскільки виділені землі були не кращої якості та знаходилися у місцевостях, що не були сприятливими для

проживання та ведення господарства [187, с. 16; 288, с.11; 293, с. 214]. У літературі та спогадах переселенців неодноразово зустрічаються згадки про буревії, потопи, солончаки та інші несприятливі явища, пов'язані з кліматичними умовами та географічним розташуванням [8, с. 13, 104; 306, с. 79; 329, с. 560; 331, с. 206]. Так, описуючи стан однієї з німецьких колоній в Елісоветградському повіті, автор зазначає: «постійно виникають посухи, що позбавляють їх зерна наявна вода в ставках влітку наповнюється черв'яками та має поганий запах... щорічно помирає більше на одного – двох аніж народжується» [204, с. 84]. Інший автор скаржився на розташування колонії на острові Хортиця: «Кряж урочища, де розташовується колонія, стоїть на високих місцевостях, на котрих по сухості землі, по відсутності вологи та дощу трави вигорають і хліб росте погано» [204, с. 83]. Не заперечуючи проти факту існування подібних, необхідно, на наш погляд, наголосити, що архівні та законодавчі матеріали свідчать, що у випадках визнання російським урядом неналежного виконання своїх зобов'язань за колоністами закріплювалося право на отримання нового земельного наділу та компенсацію втрат, яких вони зазнали від дій чиновників. Так, 150 німецьких сімей із колонії Кронсвейде, чий земельні наділи було визнано несприятливими для ведення сільського господарства, отримали право переселитися на нову територію, причому, як зазначалося в наказі, «нові землі, зручні для заселення, мали бути куплені за рахунок казни», а вибір нового поселення мав здійснюватися самими колоністами. Крім того, держава повторно виділяла колоністам кошти, необхідні для облаштування на новому місці [246].

У рамках забезпечення прав колоністів на землю державою було проведено дії з підготовки та матеріально-технічного забезпечення діяльності апарату державних чиновників, які відповідали за вирішення питань, пов'язаних з отриманням земельних ділянок (визначення місця поселення, розмежування земельних наділів, складання документів тощо). У відповідності до указу 1764 р. передбачалося запровадити в округах посади межовика та геодезиста, який повинен був брати на себе розмежувальні функції у випадку хвороби чи

відсутності основного працівника. Для забезпечення заповнення кадрових вакансій на ці посади планувалося залучити випускників Кадетського Інженерного та Артилерійського корпусів, надавши їм одразу офіцерський чин та жалування у подвійному розмірі [254]. Крім того, для допомоги землемірам створювалася спеціальна команда, до якої входили канцелярист, копійст, кур'єр, а також унтер-офіцер з рядовими – загалом від 20 до 25 осіб. Фінансування та утримання цієї команди здійснювалося за рахунок бюджетних коштів. Водночас, різке збільшення кількості вакантних посад землемірів породило кадровий голод та обумовило їх заміщення не повністю підготовленими особами. Як наслідок, у Південній Україні неодноразово траплялися конфлікти на ґрунті неправильно проведеного розмежування, коли колоністи недотримували земельний наділ або їх земля виявлялася переданою місцевим громадам. Про серйозний характер проблеми свідчить значна кількість скарг, які зберігаються в регіональних архівах України. Так, типовим є випадок конфлікту німців Молочанського колоністського округу та жителів с. Михайлівка, який виник внаслідок того, що при розмежуванні колоністам було віддано майже 5000 десятин, які належали місцевим селянам [168, с.73]. Як правило, російська держава виправляла подібні помилки за рахунок власних селян, намагаючись не викликати обурення колоністів.

Таким чином, вищезазначені факти дають можливість зробити висновок, що російська держава закріпило та забезпечила реалізацію гарантій права на землю німецьких переселенців.

У наступний період, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. земельні права колоністів було частково розширено.

По-перше, було збільшено мінімальний земельний наділ, який отримували колоністи при переселенні до південноукраїнських земель. В 1800 р. в опублікованій грамоті імператора Павла I німцям-менонітам, російська держава зобов'язувалася наділити кожному родину колоністів-менонітів земельною ділянкою у розмірі 65 десятин [249]. Підвищений земельний наділ повинні були також отримувати і колоністи, які заселяли територію степової зони Південної

України – їм гарантувалося виділення 60 дес. на сім'ю. Збільшуючи розміри земельного наділу, царський уряд намагався забезпечити більш ефективне використання земельних ресурсів за рахунок впровадження сівозмін. Це, у свою чергу, дозволяло урядові розраховувати на повернення вкладених у розвиток колоністського господарства коштів, оскільки попередні спроби стягнути з колоністів заборгованість виявлялися марними через складний економічний стан господарства. Самі колоністи, а також представники контролюючих органів, неодноразово відкреслювали, що саме малоземелля є тим фактором, який заважає розвинути колоністським господарствам.

Водночас, збільшення мінімального розміру колоністського наділу супроводжувалося обмеженням земельних прав місцевих жителів. Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що подібне рішення було відвертою дискримінацією власного селянства, адже державний селянин у зазначений період отримував від уряду лише 15 десятин гарантованого наділу. Більше того, як і в попередній період, коли виявлялося, що розширити територію заснованої колонії можливим було лише за рахунок земель сусідніх поселень, влада приймала рішення на користь колоністів і відселяла місцевих селян. Так, в 1819 р. жителів кількох хуторів на річці Бегім-Чокрак було примусово переселено, оскільки їх землі опинилися у розташуванні менонітської колонії Рюккенау [168, с. 73]. Аналогічне рішення було прийнято і в ході розмежування земель Біловізької колонії та оточуючих її поселень [285].

Слід зазначити, що закріплена в законодавстві норма закріплювала мінімально допустимий розмір земельного наділу, не закріплюючи натомість максимальних меж. Це дозволяло колоністам офіційно претендувати на отримання від держави додаткових ділянок землі. Як наслідок, при поділі землі хортицьким менонітам було виділено не 65 десятин, а майже в два рази більше – 120 десятин. Мотивувалося це рішення тим, що навколо поселення є багато пустоючюї землі, яка ніким не обробляється, а поселенці погоджувалися платити за неї по встановлених у державі ставках поземельного податку [284].

По-друге, важливим нововведенням стало закріплення за поселенцями

права на вільну купівлю та продаж земельних наділів. До початку XIX ст. російський уряд розглядав колоністів виключно як суб'єктів права власності на земельний наділ, визначений державою. Інші способи отримання земельних ресурсів колоністами законодавством не визначалися. Однак, у зазначений період стало зрозумілим, що подібна практика негативно позначається на розвиткові сільського господарства переселенців. По-перше, як відзначають дослідники-демографи, початок нового століття співпав із суттєвими змінами кількісних та якісних показників у родинах німецьких поселенців – зросла кількість працездатного чоловічого населення, а також поступово збільшується чисельність дітей у колоністських сім'ях [375, с. 81-84]. Ці висновки цілком кореспондуються з наявними статистичними показниками. Так, населення Хортицького округу збільшилося з 964 осіб у 1793 р. до 12292 осіб у 1868 р., молочанських колоній – з 1902 у 1809 р. до 25350 осіб у 1868 р. Загальна чисельність менонітів Півдня України зросла від 964 в 1793 р. до 39742 у 1868 р. [361, с. 340].

Наявні земельні ресурси колонії досить часто не могли забезпечити ані зайнятість у сільськогосподарському секторі усіх працездатних колоністів, ані необхідний рівень виробництва продуктів харчування та матеріальних благ. У хортицьких колоніях загальна кількість власників із повним наділом становила 320 родин, половинним – 257, четвертинним та меншим – 46, безземельних – 681 родину [155, с. 154].

По-друге, неможливість розширювати власні земельні запаси при зростаючому населенні створювало перешкоди на шляху втягнення колоній у товарно-грошові відносини, виходу на ринок із значними запасами продовольчих товарів та сировиною, на що якраз і розраховував царський уряд.

У таких умовах міністр внутрішніх справ В. Кочубей подав на розгляд імператорові доповідь «Про дозвіл іноземним колоністам купувати землю в Новоросійських губерніях», в якій запропонував дозволити переселенцям набувати нових земельних наділів шляхом купівлі у держави чи приватних осіб. Слід зазначити, що подібні норми уже застосовувалися у практиці регламентації

земельних відносин. Право вільної купівлі землі без селян було закріплено в указі від 12 грудня 1801 р., однак поширювалося воно виключно на місцеве купецтво, міщанство та вільне селянство. Олександр I визнав аргументи свого міністра обґрунтованими і 1 березня 1804 р. підписав указ із відповідним дозволом. За переселенцями визнавалося право вільного укладення угод купівлі-продажу земельних наділів, вони отримували право їх використання на власний розсуд, а також за колоністами зберігалися пільги, передбачені чинним законодавством [245]. Крім того, російським урядом було гарантовано надання новим власникам усіх юридичних прав із володіння відповідними земельними ділянками. Водночас, держава потурбувалася про захист земельного фонду від посягань з боку іноземних громадян або держав. У разі якщо колоніст вирішував змінити підданство чи повернутися на батьківщину, він був зобов'язаний продати, передати усі свої землі, як надані державою, так і куплені за власний кошт, особі яка продовжувала залишатися в Росії. У протилежному випадку такий земельний наділ підлягав конфіскації на користь держави [245].

Іншим, не менш важливим обмеженням, було позбавлення права колоністів разом із землею купувати кріпосних селян або перетворювати на кріпаків населення, що проживало на куплених землях. Загалом, держава жорстко реагувала на спроби колоністів обійти це положення і не визначала чинності подібних договорів. Характерною у цьому відношенні є реакція Олександра I на повідомлення про намір молочанських менонітів купити маєток Родзянко, в якому проживали понад 2 тисяч селян. Спеціальним рескриптом, доведеним до відома колонії, імператор заборонив укладати цю угоду, указавши «уряд не може погодитися, щоб селян, які живуть у цій місцевості, було переведено в інше місце, а меноніти можуть набувати лише порожні землі, не маючи права володіти селянами» [223, с. 246].

Законодавчі зміни справили належний ефект на розвиток сільського господарства колоністів. Відбулося розширення колоністського землеволодіння – з 1838 по 1854 р. кількість земельних наділів, що перебувала у володінні колоністів, зросла з 1,25 млн десятин до 1,53 млн десятин [344, с. 135].

Підвищилась також ефективність господарств німців-переселенців. За справедливим зауваженням Ю. Берестеня ці нововведення «мали непересічне значення для подальшого господарсько-економічного та соціального поступу менонітських громад, оскільки створили передумови для перетворення колоністського загалу на активного суб'єкта земельних відносин у південних регіонах імперії, сприяли подоланню вузькості внутрішнього земельного ринку колоній, заклали правові підвалини для подальшого розширення дисперсного ареалу менонітських поселень» [24, с. 109].

Прийнятий в 1857 р. Статут про колонії іноземців в Російській імперії суттєво не вплинув на обсяг земельних прав колоністів. Фактично, цим законодавчим актом було підтверджено основні принципи та інститути земельних правовідносин, закріплені у попередній період. Статті 155 – 156 визначали обов'язок держави надати переселенцям земельну ділянку відповідного розміру, придатну для ведення сільського господарства. У випадку наявності на місці поселень ділянок, непридатних для обробітку (річки, болота, солончаки), вони не включалися до загального обрахунку, але передавалися у користування селянам [298]. Порівняння наведеного у документі мінімального розміру гарантованого земельного наділу дозволяє говорити, що найбільші привілеї серед німецьких переселенців отримали представники менонітів – саратовським колоністам надавалося 20 десятин на душу, поселенцям на прибалтійських землях – 30 десятин на сімейство, новоросійським поселенцям – 60 десятин на сімейство, менонітам – 65 десятин [298]. Підтверджувався бівалентний статус колоністського земельного наділу – стаття 159 Статуту визначала подвірну-спадкову форму користування землею, однак власником усієї землі продовжувала бути уся громада. Відповідно, відчуження земельних наділів без згоди громади не допускалось [298]. Виключення робилося лише для наділів, яких було придбано за власний кошт та якими, у відповідності до ст.ст. 166 та 167 Статуту, колоністи мали право розпоряджатися на власний розсуд.

При спадкуванні колоністського наділу продовжував діяти принцип мінорату, а старший син міг отримати земельний наділ виключно у випадках

неспроможності передачі землі молодшому сину через його недієздатність або інші поважні причини (ст.ст. 169 – 170 Статуту) [298].

Усе вищезазначене дозволяє зробити висновок, що норми Статуту 1857 року фактично відтворили усі базові положення про земельні права колоністів, закріплені у нормативно-правових актах попереднього періоду.

Проведення селянської реформи 60-х рр. XIX ст. та зміни у правовому статусі сільського населення не могли не вплинути на характер і обсяг земельних прав колоністів. У рамках загального курсу уніфікації правового статусу іноземних поселенців та його зближення зі статусом російського селянства, колоністи поселенці переводилися у розряд вільних сільських обивателів. Відповідно до прийнятого 4 червня 1871 р. закону «Правило облаштування поселенців-власників (колишніх колоністів) посаджених на казенних землях» [302, с. 140] колоністи у правовому статусі зближались із селянами-власниками, зберігаючи окремі особисті права та привілеї, надані на попередньому етапі.

На перший погляд вищезазначений документ суттєво не змінив характеру земельних правовідносин у німецьких колоніях. Так, власниками землі продовжували залишатися сільські колективи, а не окремі фізичні особи. Так, відповідно до закону сільські територіальні громади зберігали усі «надані їм у наділ землі та угіддя, що знаходились у їх постійному користуванні» [302, с. 142]. Законодавча консервативність у цьому питанні була продиктована намаганням зберегти весь комплекс земель, що історично склався як головна передумова економічного поступу колоній.

За законом сільська громада проголошувалася власником усіх земель, які належали до складу громадського та приватного земельного фонду [302, с. 146]. Фактично цими нормами законодавцем було збережено усі права громади як майоратного суб'єкта земельних відносин та підтверджена його домінуюча роль.

Важливим значенням нового закону стало запровадження механізму юридичного оформлення земельної власності сільських громад [302, с. 146]. Зокрема, для підтвердження володіння землею та навколишніми угіддями кожній колонії видавався спеціальний нотаріальний акт – власницький запис, в якому

зафіксувалася відповідна форма землеволодіння, кількість власників земельних наділів, встановлювалася площа мирських наділів та характер їх користування, а також закріплювалися розміри сплати офіційного державного земельного податку. Цей документ, на переконання вітчизняного історика Ю. Берестеня, юридично посвідчував право власності, визначав систему користування спадковими наділами та фондом мирських оброчних статей [24, с. 105].

Було врегульовано і порядок оформлення земель, які не надавалися державою колоністам, а були ними придбані за встановленою процедурою в інших власників. Власницькі записи визнали надільними й ті землі, які вже знаходились у володінні родин, отримавши їх від «першоутримувачів» шляхом купівлі, а не за спадком [174, с. 21]. На думку дореволюційних дослідників, з юридичного боку вони були документами, рівносильними тим актам, якими закріплювалася за громадами колоній земля, їм спочатку дарована [175, с. 156]. Такі юридичні акти мали оформлятися чиновниками міністерства державного майна та видаватися колоністам у присутності мирових посередників. Загальна площа земельного наділу поселенців, яка перебувала у володінні відповідно до записів, визначалася за планами господарської зйомки.

Не зазнав суттєвих змін правовий статус колоністських земель громадського призначення, а також земель, що перебували у власності декількох громад під лісовими плантаціями та фільварками. Держава залишала за собою контроль за статусом цих територій і забороняла колоністам самовільно виводити ці землі із цільового використання [175, с. 158]. Подібна позиція уряду була цілком логічною, оскільки лісові насадження не лише забезпечували колоністів необхідним їм паливним та будівельним матеріалом, але й виконували важливу роль у структурі господарського комплексу колонії – являли ефективний засіб боротьби проти степових суховіїв, що становили серйозну загрозу у Південній Україні. Водночас, як свідчать архівні матеріали, німецькі поселенці, відчуваючи земельний голод, часто йшли на порушення межі земель цільового призначення та намагалися перевести її в землі сільськогосподарського призначення, що означало входження до земельного фонду громади і право останньої вільно

розпоряджатися нею [77, арк. 1-66].

Водночас, розробники закону 1871 року не змогли не обійти увагою ряд серйозних проблемних питань у сфері земельних правовідносин, які потребували реформування та належного врегулювання.

Реформи 60-х рр. XIX ст. повинні були забезпечити прискорення розвитку ринкових відносин у сільській місцевості, але на цьому шляху стояли малоземелля та господарський диктат колоній над колоністом-власником. Зважаючи на дуалістичну форму землеволодіння колоністів, яка поєднувала принципи колективного та індивідуального права власності на землю, російський уряд вирішив обмежити окремі права громади, натомість надавши – надав колоністам право розподілу усього земельного фонду між членами колонії з подальшим юридичним закріпленням за новими власниками усіх прав на землю [302, с. 148]. Рішення про розподіл громадської землі між колоністами по подвірним ділянкам повинно було прийматися на сільському сході кваліфікованою більшістю голосів – двома третинами голосів його учасників [302, с. 148].

Прийняте рішення мало надзвичайно прогресивний характер, оскільки створювало правові підстави для відокремлення індивідуального земельного власника від громади та зумовлювало можливість утворення господарства фермерського типу. Як справедливо зазначає із цього приводу Ю. Берестень: «Фактично мова йшла про ліквідацію громади як домінуючого суб'єкта земельних відносин та передачу її функцій міноратним власникам подвірних наділів» [24, с. 106]. Фактично подібне нововведення можна розцінювати як прообраз столипінської аграрної реформи, що буде проведена через 40 років потому.

Відповідно до нового закону рішення сільських сходів про виділення із їх складу окремих господарств та подальший розподіл громадської землі засвідчувалися мировим посередником, із подальшою передачею копії рішення губернським державним установам, які, у свою чергу, повинні були остаточно затвердити зроблену громадою розкладку оброчної податі на окремих власників

земельних наділів [302, с. 149]. З метою полегшення переходу до нового типу земельних відносин царський уряд встановив 3-річний термін з моменту видачі власницьких записів, упродовж якого заборонялося відчуження земельної власності. Після його закінчення як територіальна громада, так і окремі власники мали можливість у встановленому законом порядку продавати земельну власність будь-кому [302, с. 149-150].

Водночас, слід зазначити, що практична реалізація прийнятих норм виявила значну розбіжність між очікуваннями реформаторів та практикою життя. У колоніях не відбулося швидкого формування окремого класу приватних землевласників. Становлення вільного земельного ринку суперечило релігійному ізоляціонізму німецької спільноти, насамперед менонітських колоній, які традиційно відстоювали моноконфесійний характер своїх поселень і намагалися недопустити сюди чужинців. Як наслідок, сільські сходи колоній не вдавалися до реалізації наданих їм повноважень, а навпаки – намагалися зберегти існуючу систему земельних відносин. Так, дослідження дореволюційних авторів свідчать, що за 20 років, які минули з моменту прийняття закону, не виявлено жодного випадку купівлі земельного наділу у колоніях не менонітом [238, с. 37]. Російський дослідник Л. Малиновський наводить свідчення про одну спробу реалізації загального переділу, коли в 1874 р. в колонії Шенвізе безземельні порушили питання про переділ земельної власності, не досягнувши успіху [186, с. 178]. У такому випадку можна говорити, що громади колоністів вдалися до добровільного самообмеження, що було зумовлено комунітарним характером їх релігійної та правової свідомості.

Наступною важливою зміною, що відбулася в системі земельних відносин у німецьких колоніях, стало реформування системи спадкування землі. Наслідком поширення на колоністів загальних норм російського законодавства щодо земельних відносин стало скасування міноратного права та встановлення вільного розподілу землі між усіма нащадками. Як зазначає із цього приводу О. Заморуйцев: «Теоретично це давало можливість унаслідок роздрібнення великого колоністського землеволодіння хоча б на певний час зменшити

гостроту нестачі землі у колоністському середовищі» [126, с. 42-45]. Однак, реалізація цього положення на практиці не дала належного ефекту. Більшість дореволюційних дослідників, які вивчали це питання, відзначають, що німецькі поселенці намагалися вберегти від роздрібнення свої стандартні ділянки і допускали це лише у виняткових ситуаціях [33, с. 105-107; 44, с. 188; 146, с. 45]. Цьому також сприяла і політика держави, яка визнавала за можливе користування нормами звичаєвого права, якщо вони не суперечили чинному законодавству. Так, отримавши відповідь Міністерства внутрішніх справ, в якому повідомлялося, що «на підставі порядку успадкування земель від 16 липня 1871 р. колоністи набували право керуватися у цьому питанні загальним законом або ж чинним місцевим звичаєм, залежно від їх бажання» новоросійські меноніти продовжили передавати земельний наділ одному із синів, як правило, молодшому [126, с.43].

Законом 1871 р. було зроблено спробу розв'язати ще одне складне для німецьких колоній питання – забезпечення земельних прав бідних (безземельних та малоземельних) колоністів. Розробляючи законодавчі положення «Правил», що регулювали систему земельних відносин, царський уряд прагнув зобов'язати колонії надавати таким категоріям осіб відповідні земельні наділи. У законі було приписано що у разі наявності в колонії надлишкових земельних ресурсів, «проти установленого нормального наділу», остання повинна була прийняти у своє середовище відповідну кількість малоземельних, яка може бути наділена у нормальному розмірі без складання спеціальних вироків» [302, с. 144]. Однак, більшість сучасних досліджень свідчать, що подібна норма, хоча і була зорієнтована на вирішення гострої соціальної проблеми, практичного значення мати не могла, оскільки чисельність безземельних та малоземельних німецьких поселенців зростала з кожним роком, натомість вільного земельного фонду у колоній практично не залишилося.

Підсумовуючи усе вищезазначене в підрозділі, слід сказати, що в німецьких колоніях царським урядом на підставі аналізу умов здійснення сільськогосподарської діяльності в південноукраїнських степах було

запроваджено особливу форму землеволодіння та землекористування, яка поєднала колективістські та індивідуалістичні принципи права власності на землю німецької марки та російської громади, що базувалися на нормах звичаєвого права німецьких поселенців та громадських традиціях землеволодіння російського селянства. Як наслідок, відбулося встановлення подвірно-спадкової форми, яка визначила специфіку системи землекористування та землеволодіння у німецьких колоніях.

2.2. Наступ на земельні права німецьких колоністів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. «Ліквідаційне законодавство» 1915 – 1917 рр.

Починаючи із середині 60-х рр. ХІХ ст. урядова політика стосовно німецьких колоністів починає зазнавати серйозної трансформації. Період лояльного ставлення влади до переселенців, що обумовив їх привілейоване становище у російському суспільстві, змінюється періодом асиміляції та поступовим позбавленням наданих на попередньому етапі прав і свобод. Не оминув цей процес і сферу земельних відносин. Перед тим, як приступити до аналізу змін, що відбулися у правовому статусі колоністів-землевласників, оглядово визначимо основні чинники, що вплинули на позицію російської держави у питанні колоністського землеволодіння.

Першим вагомим чинником, що призвів до наступу на земельні права і свободи колоністів, стало надзвичайно вагоме збільшення земельних ресурсів у їх володінні. Промисловий переворот та реформи 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. прискорили капіталістичний розвиток Російської імперії, створили умови для економічного зростання нового буржуазного прошарку. Німці переселенці у більшості випадків змогли легко пристосуватися до нового типу ринкових відносин, чому великою мірою сприяла і специфіка їхнього віровчення (не дарма М. Вебер вважав, що саме протестантська етика лягла в основу виникнення та розвитку капіталізму), і характер традиційного економічного укладу, в якому домінували великі, товарноорієнтовані, господарства фермерського типу.

Активний розвиток колоністських господарств обумовив виникнення потреби у додаткових земельних ресурсах, який почав задовольнятися за рахунок купівлі додаткових наділів. Наявні статистичні дані дозволяють говорити, що саме на кінець XIX ст. окреслюється стійка тенденція до зростання удільної частки куплених земельних ділянок у колоністському землеволодінні.

Так, в 1867 р. німці Херсонської губернії володіли 178 тис. десятин надільної та 59 тис. десятин купленої землі, тобто співвідношення надільної і купленої землі становило 3 до 1. Однак, уже у 1878 р. ці цифри становили, відповідно: 185 тис. надільної та 144 тис. купленої землі (1 до 1). У 1895 році – 185 тис. надільної та 500 тис. купленої землі (1 до 2,5). У 1911 році – 185 тис. надільної та 930 тис. купленої землі (1 до 5)[352, с.38-39].

Аналогічна ситуація склалася і у Катеринославській губернії. У 1867 році німецькі колоністи володіли 104 тис. десятин надільної та 18 тис. десятин купленої землі, що давало співвідношення 5 до 1. В 1878 р. ці цифри становили, відповідно: 85 тис. надільної та 58 тис. купленої землі (1,5 до 1). В 1897 р. – 85 тис. надільної та 400 тис. купленої землі (1 до 4,5). В 1909 р. – 85 тис. надільної та 575 тис. купленої землі (1 до 6) [42, с. 56– 57; 212, с. 43].

Звісно, що перехід такої великої кількості земельних ресурсів не міг відбутися безболісно для російського суспільства. Переважна частина дослідників зазначають, що постійне зростання землеволодіння менонітів та німців-колоністів на теренах Південної України відбувалося за рахунок скорочення удільної частки земельної власності дворянства та селянства, значна частина якого виявилася неспроможною пристосуватися до динамічних умов капіталістичного розвитку сільськогосподарської галузі. Зокрема, аналізуючи землеволодіння причорноморських німців. Н.Шевчук зазначає: «Статистика засвідчила, що значне зростання землеволодіння відбулося серед дрібних власників із поселян-німців, натомість чисельність дворян землевласників скоротилася» [351, с. 55]. Фактично можна вести мову про те, що високий рівень капіталізації та товарності менонітських господарств, наявність внутрішньокolonістської системи фінансового забезпечення соціальних

проектів із купівлі землі – ці чинники сприяли перетворенню представників колоністського загалу на потужного регіонального конкурента місцевому дворянству та селянству на земельному ринку.

Таке становище не могло не викликати негативну реакцію з боку російського дворянства та селянства, які почали вбачати у потомках колоністів реальну загрозу свого економічного становища. Оскільки правових засобів протидії цьому явищу не існувало, а самі колоністи діяли в рамках чинного законодавства, первинні форми тиску втілювалися у формі громадського осуду. Зростання німецького землеволодіння стало причиною початку широкої антинімецької пропагандистської кампанії у російському суспільстві. Значною мірою поширюється теза щодо «мирного завоювання» півдня України німецькими колоністами, під яким пропагандисти розуміли небезпеку германізації території і потрапляння її під прямий вплив Німецької імперії. Таким чином, на суд російської громадськості було винесено «німецьке питання», яке набуло особливої гостроти на рубежі 80 – 90-х рр. XIX ст.

У регіональній пресі з'являється серія статей, автори яких засуджують дії колоністів, критикують рішення про надання їм привілейованого статусу при переселенні та закликають державу вжити рішучих заходів щодо обмеження зростання німецького землеволодіння з метою захисту національної безпеки країни. У подальшому це питання набуває політичного характеру і починає обговорюватися в регіональних органах влади.

Центрами «протидії німецькому засиллю», як правило, ставали земства – місцеві виборні органи самоврядування, значну частину гласних у яких становили представники російського дворянства. Використовуючи надані земствам повноваження, вони прагнули запровадити систему бюрократичних заходів з обмеження колоністського землеволодіння у їхньому регіоні. Найбільш активними, як зазначають дослідники, були земства Катеринославської губернії, що обумовлювалося серйозним дефіцитом дворянського землеволодіння та постійними конфліктами із колоністами [21, с. 211-212; 30, с. 16;]. Зокрема, на черговій сесії Катеринославського повітового земства, в 1886 р. гласний М.

Марцинкевич вніс пропозицію запровадити адміністративні заходи, спрямовані на заборону німецьким колоністам купувати землю у приватних осіб. [105, с. 27].

Аналогічні за змістом пропозиції лунали і в інших земствах. Зокрема в 1891 р. Верхньодніпровське земство пропонувало направити на розгляд уряду клопотання про заборону купівлі німцями нових земель на території губернії [305, с. 1024].

Невдоволення місцевих громад виявилось настільки значним, що уряду довелося в 1890 та 1902 рр. створювати спеціальні комісії для вивчення «німецького питання» [351, с. 56]. Однак, результати роботи цих комісій не призвели до обмеження економічних прав і свобод колоністів, оскільки висунуті звинувачення були визнані безпідставними. Водночас, слід визнати, що хоча ініціативи південоукраїнських земств не знайшли підтримки у вищих політичних та урядових колах Російської імперії, ці звернення наочно показали наявність гострого економічного конфлікту між німецькими колоністами та частиною російських землевласників, а також засвідчили прагнення останніх вирішити цю проблему за допомогою адміністративних засобів.

Хвиля антинімецьких настроїв до початку ХХ ст. у Росії пережила серйозний спад – найбільш серйозним проявом антинімецької політики на державному рівні слід вважати пропозиції міністрів внутрішніх справ П. Столипіна в 1910 р. та А. Макарова в 1911 р., заборонити жителям прикордонних губерній неросійського походження, у тому числі німецьким колоністам, набувати у власність нові землі, а також брати в оренду земельні ділянки, які належать місцевим. Лейтмотивом цих пропозицій було хвилювання високопосадовців щодо небезпеки, яку створює компактне проживання осіб іноземного походження на кордонах Російської імперії. Насамперед, це стосувалося вихідців із німецьких земель, оскільки активний політичний та економічний розвиток Німецької імперії загрожував інтересам царського уряду і ймовірність військового конфлікту із цією державою була доволі значною. У Державній Думі пропозиції міністрів не зустріли одностайної підтримки, у парламентських фракціях виявилось достатньо представників іноземного

походження, які зуміли переконати однопартійців, що прийняття подібного законопроекту є «обмеженням громадянських прав та свобод», яке і позбавить партії підтримки частини їх виборців. Як наслідок, царський уряд змушений був відкликати подані законопроекти і до 1914 р. жодних адміністративних заходів з боку держави, спрямованих на обмеження земельних прав і свобод колоністів не відбувалося.

Новий підйом «антинімецької кампанії» розпочався у серпні 1914 р. і був зумовлений початком Першої світової війни, в якій Росія і Німеччина були двома антагоністичними силами.

Після початку Першої світової війни російський уряд почав проводити кампанію, спрямовану на витіснення представників німецького населення з усіх сфер внутрішнього життя країни, насамперед з економіки. Першим заходом цієї кампанії став указ Сенату від 22 вересня 1914 р. який тимчасово заборонив придбання ворожими підданими нових прав на нерухоме майно [228, с. 225]. Оскільки в указі мова йшла лише про осіб, що мали підданство країн, з якими Росія перебувала у стані війни, то німецьких колоністів, які у своїй більшості мали статус російських підданих, він суттєво не зачепив. Однак, уже наступні нововведення царського уряду безпосередньо стосувалися до колоністів і значно погіршили їх правове становище у державі. Насамперед мова йде про низку нормативно-правових актів, які в історіографії прийнято називати «ліквідаційними законами», а саме: «Про землеволодіння та землекористування в Росії австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих»; «Про землеволодіння та землекористування деяких розрядів австрійських, угорських чи німецьких вихідців, що перебувають у російському підданстві», «Про припинення землеволодіння та землекористування австрійських, угорських чи німецьких вихідців у прикордонних місцевостях» від 2 лютого 1915 р. [309, с. 559–568], яких пізніше було доповнено законом від 13.12.1915 р.

Вищезазначені акти мали дискримінаційний стосовно німців характер та суттєво обмежили право на землю нащадків німецьких колоністів. По-перше, відповідно до змісту цього указу його дія поширювалася не лише на німців, що

були підданими Німеччини та інших «ворожих» країн, але й німецьких колоністів-громадян Російської імперії. У пункті 1 Указу зазначалося, що заборони, визначені цим актом, поширюватимуться на: «волосні, сільські, селянські і мирські товариства, утворені з колишніх в австрійському, угорською або німецькому підданстві поселенців, колоністів, поселенців та іноземних хліборобів та інших іноземних вихідців німецького походження, або з нащадків перерахованих осіб» [309, с. 560]. Виключення робилося лише для осіб, що перейшли до 1 серпня 1914 р. у православну віру або осіб, чії родичі проходять військову службу як офіцери або добровольці. Звертає на себе увагу, що запропонований державою національний критерій застосовувався без урахування ставлення потомків колоністів до цієї війни, а також наявності чи відсутності у їх діях намірів, що суперечили інтересам російської держави.

По-друге, колоністи втрачали значний об'єм активних прав землевласника – права купувати нові землі, орендувати нові земельні ділянки, брати земельні наділи у заставу тощо. «Забороняється, – зазначалося в указі, – вчинення будь-якого роду дій, спрямованих на набуття права власності, права застави, а також прав володіння і користування нерухомими майном, окремого від права власності, так само як участь у публічних торгах на вказане майно» [309, с. 562]. Дія положень цього указу не стосувалося до права придбання нерухомого майна шляхом успадкування. Водночас, в осіб, що володіли земельними наділами у південних та західних прикордонних губерніях, цей указ передбачав можливість примусового відчуження усіх земель. Щоправда, в акті зазначалося, що подібні дії будуть проводитися лише на основі добровільної двосторонньої (власника та держави) згоди. Проте, на практиці швидко з'ясувалося, що офіцери та прифронтове керівництво, на якого було покладено вищезначені завдання, не були схильні до компромісу з німецькими поселенцями, тож у багатьох випадках добровільність мала фіктивний характер. Так, у травні 1915 р. одеський генерал-губернатор, посилаючись на наказ Верховного Головнокомандувача (великого князя Миколу Миколайовича), своїм розпорядженням вимагав «негайно припинити усі операції з продажу земель німців-колоністів у приватні

руки і скасувати уже укладені договори щодо продажу земель євреям» [175, с. 326]. Звісно, що подібне розпорядження вступало у протиріччя із самими «ліквідаційними законами», перекреслюючи принцип добровільного продажу землі, однак місцеві чиновники не ризикували сеперечити наказу керівництва.

Таким чином, ухвалення «ліквідаційних» законів призвело до скасування тих пільг і привілеїв, які на попередньому етапі закріплювалися у різноманітних нормативно-правових актах, зокрема у 3-му розділі другої глави «Статуту про колоні] іноземців в Російській імперії 1857 року» і були пов'язані з наділенням, користуванням і спадкуванням землі.

Реалізація положень, передбачених законами 02.02.1915 р. вимагала від царського уряду створення організаційного механізму, а також налагодження взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування. Важливе значення також відводилася правоохоронним органам, які повинні були недопустити спалахів протестів з боку німецького населення. Так, восени 1915 р., згідно із вказівками Міністерства внутрішніх справ, обласні та губернські правління направили на місцевим поліційним відомствам таємні приписи, з вимогою зібрати точні і повні відомості про кількість німецьких колоній, їх місцезнаходження, а також про настрої німецького населення та характер їх взаємин з місцевими жителями [163; 231, с. 68]. Принагідно слід сказати, що більшість сучасних дослідників, які аналізували хід «антинімецької кампанії», одностайно відзначають відсутність у рапортах інформації про загрозу «німецького бунту» та можливості виступу колоністів на стороні ворога. Натомість, зазначалося, що переважна частина німців, які чули про закони 02.02.1915 р. вважали, що їх дія поширюватиметься виключно на іноземців і не торкнеться колоністів, які є «вірними підданими Росії» [134, с. 107; 214, с. 29; 356, с. 50].

Ключову роль у позбавленні колоністів земельних наділів повинен був відігравати, як зазначалося вище, Селянський поземельний банк – державний заклад, створений з метою надання позик селянам при здійсненні купівлі ними землі, а також перерозподілу земельних ресурсів за рахунок їх купівлі-продажу.

Очікувалося, що саме Селянський банк стане головним покупцем земельних ділянок колоністів, а в подальшому переуступить ці ділянки російському селянству та дворянству. Саме тому, уряд потурбувався надати банкові пріоритетне становище серед інших учасників правовідносин. Зокрема, у травні 1915 р. Рада міністрів надає Селянському поземельному банку право переважної покупки рухомого і нерухомого майна німецьких колоністів, гарантуючі таким чином зосередження в руках держави найбільш привабливих об'єктів. Для виконання цього положення в усіх відділеннях банку створювалися Ліквідаційні відділи, які займалися відслідковуванням та подальшою купівлею колоністських наділів. Рада міністрів висловила надію, що до початку літа 1916 р. банк зосередить у своїх руках близько 2 млн десятин земель німецьких колоністів [115, с. 42].

У відповідності до закону від 02.02.1915 р. визначалися два регіони, жителі яких повинні були добровільно продати свої землі – західні та південні прикордонні області [125]. Ці території містили у собі «стопятидесятиверстну» та «стоверстну» ділянки, які у тому числі захоплювали частину південноукраїнських територій – прикордонні райони узбережжя Чорного та Азовського морів, включаючи усю територію Кримського півострову. Було визначено, що особи, які проживають у «стопятидесятиверстній» полосі, повинні продати своє майно протягом десяти місяців, а особи, що проживали у «стоверстній» полосі – протягом шістнадцяти місяців. Майно, якого не було продано добровільно, по закінченню визначених строків підлягало реалізації з публічних торгів [309, с. 570]. Комісія дійшла до висновку, що інтереси російської держави настійно вимагають цілковитої ліквідації німецького землеволодіння, проте, з огляду на складність одномоментної реалізації такої програми, було запропоновано поділити Росію на зони, більш-менш «вразливі» з боку германізму, і визначити порядок проведення відчуження нерухомого майна. Ця позиція знайшла свою підтримку в законі від 13.12.1915 р., і зону дії «ліквідаційних законів» було поширено на такі українські губернії, як: Київська, Волинська, Бессарабська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська

[310].

Особливу увагу закони від 02.02.1915 р., та від 13.12.1915 р. приділяли механізмові відчуження земельної власності у німецьких колоністів, визначаючи основні процедурні етапи, правовий статус учасників правовідносин, форму та зміст відповідальності за порушення приписів.

Процес відчуження починався із складання списків володільців ліквідованих землеволодінь із подальшою їх публікацією у місцевих губернських виданнях. Факт публікації розцінювалося як офіційне попередження власника про майбутні відчуження, а дата публікації ставала відправною точкою для обрахунку часу, відведеного на добровільну реалізацію колоністами належного їм майна [309, с. 571]. Аналіз змісту цього етапу дозволяє говорити про недосконалість розробленої процедури, оскільки окремі її моменти були виписані неналежним чином або її реалізація вела до ще більших обмежень прав землевласників. Так, у статтях був відсутній обов'язок органів влади офіційно довести до відома кожного володільця факт потрапляння його майна до реєстру ліквідованих землеволодінь. Зважаючи на умови військового часу, низькій рівень комунікації між німецькими колоніями та російською громадою, непоодинокими були випадки, коли власники землеволодінь, що підлягали продажу, дізнавалися про наявність таких списків через декілька тижнів, а то й місяців після їх публікації.

По-друге, було значно скорочено період добровільної продажі земельних наділів. Відповідно до закону від 13.12.1915 р. для укладення відповідних договорів іноземним підданам давалося усього лише шість місяців, а вихідцям із ворожих країн, в тому числі і німецьким колоністам, – десять місяців [125]. Зважаючи на проблеми, окреслені у попередньому абзаці, землеволодільці втрачали будь-які можливості для вигідного продажу своїх земельних наділів, натомість скупники землі могли диктувати власну цінову політику, нерідко встановлюючи занижені ціни на землі, які потрапили до ліквідаційних списків.

По-третє, був відсутнім належний контроль за дотриманням вимог чинного законодавства при формуванні списків. Аналіз реалізації положень ліквідаційних

законів у південноукраїнських губерніях дозволяє говорити, що непоодинокими були випадки, коли опубліковані списки містили численні неточності та помилки. Більшість дослідників, що працювали над цією проблемою, вказують, що причиною подібного явища могла бути відсутність координації між органами, що подавали відомості про землевласників. Списки склалися не на основі книг нотаріальних архівів, а за відомостями поліції, земських начальників, мирових посередників, земських управ і волосних правлінь. Внаслідок цього виникали випадки дублювання інформації чи неправильного її сприйняття. Так, наприклад, належні одному колоністові права на земельні наділи у декількох, зазвичай суміжних маєтках, об'єднували, і останні були представлені у вигляді самостійного володіння. Зустрічалися помилки у визначенні розмірів ділянки, не завжди враховувалися факти застави землі тощо [75, арк. 13, 18]. При цьому, зазначені нами неточності не ставали підставою для припинення процедури відчуження, оскільки основним документом, що допускав продаж земельного наділу, був його опис, що укладався на місці на основі усіх необхідних даних.

Після здійснення опису повинні були проводитися публічні торги, на яких, за задумом законодавців, покупці повинні були дати найкращу ціну за виставлене землеволодіння. Однак, непогано виглядаючи в теорії, конструкція виявилася неповністю життєздатною на практиці. Наявність маєтків і земельних ділянок або володінь з великою площею не дозволяла швидко скласти опис і оцінити майно, а, отже, швидко організувати торги. Користуючись цим, потенційні покупці намагалися викупити земельний наділ у безпосереднього власника за заниженими цінами. При організації та проведенні торгів, на перших етапах гостро відчувалася нестача людських та фінансових ресурсів, яку вдалося подолати лише за рахунок залучення до роботи губерньських правлінь чиновників державних установ, евакуйованих з окупованих територій, та прямого державного фінансування.

Якщо земельний наділ колоністів, якій підлягав обов'язковій передачі, по закінченню строків для добровільного відчуження залишався за власником, він у примусовому порядку викупувався Селянським

Поземельним Банком (Далі – Банк) за оціночною вартістю без проведення публічних торгів. Аналіз повноважень, наданих цій установі, а також її роль у подіях 1915 – 1917 рр., дозволяє зробити висновок, що у процесі здійснення ліквідації німецького землеволодіння в Російській імперії вона була не кредитною організацією, що діє у відповідності до економічних інтересів своїх вкладників, а як державна установа, що перш за все піклується про реалізацію відповідної державної програми [148, с. 197].

Вище зазначалося, що Банк мав право переважної купівлі земельних наділів, забезпечуючи таким чином, можливість для держави отримати у своє розпорядження найкращі землі. Крім того, на відміну від інших покупців, Банк міг придбати не всю, а лише частину майна, що виносилося на продаж. Банк мав право також подавати до суду прохання про виділення йому частини у загальному володінні, що дозволяло звільнитися від необхідності викуповувати земельні наділи низької якості. Якщо земельний наділ, який бажав викупити Банк, був обтяжений боргом кредитній установі чи фізичній особі, то Банк мав право звернутися до суду, який без згоди первинного власника проводив розподіл загального боргу [15, с. 42]. За таких умов, банк, маючи серйозні фінансові ресурси, достатньо легко погашав боргові зобов'язання, натомість колоніст, якому залишалися гірші землі, опинявся у вкрай не вигідному матеріальному становищі.

При здійсненні Банком діяльності з викупу господарства німецьких колоністів, важливого значення набували питання визначення розміру земельного наділу та його викупна вартість. Як показала практика, у процесі визначення цих показників державні чиновники, на яких покладалися завдання проведення обстеження колоністського землеволодіння, діяли в інтересах Банку, що призводило до погіршення становища колоністів. Показовим у цьому відношенні є процес визначення викупної вартості земельного наділу.

Оцінка колоністського майна відбувалася в особливому порядку і здійснювалася поліційним приставом та оцінщиком банку, у присутності понятих. Оцінщик повинен був скласти докладний опис маєтку, зазначивши

кількість придатної для обробки та непридатної землі, господарські будівлі, інвентар, а також розмір прибутків, що отримував власник від його експлуатації. При цьому прибутковість маєтку визначалася загальною сумою чистої прибутковості всіх, хто знаходиться у ньому, і прийнятих до оцінки джерел доходу. Звісно, що при складанні документів оцінщики, будучи зацікавленими особами, навмисне занижували як ціну землі, так і рекламенту, що знаходилися у власності колоністів, а присутні поняті, які, як правило, набиралися із місцевих селян, не протидіяли цьому. Так, увесь майновий комплекс менонітських поселень на острові Хортиця було оцінено у 700 тис. крб, хоча його реальна вартість, на думку дослідників, була у декілька разів вищою [16, с. 114]. До подібних висновків доходять і інші дослідники. «Вартість землі, – зазначає у своєму дослідженні А. Бахтуріна, – була істотно занижена у порівнянні з довоєнними цінами: 200 руб. за десятину, яка до війни коштувала 500 крб Землі у Криму, зайняті під виноградники, було оцінено приблизно в одну десяту їх дійсної вартості» [11, с. 18].

Щодо пасивної позиції понять при оцінці майна, то окремі автори схильні вбачати в ній наслідки необізнаності селян у реальних цінах на землю та сільськогосподарський інвентар. Зокрема, описуючи процес відбору понять, О. Ерохіна зазначає: «у поняті набирали селян, які погано знали ціни на складні сільськогосподарські машини та на худобу» [115, с. 42]. Однак, уявляється, залучення селян до процедури опису німецьких господарств обумовлювалося не відсутністю у них знань реальної ціни (приблизну вартість кожен селянин-господар повинен був усвідомлювати), а тим специфічним відношенням російських землевласників, яке існувало до німецьких колоністів у роки війни. «Патріотичні» почуття, а також наявність зацікавленості у можливості подальшого придбання відчуженої землі колоніста, робило селянина-понятого союзником представника банку. у період 1915 – 1917 рр. до органів державної влади масово надходили селянські доноси на німецьких поселенців, що були зумовлені єдиною метою – виселити німців-землевласників і зробити їх землі об'єктом оренди [107, с. 218]. Селяни одного із сіл Таврійської губернії, яке

розташовувалося поблизу колонії Гальбштад, прийняли постанову про перехід до них ділянки колонії розміром 12 тис. десятин. Це рішення було підтримано та затверджено повітовим земським начальником, і лише скарга губернатору допомогла колоністам зберегти свою землю [174, с. 104].

Процедура оплати за відчужене майно також була виписана не на користь колоністів – Банку дозволялося проводити оплату іменними свідоцтвами із подальшими виплатами по них упродовж 25 років з розрахунку 4% річних [16, с.120]. Не варто говорити, що в умовах війни та зростаючої інфляції ці свідоцтва в очах колоністів були звичайними папірцями і не гарантували їм належної компенсації.

Після відчуження майна передбачалося обов'язкове виселення колоністів. Вільний перехід на проживання у межах прикордонного регіону не допускався для всіх без винятку іноземних підданих і ворожих вихідців, які втратили право володіння. Але місця примусового розселення німців не були чітко визначено, тож у багатьох випадках влада відмовлялася від масових переселень. Так, український дослідник І. Татарінов, аналізуючи міграційний рух німецького населення на південноукраїнських землях, зазначає, що істотного зменшення німців-колоністів у Бессарабії та прилеглих регіонах не відбулося [316, с. 76]. Водночас, на місцях ініціативні чиновники достатньо часто своїми діями викликали паніку у німецьких колоністів, змушуючи їх покидати землі та переїжджати у нову місцевість. Для прикладу можна навести ситуацію у Катеринославській губернії, де в 1916 р. місцева влада надіслала колоністам повідомлення такого змісту: «Пропоную вам ... протягом 7 діб добровільно виселитися з усім сімейством з орендованої садиби, а в іншому випадку ви будете піддані найсуворішому покаранню» [175, с. 80]. Зрозуміло, після такого звернення почалася паніка – колоністи продавали за безцінь сільськогосподарський реманент, худобу і покидали свої домівки.

Таким чином, положення указів від 02.02.1915 та 13.12.1915 рр. суттєво обмежували права німецьких землевласників, змушували їх продавати свої землі та майно за вартістю, нижчою за реальну ціну та переселятися в іншу місцевість.

Подібна політика не могла позитивно позначитися на веденні сільського господарства в німецьких колоніях і вже наступного року продуктивність їх роботи різко падає. У ряді повітів, у тому числі в Аккерманському і Одеському, було прийнято рішення не приступати навесні 1916 р. до посіву ярих хлібів на землях, які підлягають відчуженню. Як наслідок, у березні 1916 р. Держдума змушена була констатувати таке: «Невдалі прийоми боротьби з німецьким засиллям призвели лише до скорочення площі посівів і до розорення господарського життя в окремих місцевостях» [175, с. 168].

Намагаючись протидіяти негативним тенденціям царський уряд вдався до комплексних заходів, що мали на меті зберегти рівень сільськогосподарського виробництва у німецьких колоніях.

З одного боку було посилено економічні санкції щодо колоністів, які перестали утримувати своє господарство у належному становищі, після оголошення про його відчуження. Так, 10 липня 1916 р. було прийнято рішення Ради міністрів «Про деякі заходи до підтримки господарства на які підлягають ліквідації колоністських землях», яке доповнило закони від 2 лютого і 13 грудня 1915 р : Селянський поземельний банк отримав право утримувати 5% покупної ціни, якщо не виявиться в наявності або у справності необхідний живий і мертвий реманент (аж до посуду) і залишати на придбаних землях їх колишніх власників для виготовлення посівів та інших робіт на строк до одного року. Оскільки мертвий інвентар через війну і господарської кризи в 1916 р. уже практично в усіх був зношеним, була можливість в усіх випадках визнати його несправним і утримати 5% покупної ціни [107, с. 220].

З одного боку, царський уряд був змушений піти на часткові поступки для тієї категорії колоністів, які погодилися б продовжувати здійснювати обробку землі. В 1916 р. Рада міністрів визнала за необхідне, не затримуючи ліквідацію земельних володінь, передбачених наказами 2 лютого, 13 грудня 1915 р., широко сповістити колоністів, що при переході поселень Селянському поземельному банку теперішні господарі хоча би після такого переходу збережуть землі вусвоєму користуванні до завершення збору врожаю, підготовлених, засіяних

1916 р. озимих полів, рівно як підготовлених того ж року і засіяних весною 1917 р. ярових полів, за умови своєчасного виконання необхідних підготовчих робіт, що випадають на час цього користування, у наступному господарчому році [204, с. 588], тобто фактично мова йшла про подовження користування землею для німців, що погодяться засіяти в 1916 р.

Реалізація прийнятих «ліквідаційних законів» мала наслідком позбавлення німецьких колоністів значної частини земельної власності. Статистичні данні переконливо демонструють таку тенденцію: до 1914 р. відбувається поступове неухильне зростання колоніського землеволодіння, проте вже з 1915 по 1917 р. фіксується стрімке падіння його частки серед інших груп землевласників. Так, прикладом можуть бути матеріали щодо розмірів німецького землеволодіння в Одеському повіті. З 1911 р. до початку Першої світової війни до рук землевласників-німців перейшло близько 17 тис. десятин землі. Однак, після 1915 р. у цьому ж повіті німці втратили майже 22,5 тисячі десятин землі. Що характерно, дворянство, яке було носієм антинімецької ідеології та найбільше страждало в економічному відношенні від діяльності колоністів, демонструвало цілком протилежні показники – якщо до початку війни вони щороку втрачали свої землі, то в період з 1914 по 1916 р. зуміли придбати близько 13 тис. десятин [164, с. 7]. До аналогічних висновків доходять і дослідники, які займалися проблематикою ліквідаційного законодавства. Так, А. Бахтуріна пише: «статистичні дані по яким губерніях свідчать, що власниками відчужуваних у німецьких колоністів земель стали місцеві поміщики, заможні селяни, члени Державної думи, урядовці» [11, с. 29].

Таким чином, можна зробити висновок, що завдяки прийняттю ліквідаційних законів відбувся перерозподіл земельних ресурсів у південноросійських регіонах. Дворянство, яке перебувало під економічним тиском колоністів, користуючись сприятливою політичною ситуацією, зуміло переконати державу в необхідності застосування адміністративних методів боротьби з «німецьким засиллям». Маючи державну підтримку, представники дворянства за помірні ціни викупили земельні наділи, що раніше належали

колоністам.

2.3. Правові основи виконання військового обов'язку та проходження альтернативної (невійськової) служби німецькими колоністами

Проблема виконання військового обов'язку тривалий час була одним із ключових питань у взаємовідносинах між переселенцями та російською владою. Перед тим, як безпосередньо перейти до її аналізу, слід коротко окреслити особливості системи призову до лав діючої армії, яка діяла в середині XVIII ст.

Починаючи з часів Петра I російська армія перейшла на комплектацію шляхом здійснення рекрутського набору – кожна сільська чи міська громада повинна була направити в армію одного чоловіка віком від 20 до 35 років від визначеної кількості селянських господарств (найчастіше застосовувався такий розрахунок – один рекрут на двадцять дворів). Строк військової служби на початку XVIII ст. фактично був пожиттєвим, оскільки в указі від 20 лютого 1705 р. містилося таке формулювання: «доколе силы и здоровье позволят» [287, с. 59].

Протягом XVIII ст. відбулися окремі послаблення у законодавстві про військовий обов'язок, насамперед: від обов'язкового призову до лав армії звільнялися представники дворянських родів, купці, почесні громадяни, до армії не брали єдиного сина, а також усіх братів, було скорочено строк служби в армії тощо. Водночас, перед початком колонізації німцями Півдня України умови військової служби для представників міщан та селян були доволі суворими, а строк виконання військового обов'язку становив 25 років [287, с. 59].

Як згадувалося у попередніх розділах, перший маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 р., який дозволяв іноземцям селитися на землях Російської імперії, не надавав колоністам окремих привілеїв і не передбачав особливого правового статусу. Відповідно, у разі прибуття на землі Російської імперії німецькі колоністи підпадали би під дію загальноімперського законодавства про військову службу, і змушені були би на рівних із російськими селянами та міщанами забезпечувати рекрутський набір.

Збираючи інформацію про країну, до якої вони збиралися переселитися ватажки переселенців очевидно не могли звернути увагу на цю обставину. Звісно, для багатьох колоністів питання виконання військового обов'язку не могло бути у той період ключовим при прийнятті рішення про переселення. Практика рекрутських наборів у XVIII ст. була відома і в Німеччині, зокрема у Пруссії ще з 1733 р. було запроваджено т.зв. «кантону систему», яка передбачала поділ країни на окремі військові округи, населенням яких виставлялася певна кількість рекрутів [287, с. 59]. Водночас, слід пам'ятати, що серед налаштованих до переїзду в Росію існувало і чимало представників релігійних груп, для яких несення військової служби було несумісним із їх віруваннями і стало причиною конфлікту з попередньою владою. Перш за все мова йде про менонітів.

Однією з ключових особливостей релігійних вірувань менонітів було заперечення присяги і військової служби, а також категорична відмова від протидії за допомогою застосування сили. У менонітів існувало положення про абсолютне відокремлення общинного життя від світського, вони утримувалися від виконання судових обов'язків та обов'язків державної служби [32, с. 24; 176, с. 36]. В окремих країнах і місцеві уряди, ідучи назустріч менонітам звільняли їх від рекрутських наборів в обмін на виконання інших повинностей або сплату додаткових податей. Так, у згадуваній нами Пруссії, в 1772 р. Фрідріх II Великий звільнив представників менонітських громад від виконання військового обов'язку, проте зобов'язав їх щорічно виплачувати по 5 тис. талерів на утримання кадетської школи [32, с. 24]. Натомість, у російському законодавстві цього періоду подібних пільг передбачено не було. За таких обставин, менонітські старшини не вважали за можливе переїзд у країну, де існували обов'язкові рекрутські набори без отримання відповідних юридичних гарантій, що норма про військову службу не поширюватиметься на представників їхньої конфесії.

Прагнення російського уряду до збільшення потоку переселенців та загалом лояльна політика стосовно іноземців, що відзначалося у попередніх розділах, сприяли вирішенню питання про військову повинність на користь колоністів. У

прийнятому Катериною II Маніфесті від 22 липня 1763 р. вказувалося, що «іноземець, який переїде в Росію, на весь час свого перебування звільняється від військової служби» [243]. Аналогічне право поширювалося і на його нащадків, відповідно до п. 7е Маніфесту, де зазначалося, що «усіма вигодами користуються не тільки ті ,хто приїхав, але їхні діти та потомки, хоча б останні і були народжені в Росії» [243]. Слід підкреслити, що, скасовуючи військовий обов'язок для колоністів держава не заміняла його додатковим платежем чи повинністю. Очевидно, що прагнення залучити якомога більше переселенців змусили російську владу проявити серйозну поступливість у цьому питанні.

Звільняючи іноземних колоністів від несення обов'язкової військової служби, Маніфест, однак, залишав за ними право вступати до лав армії на добровільних засадах і навіть заохочував їх до цього вчинку, встановлюючи додаткову винагороду за службу у розмірі 30 крб [243]. Водночас, як свідчить аналіз архівних джерел та робіт науковців, особливого зацікавлення серед німецьких колоністів вищезначений пункт не викликав – будучи за соціальним складом селянами та міщанами, німці колоністи прагнули до мирної праці, а тому не вважали за потрібне кидати родину заради служби рядовим у війську. Саме тому, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. добровільний вступ на військову службу німецьких колоністів мав поодинокий характер і обумовлювався, як правило, економічними негараздами або конфліктом із громадою. Зокрема, із більш ніж тисячі переселенців до Катеринославської та Херсонської губерній у 1786 р., на військову службу зголосилося піти 48 осіб [222, с. 289]. Масовий прихід німецьких колоністів до лав армії спостерігається лише в 1812 р., коли для боротьби з наступом Наполеона було створено спеціальний військовий загін – «Німецький легіон», декілька сотень колоністів-добровольців вступили до його складу [294, с. 14].

Прагнення отримати юридичні гарантії свого звільнення від військової особливо яскраво проявилось під час переселення на землі Новоросійського краю менонітів. Як зазначалося вище, їх релігія не дозволяла проходити військову службу, тож перші менонітські переселенці передали через Потьомкіна

російській імператриці т.зв. «просительні статті», – умови на яких меноніти погоджувалися переїхати до Росію. Пункт 8 цих умов було сформульовано так – «щоб вони (меноніти – Авт.) та їх нащадки були звільнені на вічні часи від усілякої військової служби, оскільки положення віри ніяк їм не дозволяють поступати на військову службу» [34, с. 39]. Зміст «просительних статей» не знайшов заперечень у російського уряду, тож уже 7 вересня 1787 р. іменним указом Катерини II права та пільги менонітів було санкціоновано, і крім того обіцяно видати окрему жалувану грамоту за підписом імператриці. Звісно, може видатися дивним, що німецькі колоністи, яким звільнення від військової служби і так було даровано Маніфестом 1763 р., намагалися додатково включити подібний пункт у договір з російським урядом. Однак, на наш погляд, це цілком відповідало ціннісним орієнтирам менонітів, а також їх бажанню отримати додаткові гарантії від залучення до лав армії. Будучи практичними людьми, меноніти розуміли, що Маніфест 1763 р. буде існувати, доки існуватиме потреба у залученнях нових колоністів. Тож на випадок його скасування чи призупинення, отримана з рук імператриці жалувана грамота могла унебезпечити менонітів від необхідності вибору між велінням держави та релігійними переконаннями.

Про серйозність ставлення менонітів до питання військової служби і їх прагнення до чіткої юридизації відносин у цьому питанні свідчить і той факт, що в обох нормативно-правових актах, прийнятих на початку XIX ст., які регулювали правовий статус менонітських громад, червоною ниткою проводилася теза про їх звільнення від несення військової служби. Так, у «Височайшій грамоті Меноністам», якої було видано російським імператором Павлом I в 1800 р., колоністам «його імператорської величності словом підтверджувалося, що ніхто з них, та їхніх дітей, проти їх волі не буде взятий для проходження військової чи цивільної служби» [249].

Пункт про звільнення колоністів від військової служби фігурує також і в ряді документів, прийнятих на початку царювання російського імператора Олександра I – п. 4. імператорського маніфесту від 20 лютого 1804 р. «Про

правила для прийняття та розселення іноземних колоністів» [283]; та п. 1 указу «Про дозвіл поміщикам оселяти колоністів на своїх землях» [261].

Таким чином, можна цілком погодитися з висновками дослідників, які вважали політику держави у питанні виконання військового обов'язку колоністами логічною та поміркованою, такою що повинна була сприяти пожвавленню переселенського руху [45, с.17; 51, с. 23; 144, с. 38; 167, с.13; 317, 31; 347]. Поширення на колоністів військового обов'язку, видається, не мала би суттєвих позитивних наслідків, оскільки кількість колоністів була замалою і гостра необхідність їх участі у військових кампаніях була відсутньою. Натомість, негативних наслідків від прийняття подібного рішення було б набагато більше, оскільки частина вихідців із Німеччини напевно відмовилася б від приїзду в Росію.

Період правління російських імператорів Олександра I та Миколи I пройшов без помітних змін у військовому статусі німецьких колоністів. Звісно, що тривале збереження такої пільги як звільнення від військової служби не могло не викликати певних змін у ментальності німецьких колоністів та їх ставленні до свого статусу. Перш за все, можна зазначити, що хоча католицька та лютеранська церкви, на відміну від менонітів, не була противником військової служби, у колоністів почало формуватися ставлення до війни. Що характерно, на Півдні України ця тенденція окреслилася значно чіткіше, оскільки цей регіон знаходився поза ареною бойових дій, натомість німецьким колоніям Закавказзя та Поволжя часто доводилося вступати у збройне протистояння з кочовими та гірськими народами [109, с. 31, 34]. По-друге, колоністи настільки звиклися з дарованим царською владою привілеєм, що стали вважати його необхідною умовою свого існування, доказом свого високого соціального статусу у порівнянні з місцевим населенням. Цю зміну у свідомості колоністів відзначає і російський дослідник І. Шульга. Проаналізувавши архівні документи, він робить такий висновок: «Багато колоністів пишалися цим привілеєм і неодмінно в розмові з російськими сусідами намагалися підкреслити це» [355, с. 19].

Проте, зовсім іншим було ставлення до привілею у представників російської

політичної еліти. Зважаючи на тісний зв'язок останньої з армією та флотом, цілком зрозумілим було критичне ставлення до звільнення значної частини людських ресурсів від військової служби. Так, за матеріалами проведеної в 1850 р. 10-ї ревізії було встановлено, що з 29 млн осіб чоловічої статі від служби в армії звільнено майже 5 млн чоловік, у тому числі і 180 тисяч німців колоністів [287, с. 131]. У російських газетах початку XIX ст. червоною ниткою проходило невдоволення подібним станом речей як з боку російських поміщиків, так і інших верств населення: «Вольготно живуть ! Від повинності військової звільнені ! Ось від чого жирують! Колоністи – новий російський привілейований стан!» [376, с. 306]

При цьому, слід враховувати, що згідно з тогочасним законодавством, колоністи звільнялися не лише від рекрутської повинності, але й від інших повинностей пов'язаних з армією, наприклад від постою військ. Це право не було абсолютним, і багато колоній користувалися ними лише під час мирного часу, тоді як в умовах війни воно призупинялося. Характерним прикладом стали події Кримської війни, коли Південь України перетворився на важливу стратегічну магістраль, якою відбувалося пересування військ та ресурсів, необхідних для постачання армії. Саме на заможні німецькі колонії було покладено тягар утримання військових загонів, обслуговування поранених, доставка продовольства та боєприпасів тощо. Так, через колонію Александергільф, населення якої становило на початок війни 800 осіб, за період війни з 1853 по 1856 р. прослідувало маршем більш ніж 6,5 тисяч військових, із числа яких у колонії квартирували: в 1853 р. – 510 осіб протягом 165 днів, в 1854 р. – 262 особи протягом 71 дня, в 1855 р. – 40 осіб протягом 190 днів, і в 1856 р. ще 980 осіб протягом 194 днів [63, арк. 59-60]. Звісно, що колоністам, які не звикли до подібного обов'язку, різке навантаження на їхні господарства розглядалося як порушення давніх привілеїв та викликало незадоволення. «Багато колоністів та навіть старшин, – повідомляв російський чиновник Сухінов, – не приховують своєї думки, що в даний час колоністи більш за інші верстви страждають від військових постоїв, вимог щодо надання транспорту та інших натуральних

повинностей» [103, арк. 21-22]. Однак, зазначена проблема не набула гострого характеру, внаслідок закінчення війни і виплачену державою компенсацію колоністам, які отримали від армії коней, повозки, а також їм було виділено додаткові земельні угіддя [194, с. 55].

Не випадково, що за таких настроїв уже у першій половині XIX ст. періодично відбувалися спроби переглянути комплекс прав колоністів стосовно військової служби та суттєво скоротити їх або замінити додатковими повинностями. Так, в 1824 р. міністр фінансів Е. Канкрін, запропонував запровадити 500 карбованцевий рекрутський збір із кожного господарства колоніста. Юридичним обґрунтуванням правомірності подібного збору, на думку міністра, виступав п. 7 Маніфесту 1763 р., в якому зазначалося, що колоністи та їх діти матимуть право користуватися цими привілеями протягом «визначеної кількості років», а після закінчення пільгового періоду, відповідно до п. 8 Маніфесту, повинні були «платити звичайні податі та службу земську нести, як і інші піддані Наші» [194, с. 56]. Оскільки у Маніфесті не визначалася точна кількість «пільгових років», Канкрін запропонував Олександрю I прийняти рішення щодо закінчення пільгового періоду. Проте, відповідь російського імператора на цю ініціативу виявилася негативною. Із точки зору глави держави, подібні дії могли викликати незадоволення колоністів та привести до їх зворотної міграції. «Мені не потрібен колоніст зі зброєю в руках, визначав Олександр I, – він мені корисніший із сохою. Минуло надто мало років, щоб вважати його своєю людиною. Він лише на папері підданий Росії, а в душі поселенці ще далеко не наші. Рекрутський набір їх налякає, і багато з них потягнуться в інші колонії» [376, с. 412]. Зі слів російського імператора стає зрозумілим, що причиною відмови стало не неприйняття ідеї ліквідації пільг, а небажання скасовувати їх занадто рано, коли колоністи ще міцно не осіли на новому місці. Відповідно, у подальшому, коли ризик від'їзду колоністів зменшився – наявність розвинутого власного господарства, родинні зв'язки з місцевим населенням тощо – держава почала наступ на їх військові привілеї.

Маніфестом Миколи I від 28 червня 1831 р. було запроваджено рекрутський

збір із колоністів у 300 крб. Дія цього маніфесту поширювалася не на всю Російську імперію, а лише на невелику частину її території – Бессарабію та міста Таврійської Губернії, тому німецькі колоністи які проживали у цьому регіоні, втрачали свої отримані привілеї. Варто сказати, що, як справедливо зазначають фахівці, це рішення суперечило рескрипту російського імператора Павла I від 1798 р., однак було виконано місцевою адміністрацією [200, с. 40]. Таким чином, влада наочно продемонструвала готовність переглянути статус колоністів і відмовитися від нормативних актів-пожалувань, які видавалися у попередній період. Загрозливим дзвінком для колоністів стало і рішення Миколи I від 19 листопада 1852 р., згідно з яким пруські меноніти, що переселялися до Самарської губернії, хоча і були звільнені від рекрутської повинності, водночас зобов'язані були платити особливий рекрутський збір для найму на військову службу добровольців.

Однак справжній наступ на військові привілеї колоністів розпочався наприкінці 60-х 70-х рр. XIX ст. У цілому, на наш погляд, ці події не були пов'язані з прагненням царської влади позбавити пільг саме цей прошарок російського суспільства, стали логічним наслідком комплексної реформи, яка проводилася у військовій сфері. На теперішній час, більшість дослідників визнають, що поразка Росії у Кримській війні змусила російський уряд вдатися до модернізації армії, і одним із головних заходів на цьому шляху стало впровадження інституту загальної військової повинності. Ми не будемо детально зупинятися на описові роботи урядових комісій та характеристиці підходів, які склалися у середовищі політичної та військової еліти Російської імперії щодо питання загального військового обов'язку. Ця тема достатньо широко розкрита у роботах науковців. [9; 38; 49; 124; 160]. Предметом нашого аналізу буде лише питання щодо статусу колоністів у роботі цих комісій та розроблених ними проектів нормативно-правових актів.

В 1862 р. комісія під керівництвом Н. Бахтіна, до складу якої входили представники від усіх «зацікавлених» міністерств – Військового, Морського, Внутрішніх справ, Фінансів, а також Генерального штабу, приступила до

розробки нового проекту Рекрутського статуту. На першому ж засіданні комісії було порушено питання щодо можливості залучення до відбування рекрутської повинності і привілейованих верств населення, які раніше отримали імунітет від служби, у тому числі мова йшла і про колоністів. Питання про колоністів обговорювалося, починаючи із середини 1863 р. на восьми засіданнях. Частина членів комісії наполягала на тому, що оскільки колоністи є російськими підданими і знаходяться під захистом російської армії то справедливим буде рішення зрівняти їх у рекрутській повинності з іншими прошарками населення [200, с. 40]. Інша частина виступала за збереження привілеїв колоністів або запровадження спеціальних податків взамін відбуття військової служби. Зокрема, пропонувалося встановити обов'язковий грошовий збір для менонітів, який повинен був збиратися по закінченні двадцятирічного терміну, починаючи з 1851 р. У підсумку, комісії так і не вдалося справитися з поставленим завданням і рішенням імператора вона припинила свою діяльність. Однією з причин такої невдачі відомий радянський дослідник називав саме конфлікт через привілеї – «серед членів комісії не було єдності у питанні, яка частина населення повинна бути звільнена від військової служби, тож її робота зайшла у тупик [124, с. 83]. Не заперечуючи проти цього висновку, варто звернути увагу на той факт, що робота урядової комісії виявила потужне лобі, яке виступало за скасування привілеїв колоністів у військовій сфері. Тож вирішення цього питання стає лише справою часу.

В 1870 р. створюється нова комісія, на роботу якої значною мірою вплинув тодішній військовий міністр Д. Мілютін. Останній був жорстким противником системи привілеїв при комплектації армії, вважав її такою, що не відповідає новим умовам часу та виступав за запровадження загальної військової повинності [49]. У представленій на ім'я Олександра II доповідній записці «О главных основаниях личной воинской повинности» Д. Мілютін запропонував зробити військову службу обов'язковою для всіх підданих Російської імперії. У записці наводився перелік соціальних груп, які мали бути звільнені від військової служби або отримували пільги при її проходженні. Проте, колоністів серед таких

пільгових категорій названо не було [124, с. 306].

Водночас, у ході розробки нового законодавства про військову службу, питання привілейованого статусу колоністів знову стало темою дискусії серед її членів. Було звернено увагу на те, що наявність пільг та привілеїв є результатом своєрідного договору між російським урядом та іноземними переселенцями, тож дії влади виглядають як його порушення. Пропонувалося також зробити певні поступки тим колоністам, кому релігійні переконання не дозволяють проходити службу в армії. Зокрема, один із членів комісії – М. Максаковський вніс пропозицію залучати менонітів виключно до служби у санітарних командах, «поважаючи їх віровчення» [355, с. 17]. Проте, більшість членів комісії, зважаючи на проголошений Олександром II принцип рівності підданих та той факт, що звільнення від служби в армії не було надано найбільш привілейованій верстві – дворянству, вирішили не робити виключення стосовно колоністів. «Колоністи, як піддані російської держави, – сказано у висновку комісії, – повинні бути такою мірою зацікавлені у захисті його від небезпеки, як і інші піддані. Розглядати ж колоністів як окрему державу в державі, вочевидь неможливо». [200, с. 41].

У кінцевому проекті «Статуту про військову повинність» фактично не залишилося жодних пільг іноземним колоністам при проходженні військової служби, окрім менонітів, яким, відповідно до ст. II глави VI Статуту, визначалося проходити альтернативну службу у госпіталях або в майстернях військового відомства, а менонітам, що поселилися на російських землях новими колоніями після 19 листопада 1851 р. надавалася відстрочка від призову терміном на 20 років [301]. Одночасно, було підготовлено і проект закону, який мав перешкодити колишнім пільговим категоріям уникнути військового призову. Так, колоністам віком від 15 до 22 років заборонялося покидати територію своєї колонії, що унеможлиблювало як внутрішню міграцію на пільгові території (Сибір, Кавказ), так і зовнішню міграцію [200, с. 41].

Ще на етапі підготовки до проведення реформи наміри російського уряду стали відомими широкому загалу і в пресі розвернулося жваве обговорення

майбутніх змін. Звісно, що це питання не могло пройти осторонь уваги німецьких колоністів, у середовищі яких на початку 70-х рр. починає точитися активна дискусія з приводу реакції на намагання позбавити наданого привілею. Як свідчить аналіз виступів колоністів, більшість негативно сприймала можливе скасування звільнення від військової повинності та засуджували дії влади [376, с. 416; 366, с. 85]. Водночас, із приводу стратегії подальших дій думки розділилися. Значна частина німців лютеран та католиків погоджувалася на несення військової служби за умови збереження інших прав і свобод. Їхня пасивність у цьому питанні свідчить, що у ціннісному відношенні право на звільнення від військової служби мало другорядний характер і поступалося іншим правам, насамперед у духовній та економічній сферах.

Натомість у середовищі менонітів, які знаходилися на позиціях пацифізму, а їх віровчення відкидало будь-яку форму насилля над людиною та прийняття військової присяги, звістка про загальнообов'язкову військову повинність мала значно сильніший резонанс. Фактично спостерігалось протиріччя між нормами релігійними, якими багато в чому користувалися меноніти, з правовими нормами, що встановлювала держава. Саме тому, вже на етапі підготовки до введення загальної військової повинності, меноніти докладали максимум зусиль для залишення тих пільг, які закріплювалися у маніфесті від 20 лютого 1804 р. Серед методів відстоювання своїх прав менонітами слід виокремити неодноразові звернення до чиновників різного рівня з вимогою залишити для них пільги. У петиціях, які направлялися на ім'я імператора, як правило, підкреслювалося існуюче протиріччя між військовим обов'язком та релігійними переконаннями менонітів, наголошувалося на давності привілеїв та їх договірному характерові тощо. Дослідники говорять про різну кількість делегацій, яких було направлено менонітами до царського двору, однак усі вони погоджуються, що ініціатива менонітів залишилася без уваги з боку чиновників [23, с. 81; 366, с. 93].

В умовах небажання влади йти на поступки менонітам у питанні військової служби в середовищі останніх почав посилюватися рух за переселення на інші

території, зокрема малозаселені території Сибіру, де вони ще могли користуватися пільгами звільнення від військової служби. Більш радикальна частина менонітів, яка не була схильна до компромісу із царською владою і розглядала запровадження загального військового обов'язку як порушення умов договору між царською Росією та першими колоністами, взагалі вирішила покинути країну та виїхати на територію країн, які не нав'яжуть їм військової служби. Як зазначав із цього приводу Л. Кліпенштейн «вони дійшли до висновку, що одне з найбільш фундаментальних прав, якого їм було надано як колоністам, коли вони уперше переселилися до Новоросії, зараз у них відбирається» [157, с. 152-153].

Підготовка до еміграції розпочалася в 1872 р.– до глав іноземних держав було направлено петиції з проханням прийняти менонітів під свій захист, а з рядом керівників, зокрема президентом США Уїлсом Грантом, влаштовано особисті переговори [366, с.92]. Російська влада спочатку активно не відреагувала на ці дії, оскільки, за висновком дослідників, вбачала в них один із методів тиску на уряд, форму боротьби за свої привілеї. Чиновники були впевнені, що колоністи не покинуть своїх домівок та земельні наділи. Слід визнати, що певні передумови для цього існували, адже місцеві чиновники досить часто повідомляли про «покірність» менонітів новим реформам. Проте, наступні події цілком спростували їх сподівання. У країні починає розгортатися масовий еміграційний рух. За підрахунками дослідників з 1871 по 1880 р. країну покинули 15 тисяч менонітів, або 3/4 представників цієї конфесії [240, с. 35.]. Наприклад, протягом 1873 р. тільки із двох волостей Таврійської губернії виїхало більш ніж 900 сімей (близько 4,5 тис. осіб) [169, с. 55]. У науковій літературі, насамперед у працях радянських дослідників А. Белімова, М. Ільїних, А. Рейнмаруса, Г. Фрізена, домінувала думка, що міграція колоністів була обумовлена не стільки їх релігійними переконаннями, скільки економічними інтересами – можливістю отримати нові землі та додаткові економічні привілеї. Не заперечуючи проти важливості економічного фактора, на наш погляд, у зазначений період не він був головною причиною міграційного руху, оскільки у

самій Російській імперії залишалися ще вільні земельні ресурси, які могли бути надані колоністам. Крім того, акцент на виключно економічному чиннику міграції унеможлиблює логічне пояснення причин припадання піку міграційного руху саме на період 70-х – 80-х рр. XIX ст. Тож цілком слушним виглядає висновок сучасного російського дослідника К. Стволигіна, що «на момент масової міграції менонітів у 70-ті рр. XIX ст. особливих економічних причин, здатних спровокувати цю міграцію, не було» [314, с. 188].

Подібний відтік людських ресурсів виявився цілком несподіваним для влади. Спроби перешкодити йому за допомогою преси, депортацією головних агітаторів, запровадженням бюрократичної волокіти при оформленні паспортів тощо не дали належних результатів [157, с. 153]. За таких умов, влада змушена була піти на часткові поступки, насамперед представникам менонітів, запровадивши для них альтернативні форми військової служби. Слід зазначити, що починаючи з 60-х рр. XIX ст., коли розпочалася підготовка до проведення реформ, з регіонів поступала інформація про згоду колоністів відбувати повинність, у тих формах які не будуть суперечити основним релігійним приписам. Так, у своєму рапорті Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор О. Безносів, підкреслював: «проведені консультації із найбільш впливовими та заможними менонітами з Молочної показали, що значна частина менонітів, за виключенням релігійних фанатиків, готова погодитися з нововведеннями, у тому числі і поширенням на них військової служби виключно в альтернативних формах (спочатку лісова, а потім санітарна служба у діючій армії)» [13, с. 64-65]. Вочевидь, на перших порах, уряд розраховував залучати колоністів до військової служби у повному обсязі тож при розробці першого варіанту Статуту не звернув уваги на ці повідомлення. Проте, зіткнувшись із масовою міграцією вимушений був переглянути своє рішення.

Одним із перших компромісів між владою та колоністами-менонітами стало уточнення порядку проходження служби представниками цієї релігійної конфесії. Відповідно до внесеної до статуту «Статуту про військову повинність» 1874 р. статті 157-ї було встановлено, що на час проходження служби меноніти

будуть призначатися на нестройові посади у шпиталях, майстернях військово-сухопутного або морського відомства, а також повинні бути звільнені від носіння зброї [301].

Однак, закріплена норма не повною мірою задовольнила менонітів. Маючи наочний приклад відміни та невиконання російською владою своїх зобов'язань, меноніти небезпідставно побоювалися, що під час проходження служби в армії їх заставлять служити у бойових частинах. Зважаючи, що міграційний потік з середовища менонітів не зменшувався, до місць компактного проживання менонітів було направлено генерала Е. Тотлебена, з повноваженнями на ведення переговорів з представниками колоній для вироблення компромісного рішення з питання. Внаслідок переговорів було вироблено основні принципи взаємовідносин між менонітськими громадами та царським урядом, а також вжито заходів, які сприяли скороченню міграції до зарубіжних країн. Царський уряд припиняв складання рекрутських списків у менонітських колоніях та продовжував термін дії пільг по відбуванню військової повинності ще на 6 років [99, арк. 24].

У «Правилах про відбування обов'язкової служби менонітами від 8 квітня 1875 р. було визначено порядок проходження військової служби колоністів-менонітів. Усі меноніти, які іммігрували в Російську імперію до 1874 р., замість військової служби мали служити три роки у лісній варті Міністерства державного майна, майстернях, пожежних командах, при шпиталях цивільних установ. Їм гарантувалося право об'єднуватися в особливі групи для проведення своїх релігійних зборів та обрядів. Витрати на їх утримання сплачувалися за рахунок казни і громад [265]. Відповідно до домовленостей, сформульованих ще в ході переговорів з Тотлебенем, меноніти Півдня України повинні були відбувати військову службу на території Новоросійського краю. Слід визнати, що у перші роки влада дотримувалася цієї домовленості. Так, молоді меноніти, які потрапляли до лісної варті, проходили службу у восьми лісництвах Півдня України: у Велико-Андольському, Рацинському, Жеребковському, Старо-Бердянському, Ново-Бердянському, Володимирському, Азовському,

Чорноліському [100, арк.14].

Отже, меноніти змогли шляхом тиску на владу та складних переговорів на законодавчому рівні закріпити фактично введення альтернативної служби, що стало значним їх досягненням. Водночас, вищезазначені правила мали були поширюватися на менонітів, які прибули в Росію після 1874 року, а також на інші релігійні групи німецьких колоністів, які зобов'язані були відбувати обов'язкову військову повинність.

Із прийняттям в 1875 р. «Правила про відбування обов'язкової служби менонітами» правотворча діяльність держави у напрямку збереження за менонітами особливого правового статусу не припинилася. Оскільки передбачені «Правилами» права не узгоджувалися із чисельною нормативною базою проходження військової служби, виникла потреба у прийнятті спеціальних актів, які урегульовували б відносини у військовій сфері між державою та менонітами, з урахуванням їх спеціального статусу. Так, 17 травня 1880 р. міністром внутрішніх справ було затверджено циркуляр «Про порядок залучення менонітів до обов'язкової служби», який врегульовував окремі аспекти відбору призовників-менонітів. Передбачалося, що на менонітів буде поширено загальні правила відбору шляхом жеребкування, однак після визначення кандидатур призовників, останні не передавалися у розпорядження повітових військових начальників, а залишалися у розпорядженні присутствія з військової повинності, в обов'язок яким покладалося відправити їх до місць майбутнього проходження служби. [297, с. 126]. На думку дослідників, подібне правило було обумовлено прагненням запобігти зловживанням з боку тієї частини військового командування, яка виявляла незадоволення наданими менонітам пільгами.

Призовники-меноніти проходили службу в особливих лісництвах (як лісники, наглядачі), а також у пожежних командах і майстернях морського відомства. На них поширювалося військово-адміністративне та військово-кримінальне законодавство [234]. Терміни проходження служби також дорівнювалися термінам загальної військової служби – 6 років на діючій службі та 9 років у запасі. Водночас, офіційно вони не входили до складу Збройних сил

Російської імперії, оскільки управління лісовими та пожежними командами здійснювалося цивільним відомством – Управлінням землеробства [314].

Аналіз практичної реалізація положень Статуту 1874 р. та Правил 1875 р. свідчить, що із трьох дозволених місць проходження альтернативної служби для менонітів, до 1914 р. пріоритетною стає служба у лісових командах. Спочатку це виявилось у діях держави, яка направляла колоністів на проходження служби до лісових команд, пізніше, в 1879 р., представником уряду бароном фон Унгерн Штернбергом було оголошено, що єдиним видом альтернативної служби є робота у лісових командах [157, с. 153]. Відповідні зміни до законодавства тривалий час не вносилися, і лише в 1907 р. прийнятий новий Статут про військову повинність визначив місцем обов'язкової служби для менонітів, виключно лісові команди [119, с. 13].

Важливе значення для менонітів мало і задоволення побажання, висловлене у ході конференції 14 червня 1879 р. щодо призначення у лісові команди менонітських капеланів, і надання їм повної свободи у виконанні своїх обов'язків [57, с. 154].

Реакція менонітських общин на поступки влади у цілому виявилася схвальною, незважаючи на невдоволення окремої частини ортодоксально налаштованих колоністів, про що свідчить, наприклад, звернення менонітів, які проживали на о. Хортиця до російського імператора. У ньому зазначалося, що меноніти відчували глибоке полегшення від досягнення домовленості про заміну військової служби альтернативною, та наводилися слова вдячності адресовані цареві [314, с. 192]. Доволі показовим є і той факт, що серед менонітів, які залишилися в Росії, був доволі низьким відсоток уклоністів та дезертирів. Більш серйозними були нарікання на те, що менонітам доводилося самостійно облаштувати та утримувати лісові табори, де проживали призовники-меноніти, водночас сплата цього т.зв. «барачного податку» визнавалася більшістю прийнятною ціною за надані військові пільги.

Перша світова війна зумовила початок нового періоду в історії еволюції правового статусу німецьких колоністів, зокрема менонітської спільноти

Російської імперії.

Після оголошення наказу про загальну мобілізацію німецькі колоністи католицького та лютеранського віросповідання зобов'язані були прибути для несення військової служби. Незважаючи на те, що двома основними противниками Росії були країни, переважно населені німецькою етнічною спільнотою, на перших порах у мобілізаційних актах та військово-розпорядчих документах російські німці є виступають соціальною групою, і щодо них не робляться виключення при виконанні військової повинності. Однак, уже наприкінці 1914 – на початку 1915 р. правовий статус німецьких військовослужбовців починає погіршуватися, що було зумовлено появою серії дискримінаційних норм, які обмежували їх права та свободи у порівнянні з військовослужбовцями Російської імперії інших народностей. Переважна більшість дослідників, які займалися питаннями історії німецьких колоністів у період Першої світової війни, зокрема: Е. Ходченко, А. Бахтуріна, В. Тофташулін, Т.Чернова-Деке, І. Шульга та ін., доходять до висновку, що невдачі на фронтах із самого початку війни викликали серйозні антинімецькі настрої не лише у російському суспільстві, але й у політичній та військової еліти [11, с. 7; 319, с. 181; 327, с.94; 349, 237; 355, с. 84]. Наслідки «німецької шпигуноманії» не завадили позначитися і на становищі військовослужбовців. Як зазначає із цього приводу А. Герман: «Панувавши у країні антинімецькі настрої, підозріливість, що пустили глибокі корені у російському керівництві та військовому командуванні, призвели до того, що практично всі німці-призовники були піддані принизливій дискримінації» [56, с. 227]. Слід зазначити, що це виявилось не лише у діях окремих командирів чи військовослужбовців, але й у цілеспрямованій політиці військового командування, яка проводилася стосовно мобілізованих німців. У першу чергу, відповідно до наказу Верховного головнокомандувача, їх було усунуто з європейського театру бойових дій і направлено на інші fronti – Східний та Кавказький. Так, у відповідності до розпорядження Мобілізаційного відділу Головного управління Генштабу від 22 жовтня 1914 р. наказувалось: «усіх німців колоністів не висилати з ротами на західний фронт, а відправляти у

запасні батальйони Кавказу» [56, с. 228]. У подальшому, наказом Верховного головнокомандувача німців військовослужбовців, які вже проходили службу у діючій армії, також було переведено на Кавказький фронт. За підрахунками дослідників, лише у період 1914 – 1915 рр. на підставі цього наказу більш ніж 17 тисяч німців-військовослужбовців у примусовому порядку було направлено на Кавказ [355, с. 36]. Особливо боляче подібні зміни сприйняли військовослужбовці з колоній Південної України, які до цього часу проходили службу у військових підрозділах, що дислокувалися на українських землях і мали високу мотивацію щодо захисту своєї території.

Антинімецька кампанія вплинула і на умови проходження військової служби у збройних силах Російської імперії. Було видано накази, які забороняли залучати німців до бойових частин. Виключення, які допускалися із цього правила, робилися за умови, що кількість військовослужбовців німецького походження буде значно нижчою за кількість військовослужбовців інших національностей (у середньому 5% від чисельності військового підрозділу). Так, наказом № 6 по Кавказькій армії від 1916 р. дозволялося «мати на кожну козачу сотню по двадцять беззбройних німців колоністів» [355, с. 36].

Поширеним явищем у цей період стає залучення німців-військовослужбовців до обслуговуючих, господарських робіт та усунення від виконання обов'язків, пов'язаних з охороною цінних матеріальних ресурсів (супроводження вантажів з боєприпасами, охорона мостів тощо). Так, у вищезгаданих козацьких сотнях їх використовували як робочу силу для облаштування місць відпочинку та позицій [56, с. 228].

Таким чином, наведені факти свідчать, що протягом 1914 – 1917 рр. військовослужбовці з німецьких колоній, у тому числі і з Південної України, зазнавали дискримінаційних обмежень при проходженні служби у діючій армії, що у першу чергу було пов'язано із загостренням у суспільстві антинімецьких настроїв.

Важливі зміни у період Першої світової війни відбулися і у становищі німців-менонітів. Як уже зазначалося вище, до початку війни більшість

менонітів проходили службу у лісних командах, проте нові військові реалії суспільно-політичного життя країни внесли суттєві корективи у проходження військової служби менонітами. Початок мобілізації викликав у менонітів занепокоєння, що їхні привілеї щодо проходження служби у нестройових частинах можуть бути обмежені або взагалі скасовані. Так, означена проблема постала у ході роботи розширеної наради менонітських лідерів, яка відбулася 31 липня 1914 р. в Гальбштадтському волосному правлінні. У ході жвавої дискусії було зазначено, що існує загроза мобілізації колоністів на загальних підставах в якості звичайних резервістів до лав діючої армії. Оскільки ухилення від військової служби у період бойових дій загрожувало серйозними покараннями, меноніти вирішили направити делегацію до російського імператора Миколи II з проханням зберегти особливий статус призовників-менонітів та надати відповідне правове забезпечення спеціальним умовам проходження військової служби у період війни. [87, арк. 6]. До боротьби за збереження прав менонітів долучилися і громадські та політичні лідери німецьких колоністів, насамперед депутати Державної Думи, зголосившись надати допомогу у вирішенні суперечливих моментів та правових формальностей, пов'язані з мобілізацією колоністів-резервістів [367, с.7].

Дії влади на першому етапі війни свідчать, що занепокоєння колоністів виявилися зайвими – відносно менонітів держава продовжувала проводити політику компромісу, вироблену на попередньому етапі, і залучала їх до служби у нестройових частинах. Так, 13 серпня 1914 г. Рада Міністрів за згодою імператора Миколи II прийняла рішення про залучення менонітів в усіх губерніях на лісові роботи до кінця війни [201, с. 87]. Однак, у подальшому виявилось, що зосередження менонітів виключно у лісництвах не відповідає ані інтересам самих менонітів, ані інтересам держави. Внаслідок масової мобілізації кількість призовників-менонітів виявилась значно більшою, ніж держава могла раціонально використати на сільськогосподарських та лісотехнічних робіт, які здійснювалися Лісовим департаментом. Крім того, як слушно зазначає Ю. Берестень: «сезонний характер лісової служби не відповідав практичним

потребам військового часу та мобілізаційним планам діючої армії, оскільки військова доцільність вимагала більш раціонального та ефективного використання людського потенціалу та часу менонітів-резервістів і новобранців» [22, с. 119]. З іншого боку, лідери менонітських громад також не були задоволені різким збільшенням особового складу лісових команд, оскільки відповідно до законодавства, їх утримання, створення належної соціально-побутової інфраструктури (житловий фонд, система побутового обслуговування) забезпечувалося менонітськими колоніями. В умовах війни, коли фінансові та господарські можливості колоній суттєво звузилися, такий порядок виявився надзвичайно обтяжливим для колоній та спричинив погіршення умов проходження військової служби менонітами. «Економічні аспекти програми альтернативної служби, зазначає Л. Кліпенштайн, – ставали критичним фактором для менонітської громади, оскільки видатки на утримання лісових таборів зросли до 100 000 крб на місяць» [157, с.165].

За таких обставин, обидві сторони починають шукати інші альтернативні форми проходження військової служби. На засіданні Молочанського Церковного Конвенту, яке відбулося після повернення делегацій зі столиці Російської імперії, Г. Бергманом було висунуто пропозицію щодо заміни альтернативної державної служби у лісництвах – санітарною службою у фронтових та тилових санітарних установах [368, с. 2.; 371, с. 3]. Подібна пропозиція не викликала суттєвих заперечень, оскільки меноніти під час попередніх військових кампаній надавали допомогу пораненим та хворим, хоча й вважали цей обов'язок добровільним, не сприймаючи його як обов'язкову службу або військову повинність [335, с. 128].

Служба у санітарних частинах оптимально відповідала військовим завданням Російської імперії, яка вже почала відчувати брак кваліфікованого медичного персоналу. У листопаді – грудні 1914 р. російський імператор Микола II затвердив ряд рішень Ради Міністрів, відповідно до яких меноніти підлягали призов як у лісові команди, так і на санітарну службу [309, с. 105]. На підставі прийнятих рішень у південноукраїнських губерніях розпочалася мобілізаційна кампанія [100, арк. 2]. У цілому, слід зазначити, що активна співпраця лідерів

менонітів із владою, знаходження обома сторонами компромісних рішень щодо виконання менонітами військового обов'язку, дала позитивні результати. Джерела практично не фіксують випадки свідомого ухиляння колоністів від мобілізаційного призову [354, с. 91]. Навпаки, у багатьох випадках місцева влада відзначала організованість призовників-менонітів та чіткість виконання ними всіх формальних процедур, які передували відправці в армію. «Призов прийшов досить спокійно, – зазначав один із молочанських колоністів І. Фота, – зі свого боку, представники місцевої катеринославської влади висловили нам подяку» [372, с. 5].

Перші призовники меноніти достатнього добре зарекомендували себе як працівники медичних служб, тож у перший період війни їх більше використовували як санітарів, інколи навіть перепрофілюючи для цього особові склади лісових команд [369, с. 7]. Так, відповідно до наказу Генерального штабу на початку 1915 р. у терміновому порядку значну частину особового складу мобільних команд лісників-вартових, лісників-дрворубів було відряджено до санітарних загонів [201, с. 87]. У відповідності до припису Лісового департаменту за № 35701 від 25 жовтня 1914 р. усіх рекрутів 1914 р. призову було призначено на санітарну службу та передано до військового відомства без розташування у лісництвах [370, с.5, с.87]

Активний перехід колоністів-резервістів із лісної на санітарну службу тривав до середини січня 1915 р., коли внаслідок скандалу з менонітами санітари, які були звинувачені у поширенні пацифістської пропаганди серед солдат, формування санітарних команд зі складу менонітів призупинилося [201, с. 88]. Проведене розслідування показало, що факти антивійськової пропаганди мали місце, однак мали поодинокий характер, тож формальні перепони для служби у санітарних загонах, на перший погляд, відпали. Влітку 1915 р. імператор Микола II знову видає наказ про призов до лав армії менонітів, в якому, зокрема, зазначалося: «призвати ратників з менонітів для несення військово-санітарної служби та виконання лісових робіт у лісництвах» [309, с. 600]. Водночас, на рівні військового командування недовіра до менонітів залишилася, тож усупереч

задекларованому праву проходити альтернативну службу у санітарних підрозділах їх направляли до лісових команд, або до віддалених від фронту медичних закладів. Так, начальник штабу Північно-Західного фронту генерал-лейтенант А. Гулевич відхилив подану заявку на 40 санітарів-менонітів, мотивуючи це тим, що госпіталь, в якому вони повинні працювати знаходиться поблизу лінії фронту [201, с. 89].

Правовий статус менонітів направлених у лісові команди, також не можна було назвати пільговим, оскільки їх було позбавлено чисельної групи прав, які надавалися іншим категоріям військовослужбовців. Їх сім'ї були позбавлені продовольчих пайків, призовники не мали права на відпустки та направлення посилок додому, надурочні роботи не оплачувалися, держава практично не виділяла коштів на утримання призовників. У листах, які направлялися додому, меноніти-резервісти часто скаржилися на вкрай погану організацію побутового життя у лісових командах: відсутність нормальної їжі, умов проживання тощо [353, с. 46].

Детально не зупиняючись на подальшому викладенні проблеми взаємовідносин між менонітами та армійським командуванням у роки Першої світової війни, все ж слід зробити такий висновок: проведені на теперішній час дослідження свідчать, що у період 1915 – 1917 рр. меноніти, як і інші представники німецької національності, зіткнулися на фронті з недовірою та підозрою, що ще більше загострилася у зв'язку з висловлюванням ними пацифістських ідей. Це позначилося на процесові реалізації менонітами своїх прав та виконанні обов'язків під час проходження військової служби: досягнуті ними домовленості із центральною владою щодо можливості проходження служби у санітарних командах часто ігнорувалися на рівні командування військовими підрозділами, а самі меноніти зазнавали суттєвих соціально-економічних утисків.

Висновок до другого розділу

Надання належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення колоністам, яке дозволило б сприятливі умови переселенцям на новому місці і допомогло уникнути серйозних труднощів при облаштуванні на новому місці. У першу чергу, мова йшла про землезабезпечення, оскільки однією з головних причин переселення була саме відсутність вільних земель у місці постійного проживання колонізаторів. Згідно з указами XVIII – початку XIX ст. урядом було зарезервовано для майбутніх колоністів значні земельні наділи. Кожній родині гарантувалося отримання 30 десятин земельного наділу, водночас на теренах Новоросійського краю цю норму було збільшено до 60 десятин, а для представників менонітських громад мінімальний розмір наділу становив 65 десятин. При цьому, слід врахувати, що внутрішнім колоністам держава виділяла набагато менші ділянки землі.

У німецьких колоніях царським урядом на підставі аналізу умов здійснення сільськогосподарської діяльності у південноукраїнських степах було запроваджено особливу форму землеволодіння та землекористування, яка поєднала колективістські та індивідуалістичні принципи права власності на землю німецької марки та російської громади, що базувалися на нормах звичаєвого права німецьких поселенців та громадських традиціях землеволодіння російського селянства. Особливістю запропонованої форми землеволодіння стало визнання територіальної громади колоністів головним суб'єктом права власності на всю надільну землю, обмеження відповідного права власності колоністів шляхом заборони продажу земельного наділу, що перебував у їхньому користуванні. Крім того, слід зазначити специфічну форму спадкування отриманих наділів – мінорат, за якої земельний наділ та господарські споруди не підлягали поділу, а передавалися молодшому синові. Водночас, держава залишала за колоністами право вільного проведення господарської діяльності на наданих земельних наділах і мінімізувала рівень втручання громади до цієї сфери.

Якщо порівняти цю модель подвірно-спадкового землеволодіння, зокрема

обсяги прав німецьких колоністів у сфері користування та розпорядження земельною власністю, з аналогічними правами тогочасного російського селянства та громади, то можна зробити висновок, що царський уряд, керуючись прагненням привернути колоністів на незаселені землі, пішов на серйозні поступки та закріпив за переселенцями значно ширші права і привілеї.

Важливим нововведенням початку XIX ст. стало закріплення за колоністами права на купівлю додаткових земельних наділів у російського дворянства та селянства, які у подальшому могли бути використаними німецькими поселенцями для розширення території своїх колоній, та забезпечення малоземельних членів родини. Як наслідок, німецькі колоністи стали активними учасниками на ринку землі у південноукраїнських губерніях і до кінця XX ст. зосредили у своїх руках значні земельні ресурси, що у декілька разів перевищували за об'ємом надані державою наділи.

Починаючи із середині 60-х рр. XIX ст. урядова політика стосовно німецьких колоністів починає зазнавати серйозної трансформації. Період лояльного ставлення влади до переселенців, що обумовив їх привілейоване становище у російському суспільстві, змінюється періодом асиміляції та поступовим позбавленням наданих на попередньому етапі прав і свобод. Не оминув цей процес і сферу земельних відносин. На земельні наділи, що перебували у власності колоністів, було поширено норми загальноімперського права, які частково обмежили економічні права і свободи колоністів: втрата пільг по виплаті земельних податків, закріплення можливості розподілу землі поміж усіма членами родини тощо. Водночас, ряд норм, вироблених у цей період, мали прогресивний характер. Так, прагнучі подолати економічний та конфесійний ізоляціонізм колоній, держава дозволяє колоністам вільний продаж своїх наділів стороннім особам.

Кінець XIX – початок XX ст. були позначені посиленням антинімецьких настроїв у російському суспільстві. Дворянство, яке найбільше постраждало від успішної діяльності колоністів і зазнало суттєвих земельних втрат, виступає з ініціативою перегляду привілейованих прав колоністів у сфері землеволодіння.

Основними вимогами на цьому етапі стають перерозподіл земельних ресурсів за допомогою адміністративних методів та позбавлення колоністів права вільно володіти земельними ресурсами.

З початком Першої світової війни, використовуючи занепокоєння держави у нелояльному ставленні німців-переселенців до царського уряду та пануючі в суспільстві антинімецькі настрої, прихильники перерозподілу колоністської землі добиваються прийняття в 1915– 1916 рр. т.зв. «ліквідаційних законів». «Ліквідаційні закони» позбавляли права землеволодіння та землекористування потомків німецьких колоністів, а розроблена і впроваджена система відчуження їх нерухомого майна не містила гарантій захисту їх прав і свобод. Особливу роль у цьому процесові відіграв Селянський поземельний банк, повноваження якого було розширено державою саме з метою реалізації норм «ліквідаційного законодавства».

У результаті проведення ліквідаційної компанії на території Півдня України відбувся перерозподіл земельних ресурсів, а значна частина німецького населення була змушена вдатися до міграції у віддалені регіони Російської імперії або виїжджати за кордон. Це негативним чином позначилося на стані сільського господарства регіону, і царському урядові довелося піти на часткові поступки колоністам, призупинивши процедуру відчуження майна.

Однією з головних пільг, наданих представникам німецьких колоністів, було звільнення їх самих та їх потомків від проходження військової служби. Подібне рішення було зумовлено врахуванням особливостей релігійних правил частини переселенців, насамперед менонітів, а також прагненням залучити до колонізації ту частину німецького селянства, яка постійно страждала від військового рекрутства. До середини XIX ст. держава дотримувалася взятих на себе гарантій, залучаючи німців на військову службу виключно на добровільних началах.

У процесі реформи 60-х – 70-х рр. XIX ст., коли було ліквідовано окремий привілейований правовий статус німецького колоніста, державою було вирішено поширити військовий обов'язок на всі верстви населення. Це рішення викликало

доволі серйозний протест серед колоністів, насамперед менонітів, оскільки служба в армії розходилися з їхніми релігійними переконаннями та суперечила первинним умовам переселення до Росії. Зважаючи на протестні настрої та хвилю імміграції, яка піднялася в середовищі німців колоністів, держава пішла на поступки тим групам колоністів, які не могли брати до рук зброю внаслідок релігійних переконань. Їм було надано право проходити альтернативну службу у «лісових» та «пожежних» командах, а також право об'єднуватися в особливі групи для проведення своїх релігійних зборів та обрядів. Інші релігійні групи німецьких колоністів, зокрема католики, подібних пільг не отримали і змушені були відбувати обов'язкову повинність.

Перша світова війна ще більше загострила питання виконання військового обов'язку. Після оголошення наказу про загальну мобілізацію німецькі колоністи католицького та лютеранського віросповідання зобов'язані були прибути для несення військової служби. Незважаючи на те, що двома основними противниками Росії були країни, переважно населені німецькою етнічною спільнотою, на перших порах у мобілізаційних актах та військово-розпорядчих документах російські німці не є соціальною групою, і щодо них не робляться виключення при виконанні військової повинності. Однак, уже наприкінці 1914 на початку 1915 р. правовий статус німецьких військовослужбовців починає погіршуватися: забороняється служба у мононаціональних чи моноконфесійних підрозділах, німці-військовослужбовці переводяться у тиллові підрозділи, позбавляються права на носіння зброї тощо. Водночас розширюється сфера застосування альтернативної невійськової служби, зокрема сюди починає відноситися служба у госпіталі.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІННЯ НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІЯМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

3.1. Формування та розвиток системи органів державного управління німецькими колоніями Півдня України

Уряд Російської імперії усвідомлював необхідність організації системи поселень, яка ґрунтувалася б на точних знаннях про території, що заселяються. Маніфести Катерини II відкрили шлях до переселення значної кількості людей на незаселені землі Російської імперії. Відповідно, перед державою поставало питання про вирішення величезної кількості організаційних питань, пов'язаних із запрошенням та розселенням колоністів: необхідно було визначити місця поселення колоністів, відмежувати землю від інших володінь і скласти точні плани, встановити норму та спосіб наділення землею, відпрацювати умови володіння колоністами землею тощо. До вирішення цих та інших проблем можна було залучити уже діючі органи державної влади, однак подібне розпорошення створювало чималі незручності: вело до дублювання владних повноважень, створювало конкуренцію між окремими органами влади, позбавляло державу можливості створити єдиний, чіткий механізм регулювання переселенського руху. У зв'язку із цим, російський уряд вдається до створення спеціалізованого виконавчого органу, якому доручається проведення державної політики у сфері переселення та облаштування іноземних колоністів.

Наказом імператриці Катерини II від 22 липня 1763 г. передбачалося створення Канцелярії опіки іноземних колоністів (Далі – Канцелярія), яка за своїм правовим статусом прирівнювалася до інших загальнодержавних виконавчих органів: «отримує повноваження та переваги, – наголошувалось у наказі, – рівні з іншими державними колегіями». Завдання, поставлені державою перед Канцелярією, окреслювались у наказі таким формулюванням: «підкування

про переселенців та забезпечення їх усім необхідним, щоб вони тягот переселення не відчували» [268]. Важливо зазначити, що під юрисдикцію Канцелярії потрапляли не всі переселенці, а виключно ті іноземні колоністи, які прибудуть до Росії на підставі Маніфесту 1763 р., укладуть відповідний договір з державою та оселяться на спеціально виділених для них ділянках землі.

Окремо була видана «Інструкція Канцелярії опіки іноземних колоністів» від 22.07.1763 р. в якій було деталізовано правовий статус новоутвореного органу. На Канцелярію покладалося виконання ряду владних управлінських функцій:

- 1) правове регулювання відносин, що виникали у процесі переселення та розміщення колоністів;
- 2) надання переселенцям адміністративних послуг;
- 3) здійснення нагляду і контролю за дотриманням колоністами вимог Маніфесту 1763 р. та положень укладених з переселенцями договорів. Із цією метою органу надавалися належні владні повноваження. Зокрема, представники Канцелярії визначали майно, що могло бути ввезене переселенцями для власного використання без сплати державного мита, а також проводили оцінку товарів, які родина колоністів ввозила із собою для продажу [269].

Інструкцією визначалося місце Канцелярії у системі державних органів: вона належала до центральних органів влади, які підпорядковувалися особисто імператриці, а у фінансових питаннях – Ревізійній колегії [269]. Відсутність проміжних бюрократичних структур між Канцелярією та главою держави, на наш погляд, свідчать про велике значення, яке надавалося російською державою питанням колонізації та про прагнення створити такий механізм управління, який зможе швидко та ефективно реалізовувати завдання державної політики у цій сфері. Про це, зокрема, також свідчать і повноваження глави Канцелярії, які передбачали можливість налагодження тісної координації між органами державної влади, та отримання необхідної допомоги з боку глави держави. Так, відповідно до Інструкції, президент Канцелярії міг безпосередньо звертатися до імператриці або до Сенату, представляючи на їх розгляд пропозиції у сфері державної політики колонізації, а також проекти нормативних актів, в яких визначалися права та обов'язки колоністів [269].

Апарат Канцелярії, на першому етапі, був нечисленним і містив всього 18 осіб: президента, віце-президента, статського і колежського радників, секретаря, скарбника, бухгалтера, перекладача і 10 канцелярських службовців [189, с. 11]. Президентом Канцелярії був призначений фаворит імператриці генерал-ад'ютант і камергер граф Г. Орлов [268]. Звертає на себе увагу той факт, що наказом не передбачалося створення окремих органів Канцелярії на місцевому рівні, натомість передбачалося, що означені функції будуть виконувати уже діючі регіональні державні інститути. Подібна нечисленність штату і відсутність виконавчого апарату на місцях, видається, пояснюються тим, що на першому етапі колонізаційного руху у російського керівництва були відсутні чіткі уявлення про масштаби майбутньої колонізації та не прогнозувалося на перших порах стрімке зростання кількості переселенців.

Оскільки одним із головних завдань, що ставилися перед Канцелярією, було забезпечення координації переселенського руху та залучення нових колоністів, одразу виникла потреба у створенні спеціальних органів, які займалися б набором і відправкою колоністів до Росії. Від самого початку ця функція здійснювалася російським дипломатичним службам при дворах європейських держав під керівництвом Колегії закордонних справ. Подібний підхід був традиційним для тогочасної Європи і в інших державах дипломатичні відомства виконували схожу функцію. Водночас, перевантаженість дипломатичних агентів іншими, більш важливими завданнями (збір інформації, представництво інтересів держави тощо) не дозволяло Канцелярії орієнтуватися у цьому питанні виключно на представників дипломатичних установ. Крім того, на переконання самих дипломатів, робота з організації переселення колоністів в очах місцевих урядів могла бути розцінена як втручання у внутрішні справи держави, що, у свою чергу, мало би наслідком погіршення відносин між країнами та ускладнило роботу дипломатичного корпусу [108, с.74].

Зважаючи на вищезазначене, вирішено було передати реалізацію державних завдань з переселення колоністів приватним особам, які будуть перебувати під контролем Канцелярії. Так, у травні 1765 р. російський посол в Регензбурзі

I. Смолін запропонував заснувати в Ульмі та Франкфурті-на-Майні посади комісарів, які під його наглядом займалися б набором та переселенням колоністів.

Практика залучення фізичних та юридичних осіб до організації переселення достатньо швидко набула значного поширення, тож Канцелярія була змушена вдаватися до нормативного регулювання правовідносин, що виникали між державою, колоністами та комісарами-викликателями. У листопаді 1764 р. було затверджено типову форму договору, що укладався між канцелярією та викликателем, в якому визначалися порядок набору колоністів, фінансові зобов'язання сторін, умови переселення та порядок управління новоутвореними колоніями [252]. Договір вводив діяльність викликателів у відповідність до тогочасного російського законодавства, забороняючи надавати чи обіцяти надати колоністам права та привілеї, не передбачені Маніфестом 1763 року, а також упорядковував правовий статус колоністів на початковому етапі їх переселення [252].

Після переселення колоністів планувалося передавати під контроль органів державної влади та комісарів-викликателів. Зокрема у затвердженому законі «Про розмежування землі для колоністів» від 19 березня 1764 р. передбачалося, що Канцелярія наділяється правом розроблення системи управління колоніями, а за переселенцями, натомість, залишається можливість вибору із запропонованих моделей такої, яка найбільш її влаштує. Як справедливо зазначають більшість вчених, подібне нав'язування державою визначених нею моделей управління колоніями, йшло у розріз із проголошеним у маніфесті права на самоврядування [117, с. 72; 137, с. 17; 213, с. 61]. Водночас, здійснені дослідження історії колонізаційного руху дозволяють говорити, що частково ця міра була вимушеною і мала на меті захистити інтереси не лише держави, але й самих колоністів. Справа полягає у тому, що переселенці не завжди виявляли навички до самоорганізації, насамперед у тих випадках, коли колонізація здійснювалася групою людей, які не мали тісних родинних, географічних, а в окремих випадках і релігійних зв'язків. Непоодинокими були випадки конфліктів всередині

колоністів, розколів громади на окремі групи тощо. За таких умов поява регіональних та місцевих органів, що наділялися не лише контрольними наглядовими повноваженнями, а мали безпосередню можливість здійснювати управління повсякденними справами колонії, ставали життєвою необхідністю. Цілком слід погодитися з висновком І. Задерейчука, щодо того, що подібні заходи на першому етапі мали «об'єктивне підґрунтя», а за допомогою закону від 19 березня 1764 р. влада прагнула «не втратити контроль над внутрішніми процесами, що відбувалися в німецьких колоніях» [122, с. 19].

Перші спеціалізовані регіональні установи наприкінці XVIII ст. першочергово з'являлися у місцях компактного проживання переселенців – Петербурзі та Поволжі. Так, 28 квітня 1766 р. було прийнято рішення щодо створення в Саратові особливої контори для колоністів із «правами на рівні інших колежських контор» [247]. Натомість, німецьких колоністів, яких розселяли на землях Південної України, було віддано під повний контроль президента Малоросійської колегії Румянцева, якому було доручено розробити свій власний механізм управління колоніями [253]. Відсутність у 70-х – 80-х рр. XVIII ст. на українських землях спеціалізованої державної установи, подібної до Саратовської контори опікуництва над іноземцями, на наш погляд, пояснюється тим фактором, що в умовах триваючих російсько-турецьких конфліктів південноукраїнський регіон не мав привабливості для колоністів, а отже кількість та щільність їх розселення залишалася набагато меншою, ніж на Поволжі. Це, у свою чергу, не викликало потреби у створенні регіонального координаційного центру, якому Канцелярія делегувала би свої повноваження.

Проведення у Російській імперії адміністративно-територіальної реформи у 1782 р. спричинило зміни в системі державного управління колоніями. Згідно з наказом від 20 квітня 1782 р. Канцелярію опіки іноземних колоністів ліквідували, а переселенців передали у відомство «директорів домогосподарства», а у питаннях судочинства – Верхній та Нижній розправі [216, с. 55]. Крім того, окремі повноваження щодо управління колоніями та вирішення соціально-значущих для колоністів питань було передано до інших державних органів. Так,

сенатським наказом від 30 травня 1782 р. видача паспортів колоністським сім'ям відійшла до відання органів управління намісництвами та губерніями, стягнення боргів покладалося на генерал-губернатора та губернське правління тощо [281].

Цілком логічно постає питання про причину відмови держави у створенні окремої системи управління колоніями, у тому числі і німецькими, та передача їх під юрисдикцію загальних відомств і управлінь. Аналіз наукової літератури, присвяченої цьому питанню, а також архівних матеріалів з історії колонізаторського руху, дозволяє визначити найбільш значущі, на наш погляд, фактори, які обумовили прийняття цього рішення.

По-перше, з точки зору державної влади Канцелярія та її органи могли розглядатися як установи, що вже виконали свою основну функцію – забезпечили переселення та розселення колоністів. Звертає увагу на себе той факт, що у інструкції Катерини II більшість з одинадцяти пунктів, які визначали функції та завдання Канцелярії, стосувалися безпосередньо етапу переселення, натомість про управління колоніями після переселення нічого не говорилося [269]. Не дивно, що після розселення більшої частини колоністів, які прибули на заклик уряду, у діяльності Канцелярії з точки зору представників влади, відпала необхідність. Про це, зокрема, зазначалося і в наказі від 20 квітня 1782 р., як пояснення прийнятого рішення про закриття Канцелярії: «по приведенню до завершення справ у Канцелярії, вважаємо вищезазначену Канцелярію непотрібною та повеліваємо оній не бути» [257].

По-друге, припинення діяльності Канцелярії та її установ могло бути пов'язано із зменшенням кількості переселенців у зазначений період та переконанням влади у тому, що у найближчий час потужної хвилі імміграції в Російську імперію не відбудеться. Так, на думку дослідника історії поволзьких колоній Плеве, відмова від централізованої системи управління пов'язувалася з тим, що через «несприятливі зовнішньополітичні умови (війна з Польщею та Австрією) довелося відкласти запрошення нових партій іноземців на невизначений термін» [225, с. 241].

По-третє, утримання окремих органів управління вимагало від держави

значних фінансових витрат: виплата заробітної платні, матеріальне забезпечення потреб Канцелярії та її органів тощо. В умовах зменшення переселенського руху та активної внутрішньої і зовнішньої політики, яка виснажувала державний бюджет, логічним стало скорочення видатків на ті управлінські структури, функції та повноваження яких можна було передати іншим органам без значної втрати у продуктивності їх роботи.

У науковій літературі панують різні погляди на оцінку реформи системи управління колоніями кінця XIX ст. Значною мірою, серед дослідників панує негативна оцінка, пов'язана, на їхню думку з тим, що реорганізація системи управління колоніями позбавляла німців права на самоврядування, яке було гарантовано їм маніфестом від 22 липня 1763 р. Натомість, поселенці цілковито підпорядковувалися місцевим органам влади, що мало наслідком чисельні зловживання з боку чиновників, і спричинило частковий занепад німецьких колоній. Так, аналізуючи період після скасування Канцелярії опіки над колоністами, Я. Дітц пише: «З підпорядкуванням колоністів загальному російському управлінню та скасуванням спеціально управляючих ними установ, відпали усі привілеї, яких їм було гарантовано при заснуванні колоній. Колоністів було виведено з привілейованого становища, зрівняно з державними селянами і управлялися вони одними з ними законами» [109, с. 83].

Видається, цілком погодитися з такими висновками немає достатніх підстав. По-перше, передання колоній в управління директорів економій не свідчило про зрівняння їх у правовому статусі із селянами, оскільки не було скасовано положення Маніфесту 1763 р., що закріплювали привілейований статус німецьких колоністів. Категоричним є також твердження про ліквідацію самоуправління колоністів у зв'язку із закриттям Канцелярії. Практика колонізаторського руху кінця XIX ст. свідчила, що чиновники Канцелярія достатньо широко тлумачили норму Маніфесту 1763 р. про право колоністів отримувати від уряду спеціально уповноважену особу для управління колонією. Маніфест наголошував, що до подібного кроку можна вдаватися, якщо колоністи «самостійно цього побажають», однак на місцевому рівні Канцелярії широко

використовувала інститути окружних комісарів, не чекаючи формального звернення від колоністів [189, с.19].

Водночас, перевантаженість загальних установ іншими справами дійсно призводила до зниження ефективності управління колоніями, насамперед у сфері надання та розподілу необхідних матеріальних ресурсів. Це викликало незадоволення у колоністів, які зверталися із чисельними скаргами до центральних органів влади. Сформовані на підставі цих звернень спеціальні ревізійні комісії здійснили перевірку становища колоній і змушені були визнати занедбаний стан останніх [155, с. 119].

Саме для забезпечення ефективності колонізаторської політики Сенат Російської імперії, підтриманий імператором Павлом I, повернувся до практики централізованого управління життям колоній та розробив відповідні нормативно-правові акти [236, с. 9].

Відповідно до підписаного 4 березня 1797 р. наказу засновувалася Експедиція державного господарства, опікунства іноземних та сільського домоведення у м. Санкт-Петербурзі (Далі – Експедиція) – центральний орган, під юрисдикцію якого підпадали усі засновані іноземцями колонії у Російській імперії. У визначенні функцій та повноважень Експедиції мав прояв дуалістичний характер цього органу. З одного боку, основним обов'язком членів Експедиції було підвищення ефективності управління державним майном та збільшення надходжень до державного бюджету. Зокрема, передбачалося, що члени Експедиції будуть розробляти пропозиції та втілювати в життя програми, спрямовані на покращання стану землеробства, ремесла, фабрик, заводів а усього, що могло би поліпшити становище держави у внутрішній та зовнішній торгівлі. У той же час, Експедиція повинна була здійснювати і управління колоніями, надаючи різнобічну допомогу та забезпечуючи захист колоністів [273]. Доцільність поєднання управління сферами державного та колоністського господарства не викликає значних заперечень. За свідченнями істориків німецького переселенського руху, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість колоній знаходилися у занедбаному стані та потребувала як

організаційної, так і фінансово-матеріальної підтримки з боку держави. Аналогічна ситуація спостерігалася і на землях державних селян Російської імперії, тож Експедиція могла забезпечити реалізацію єдиної програми підтримки сільського господарства та промислів. Водночас, уявляється, зроблений акцент на економічних функціях Експедиції ставив під сумнів її можливість належним чином забезпечити вирішення блоку соціально-культурних питань, які займали не менш важливе значення у житті колоністів. Очевидно, що впевненості у цьому на найвищому державному рівні не було, оскільки у наступний період з'являються нормативні акти, які надають колоністам право безпосереднього звернення до вищих органів державної влади з метою вирішення ключових для переселенців проблем. Зокрема, подібне право знайшло свого закріплення у маніфесті від 13 лютого 1798 р. «Про встановлення на півострові Таврійському Порто– Франко на 30 років та про дарування різних вигід мешканцям цього острова та іноземцям, що туди приїздять», де переселенцям було надано право звертатися особисто до імператора в обхід Експедиції. Імператор, натомість, надавав обіцянку розглянути спірне питання та винести по ньому рішення [274].

У своїй діяльності Експедиція підпорядковувалася генеральному прокуророві, якого було зобов'язано надавати Експедиції усіляку підтримку, а також уповноважено на розробку та подання на затвердження імператорові законодавчих пропозицій, необхідних для покращання управління та побуту колоній [272].

Створення Експедиції, безумовно, поліпшило систему управління колоніями, водночас не могло вирішити усіх нагальних питань, що стояли перед переселенцями. Наявність декількох віддалених один від одного регіонів розселень колоністів породжували складнощі у врахуванні специфіки кожного з них, не сприяли швидкому розв'язанню існуючих проблем. Так, направлена наприкінці XVIII ст. у Південну Україну ревізія констатувала низькі темпи розвитку та складні соціально-економічні умови життя новоросійських колоній, і рекомендувала створити на місцевому рівні окремий регіональний орган, що

відав би колоніями у новоросійських губерніях [236, с. 9].

Ця пропозиція знайшла підтримку на найвищому рівні, і вже у квітні 1800 р. Державний сенат вніс на розгляд імператора пропозицію щодо створення Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців (Далі – Контора опікунства), як регіонального органу Експедиції. В обґрунтування необхідності такого рішення Сенат зазначав, що це забезпечить більш ефективнішу модель управління і контролю над усіма процесами, які відбувалися у колоніях, та матиме позитивні наслідки у вигляді покращання їх стану. Імператор Павло I схвалив цю пропозицію і Контору опікунства було відкрито у 1800 р. у місті Новоросійську [275].

Правовий статус Контори опікунства був визначений у спеціально розробленій «Інструкції Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців», яка побачила світ 26 липня 1800 р. [276]. Відповідно до вищеназваного нормативного акта Контора опікунства отримувала виключні права на управління усіма південоукраїнськими колоніями. Таким чином, німецькі колонії на цій території виводилися з під контролю губернської влади і підпорядковувалися Конторі опікунства, а через неї – Експедиції.

Основна частина завдань, сформульованих Інструкцією перед Конторою опікунства; було спрямовано на піднесення соціально-економічного становища колоній та більш ефективного використання наявних природних та людських ресурсів. Зокрема, чиновники Контори опікунства повинні були: заохочувати колоністів до розведення штучних луґів; сприяти висадженню виноградної лози, тутових дерев, а також інших корисних рослин; вживати заходів, спрямованих на збільшення вівчарень, відкриття нових фабрик та зайняття промислами [276]. З метою поліпшення умов життя колоністів Контора опікунства повинна була ретельно здійснювати добір землі для заснування нової колонії, надавати матеріально-технічну підтримку, необхідну для приїзду колоністів до нового місця проживання тощо [26, с.17]. Аналіз цих, а також інших, зазначених у Інструкції повноважень дає підстави зробити висновок, що головним призначенням Контори опікунства була активізація господарської діяльності

колоністів, забезпечення їх фінансово-економічної самодостатності.

Не менш важливими був блок контрольно-наглядових повноважень Контори опікунства, якій доручалося здійснювати нагляд за виконанням колоністами взятих зобов'язань, порядком ведення господарства у поселеннях. Так, відповідно до Інструкції 1801 року, представники органів самоврядування колоній повинні були щорічно надсилати «детальні відомості» щодо кількості заготовленого зерна, «реєстри» стану господарств колоністів, виділяючи «зразкові» та «нерадиві» господарства [276]. Особливо уважно Контори слідували за рухом колоністів та розпорядженням ними державними коштами, вимагаючи від місцевих керівників своєчасно повідомляти про зміни у місці проживання та заборгованості перед казною. Так, на виконання подібних розпоряджень у 1808 р. Конторою було отримано рапорт від Молочанського окружного приказу, в якому містилися данні про: «кількість душ та сімейств менонітів, зауваження щодо виданих їм із казни грошах» [90, арк. 105.]

Зважаючи на особливості етнічного складу переселенців, умов їх проживання та процесу колонізації, було створено окремі місцеві органи для контролю за колоніями Одеського та Бессарабського округу – Одеська контора іноземних поселенців та Бессарабська контора іноземних поселенців [146, с. 448]. Здійснений нами аналіз роботи Одеської контори дозволяє стверджувати, що ці органи фактично виконували роль посередників між колоністами та Конторою опікунства, а їх заснування обумовлювалося компактним проживанням значної кількості німецьких колоністів, яким слід було надавати адміністративні послуги [146, с.448].

Покладені на Контору опікунства завдання виявилися настільки об'ємними та складними, що російській владі довелося постійно розширювати штатну чисельність цієї установи, аби забезпечити її належну роботу. Так, у 1800 р. штат контори складався усього лише з Головного судді, його товариша, секретаря, бухгалтера та двох канцеляристів. Однак, уже в 1810 р. кількість постійних працівників Контори було збільшено до 55 службовців, а ще через три роки штатний склад зріс майже у два рази [236, с. 12]. Управління Конторою

опікунства здійснював головний суддя, який наділявся значними повноваженнями та обов'язками: щорічно здійснювати об'їзд колоній; суворо слідкувати за тим, чи точно виконуються усі настанови та накази начальства; здійснювати пошук засобів для покращення стану колоній. Виконання цих контрольних-наглядових повноважень, досить часто відбирало у представників контори левову частку їх робочого часу. Так, чудовий аналітичний матеріал надають щоденники заступника Головного судді Контори – А. Фадєєва, який перші чотири роки своєї роботи присвятив роз'їздам по колоніях. Відповідно до його нотаток, починаючи з 1817 р. він щорічно вимушений був об'їжджати колонії 1–2 губерній, відвідувати центральну контору в Катеринославлі, а також з'являтися за викликами до столиці. Як наслідок, за його підрахунками в один рік він долав понад 3,5 тисячі верст – відстань доволі чималу, зважаючи на стан тогочасної інфраструктури [52, с. 197].

Для реалізації поставлених завдань чиновники Контори наділялися правом застосовувати різноманітні заходи державного впливу. Зокрема, головний суддя мав право накладати санкції у вигляді грошового штрафу на переселенців, які відмовлялися виконувати накази Контори, здійснювали різні безлади тощо [276].

Щодо місця у системі органів управління колоніями, то до 1802 р. Контора опікунства знаходилася у підпорядкуванні Експедиції державного господарства, опікунства іноземних та сільського домоведення, а із зазначеного року перепідпорядкована Міністерству внутрішніх справ. Починаючи з 1811 р. Контора опікунства в рамках Міністерства внутрішніх справ була передана під контроль Департаменту державного господарства та публічних будівель [146, с. 443].

Наступні зміни у системі управління південноукраїнськими німецькими колоніями відбулися в 1818 р. і були пов'язані з активізацією переселенського руху у Південній Україні. Сприятливі зовнішньо та внутрішньополітичні умови (розорення Німеччини внаслідок наполеонівських війн та остаточний перехід південноукраїнських регіонів під контроль Росії), поновлення державної підтримки колонізаційного руху (привілейовані грамоти Павла I та Олександра I)

– ці та інші фактори спричинили різке зростання кількості колоній та навантаження на органи, що займалися переселенцями. Так, станом на 1817 р. кількість іноземних колоній, що знаходилась у підпорядкуванні Контори опікунства, зросло майже у два рази у порівнянні з початком століття та становило 84 поселення. Більшість із них знаходилися на значній віддаленості від м. Катеринослава, де знаходилася Контора, що значно ускладнювало процес управління ними і зумовлювало необхідність утворення нової системи управління [236, с.15]. Зважаючи на вищезазначене, російські сановники, у тому числі і наближений до імператора граф А. Аракчєєв, запропонували утворити особливий орган – Опікунський комітет про колоністів Південного краю Росії, та передати йому управління усіма колоніями півдня Росії. Олександр I підтримав цю пропозицію і 22 березня 1818 р. вийшов указ про заснування Опікунського Комітету про колоністів Південного краю Росії у м. Херсоні (Далі – Опікунський комітет). Одночасно було затверджено нормативно-правовий акт, який визначав структуру, функції та повноваження новоутвореного органу – Положення «Про головне управління колоністів Південного краю Росії» [259].

Згідно з положенням Опікунський комітет значною мірою розширив повноваження у сфері нагляду за життєдіяльністю колоній та отримав можливість застосовувати додаткові засоби впливу. Зокрема, одним із ключових повноважень представників Опікунського комітету було право здійснення перевірки стану справ у колоніях, під час яких приймалися звернення та скарги колоністів, вирішення яких також здійснювалося конторами, підпорядкованими Опікунському комітетові. Розпорядження керівника Опікунського комітету, прийняті у межах його компетенції, були обов'язковими для виконання чиновниками регіональних контор, наглядачами колоній, головами окружних і сільських приказів, жителями колоній [259]. Опікунському комітету в рамках проведення державної політики колонізації південного краю надавалися також повноваження для вирішення питань прийняття та розміщення колоністів, стеження за виконанням ними взятих зобов'язань, захисту права та свобод переселенців. Як і на попередньому етапі, значна увага приділялася підвищенню

ефективності ведення колоністами господарства, насамперед сільськогосподарської обробки землі. До функцій комітету належало здійснювати контроль за господарською діяльністю в колоніях, та з метою їх сталого розвитку забезпечувати колоністам доступ до отримання позики на господарське облаштування, здійснювати постачання будівельними матеріалами, насіннєвим фондом, саджанцями тощо. Паралельно повинен був здійснюватися контроль за виконанням фінансових зобов'язань : внесенням до державної скарбниці податків і повернення боргів, оскільки, як встановлено у попередньому розділі, колоністи неналежним чином ставилися до обов'язку своєчасного повернення коштів [259].

Для забезпечення функціонування Опікунського комітету було затверджено його штатний розклад, до складу якого входили близько двох десятків чиновників. Безпосередній склад Опікунського комітету формував його голова, якого, у свою чергу, призначав імператор [259].

Звісно, що в умовах розширення повноважень Опікунського комітету, а також стрімкого зростання колоній у Південній Україні такий кількісний склад комітету не міг у повному обсязі створити надійні умови для забезпечення реалізації взятих на себе державою зобов'язань перед колоністами. За таких умов, було вирішено створити проміжні управлінські структури, які частково б розвантажили центральні органи та виступили провідниками державної політики на локальному рівні. У підпорядкування Опікунського комітету було введено три контори: Катеринославська, Одеська та Бессарабська, які забезпечували нагляд та управління у Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях та у Бессарабській області [350, с. 147]. Саме на вищезазначені контори було покладено основну відповідальність за стан справ у німецьких колоніях.

Серед ключових повноважень, наданих конторам, перш за все слід виокремити, право на участь у здійсненні судочинства у справах стосовно колоністів. Так, у випадку виникнення позову до загальноімперських судових установ молодші члени контор були присутніми у земських і повітових судах, а старші – у цивільних і кримінальних палатах [1, с.17].

Важливою складовою діяльності контор було також підвищення господарської ефективності колоній – спонукати та сприяти німцям у зайнятті сільським господарством і різними промислами, заохочувати до розведення пасовищ, вирощування дерев, виноградників та інших корисних рослин [276].

Зважаючи на важливе значення регіональних контор у системі управління держава потурбувалася про фінансове забезпечення діяльності цих установ (річний бюджет складав 2000 крб.), а також укомплектування їх повним штатом чиновників [236, с. 10-11]. Водночас, слід зазначити, що тривалий час залишалося невирішеним питання організації взаємодії між конторами та іншими місцевими органами влади. Згідно з п. 10 Положення «Про головне управління колоністами Південного краю Росії» представникам контори надавалися рівні права у взаємовідносинах з міськими поліціями, земськими та повітовими судами, а у невідкладних справах вони могли зноситися з губернаторами [275]. Проте, відсутність у законодавстві прямого наказу виконувати вказівки контор, а також відсутність санкцій за відмову у виконанні розпоряджень, призводили до частих зловживань з боку місцевих органів влади. Як свідчить практика, вони не мали бажання невідкладно задовольняти прохання, що надходили з контор, непоодинокими траплялися випадки свідомого ігнорування законних розпоряджень чиновників контор. Подібні ситуації мали непоодинокий характер і створювали значні перепони для системи управління колоніями, тож в липні 1832 р. на найвищому рівні було затверджено рішення, відповідно до якого губернське начальство, а також підпорядковані їм органи, зобов'язувалися сприяти конторам іноземних поселенців і виконувати їх законні вимоги [262].

Контроль за діяльністю Опікунського комітету, як і на попередніх етапах, здійснювало Міністерство внутрішніх справ, яке мало право видавати розпорядження, обов'язкові для усіх чиновників комітету та підпорядкованих їм конторам. Перед міністерством внутрішніх справ чиновники Комітету мали щотижнево звітувати про здійснену роботу, надавати щомісячні звіти про виконані та невиконані розпорядження. Фінансовий контроль за діяльністю комітету покладался на інший державний орган – Державну експедицію.

Викладене дає підстави для висновку про те, що в умовах зростання напливу німецьких колоністів, створена на попередньому етапі система управління колоніями виявила свою нежиттєздатність. Вона не дозволяла миттєво реагувати на потреби колоністів, проводити державну політику у сфері колонізації південного краю, реалізовувати покладені на управлінські органи повноваження. Як справедливо зазначає з цього приводу Я. Шевчук-Бєла «Збільшення колоністів і колоній у трьох губерніях і Бессарабській області, віддаленість багатьох із них від центра управління у м. Катеринославі об'єктивно сприяли ... реорганізації й удосконалювання системи керування» [360, с. 611]. Як наслідок, в 1818 р. проводиться реформування системи колоніського управління, результатом якої стає утворення Опікунського комітету колоніями півдня Росії, якому підпорядковувалися три регіональні контори, що здійснювали управління у ввірених їм округах.

Подібна система управління німецькими колоніями проіснувала до початку 30-х рр. XIX ст., коли відбулося чергове реформування державних органів, які забезпечували проведення урядової політики у сфері колонізації. Постає питання, чому діюча система так швидко вичерпала себе проіснувавши усього лише близько 15 років. На нашу думку, подібне рішення було обумовлено низкою факторів. По-перше, німецькі колонії на початок 30-х рр. XIX ст. зуміли покращити своє матеріальне становище та здійснити необхідне облаштування колонізованих земель (завершилося будівництво основних шляхів, господарських та адміністративних споруд, налагоджена ефективна експлуатація природних ресурсів) [37, с. 292; 43, с. 29; 50, с. 27; 198, с. 37-38]. По-друге, статистичні данні свідчать, що в зазначений період наплив колоністів з-за кордону суттєво зменшується, а сама держава поступово бере курс на згорання політики залучення іноземних колоністів [7, с. 106; 46, с. 98; 208, с. 76; 304, с. 62; 325, с. 52]. По-третє, у розбудованих колоніях вдалося організувати стабільну роботу органів самоврядування, що, у свою чергу, уможливило розширення сфери їхньої діяльності. Зокрема, вказувалося, що колонії «досягли певного ступеня облаштування» і не вимагають від держави таких зусиль, як на початку

колонізації [267].

Таким чином, навантаження на органи держави, задіяні у наданні адміністративних послуг колоніям іноземних переселенців, суттєво знизилося, тож рівень витрат матеріальних та людських ресурсів на їх утримання переставав відповідати об'єктивним потребам. Крім того, з боку колоністів надходили неодноразові звернення з проханнями зменшити контроль з боку державних органів, натомість розширивши повноваження органів самоврядування [68, арк. 4; 91, арк. 15]. Зважаючи на вищезазначене, 1 липня 1833 р. приймається наказ «Про штати для управління оселеними в Росії іноземними поселенцями», який започаткував реформу управління іноземними колоніями. Відповідно до цього документа передбачалося суттєве скорочення мережі регіональних органів на теренах Південної України, а саме: ліквідовувалися Бессарабська, Катеринославська, Одеська контори, натомість їх функції переходили до новоствореного органу – Опікунського комітету з іноземних поселень у Росії [267]. В 1857 р. приймається «Статут про колонії іноземні в імперії», який остаточно закріплює правовий статус нового органу [147, с.20].

Згідно із Статутом 1857 року ключові функції та повноваження Опікунського комітету були практично ідентичними тим, які отримували його попередники – здійснення заходів щодо облаштування переселенців, їх заохочення до розвитку сільського господарства, садівництва та скотарства, промисловості тощо [298]. Цілком можливо погодитися з висновками вчених, які стверджували, що подібний зміст Статуту свідчив про збереження курсу російського уряду на розбудову ефективної економічної моделі колоній через державну організаційну та фінансову підтримку. Так, П. Задерейчук із цього приводу зазначає: «Повноваження (Опікунського комітету) засвідчують, що найголовніше призначення комітету полягало у здійсненні регулювання процесів, пов'язаних із облаштуванням колоністів на Півдні України, наданні всебічної підтримки в поширенні передових технологій, у розвитку господарства, що мало сприяти економічному піднесенню» [120, с. 152].

Значною залишалася частка контрольних-наглядових повноважень

Опікунського комітету, насамперед у сфері контролю за повним та своєчасним виконанням колоністами своїх зобов'язань перед державою. Так, передбачалося, що представники комітету будуть щорічно отримувати звіти від виборних осіб місцевого самоврядування, в яких відображатимуться майновий стан колоністів, отримані ними за рік доходи, а також визначатиметься заборгованість по загальнообов'язковим державним платежам. На підставі отриманих звітів чиновники мали право приймати рішення, обов'язкові для виконання колоністами [298].

Як і в попередній період за комітетом зберігалися судові та поліцейні повноваження, однак у Статуті 1857 року їх було виписано більш чітко, ніж у попередніх нормативно-правових актах. Так, представникам комітету надавалося право провадити у колоніях слідчі дії; вирішувати питання щодо надання дозволу чи заборону виїзду колоністів за кордон, здійснювати судочинство у цивільних справах, накладати штрафу у випадку порушення законодавства, переглядати в апеляційному порядку рішення судів нижчих інстанцій – сільського та окружного приказу тощо [298].

Виконання вищезазначених функцій покладалося на чиновників Опікунського комітету, яких за штатним розписом нараховувалося 35 осіб, на чолі з Головуючим. Намагаючись скоротити державні витрати на їх утримання, уряд переклав обов'язок утримання чиновників, а також фінансування поточних витрат, необхідних для роботи комітету, на самих колоністів. Так, у 1846 р. розмір обов'язкового податкового платежу, який збирався на утримання комітету, дорівнював 21 копійку сріблом з однієї особи, а вже на початок 60-х рр. XIX ст. зріс до 33 копійок [92, арк. 76].

На місцевому рівні представництво влади Комітету здійснювали спеціальні чиновники – доглядачі, в обов'язки яких входило слідкувати за колоністськими округами. Так, три менонітські округи на території Південної України контролювали три доглядачі: доглядач хортицьких колоній, доглядач маріупольських поселень та доглядач молочанських менонітських колоній. До головних функцій вищезазначених доглядачів входило підтримання

зовнішнього порядку в колоніях та здійснення окремих судово-слідчих повноважень, делегованих Комітетом: проводити дізнання та слідство; вирішувати та залагоджувати конфлікти між колоністами та іншими підданими держави. Водночас, доглядачі були позбавленні права безпосередньо втручатися у внутрішні справи колоністів, що повинно було, на думку держави, гарантувати розвиток місцевого самоврядування колоністів.

Таким чином, внаслідок проведених реформ у сфері управління колоніями вдалося частково скоротити управлінський апарат та зменшити витрати держави на його утримання. Водночас, реформований комітет продовжував здійснювати значний вплив на регулювання суспільних відносин у німецьких колоніях у господарській та соціальній сферах, а також продовжував виконувати судові та контролюючі функції.

У середині 60-х рр. XIX ст. система управління німецькими колоніями у чергове зазнала змін. Причиною цього, з одного боку стали реформи у системі управління, які проводилися царською владою, а з іншої – курс на уніфікацію правового статусу колоністів. За таких умов збереження окремої системи управління, яка ставала символом особливого статусу колоністів, не відповідала державним завданням, тож відбувається поступове скорочення повноважень Опікунського комітету та передача його функцій до відання загальних органів державної влади. Остаточна ліквідація спеціалізованої системи управління німецькими колоніями була проведена у рамках адміністративної реформи 1871 р. Відповідно до прийнятих законів від 4 та 16 червня 1871 р. колоністи виводилися з-під юрисдикції Опікунського комітету та, з метою уніфікації адміністративного управління, підпорядковувались загальним губернським та повітовим установам, а також місцевим із селянських питань закладам [120, с. 154].

В науковій літературі скасування окремого адміністративного апарату управління колоніями отримало неоднозначну оцінку. Значна частина вітчизняних та зарубіжних авторів розглядають це рішення крізь призму державної політики уніфікації правового статусу колоністів, і констатують факт

обмеження привілеїв наданих нащадкам переселенців на попередньому етапі [47, с.450; 113, с. 49; 179, с. 258]. Водночас частина дослідників схильна розглядати цей процес як поступову інтеграцію колоністів до російського суспільства, у ході якого відпала об'єктивна необхідність у функціонуванні окремої системи установ з опіки над переселенцями. Відповідно, з їх точки зору, висновки про обмеження прав і свобод колоністів у даному випадку є упередженими та не відповідають дійсності. Так, вітчизняна дослідниця історії менонітської колонізації Південної України М. Белікова зазначає: «Вважаємо, що скасування окремого управління іноземними колоніями 1871 р. не було порушенням прав іноземних колоністів, як було сприйнято частиною менонітів, які емігрували у 70-ті рр. ХІХ ст., а сприяло більш тісній інтеграції менонітського населення у різні сфери життя регіону» [26, с. 20]. Видається, не можливо повною мірою погодитися з таким висновком, адже існування окремої системи установ та відомств з управління німецькими колоніями на Півдні України при всіх своїх недоліках, мала і доволі серозні переваги – їх функції та повноваження були виписані з урахуванням особливостей місцевого самоуправління колоній, а також національно-культурної специфіки колоністів. Не заперечуючи проти того факту, що стараннями російської держави ці відмінності наприкінці ХІХ ст. починають стиратися, варто звернути увагу на те, що це відбувалося інколи доволі жорсткими адміністративними методами і суперечило існуючим у колоніях порядкам. За таких умов, складно вести мову про цілковиту відсутність порушень прав колоністів з боку держави.

3.2. Еволюція правових форм участі німецьких поселенців у суспільному житті колонії: від традиційної моделі до загальнодержавної

Серед проголошених у Маніфесті Катерини ІІ від 22 липня 1763 р. прав і свобод колоністів важливе місце займало право на створення власної системи самоврядування: «колоністам, які поселяться окремими колоніями та містечками, буде належати вся внутрішня юрисдикція, а Наші керівники у внутрішніх

справах ніякої участі брати не будуть» [243]. Фактично йшлося, про можливість збереження внутрішньої автономії громад переселенців та надання гарантій державою щодо невтручання у вирішення питань організації внутрішнього життя колоній, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку. Значущість подібного кроку підкреслювалися тим, що саме у цей період в Російській імперії було взято курс на ліквідацію національних систем самоврядування, які існували на окраїнах російської держави. Цей процес мав безпосереднє відношення до українських територій, на яких планували оселитися колоністи, де у період правління Катерини II відбулося остаточне знищення козацького самоуправління, а натомість впроваджено загальноімперську модель організації влади на місцях. За таких обставин постає цілком логічне питання, чому в умовах проведення політики уніфікації діючої системи управління, проведенні державних реформ, спрямованих на централізацію владної вертикалі, стосовно колоністів держава робила подібні поступки. На наш погляд, подібний крок був із боку тогочасної російської влади вимушений, однак прийнятий цілком свідомо з урахуванням низки об'єктивних обставин.

По-перше, держава повинна була зважати на існуючу соціально-політичну модель німецької громади, яка сформувалися у попередні історичні періоди. Ця теза підтверджується і висновками, зробленими у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, російський історик менонітського руху О. Лебедева у своїй роботі зазначає, що «на початок переселення колоністів в Росію німецькі сільські общини уже набули рис державного інституту, мали сталу складну внутрішню структуру, яка містила у собі різноманітні адміністративні посади» [173, с. 62]. Формування цієї моделі відбувалося у складних історичних умовах, що супроводжувалися чисельними військовими конфліктами та тривалими періодами відсутності представників центральної влади на місцях. За таких умов, у німецьких сільських громадах сформувалися доволі сильні автономні політичні традиції, які передбачали самостійне вирішення населенням питань внутрішнього життя громади. Головна роль при цьому відводилася заможним членам громади, які несли на собі основний тягар із забезпечення матеріального

благополуччя односельчан. Натомість безземельні селяни усувалися від вирішення ключових питань та ключових посад в органах самоврядування. Крім того, значну роль у сільських громадах Німеччини, насамперед протестантських, почали відігравати священики, які брали на себе не тільки окремі організаційно-управлінські, але й судові функції[48, с. 77]. Принагідно слід сказати, що подібні елементи самоуправління були притаманні в окремі періоди російським та українським сільським общинам, що дозволяє говорити про універсальні принципи організації політичного життя у сільських громадах.

По-друге, важливим сигналом для держави щодо декларування права на власну систему самоуправління стало прагнення переселенців до збереження існуючих традиційних форм відносин у середині громад, у тому числі політичних. У ході перегорів, які вели російські дипломатичні агенти з лідерами протестантських та менонітських громад, червоною ниткою проходила ідея необхідності збереження не лише релігійної, але й адміністративної автономії майбутніх поселенців. Подібні вимоги було зафіксовано у ряді договорів, укладених із закликателями, а також у зверненнях лідерів менонітських громад, які прибували до Росії на переговори. За таких умов, спроба насадити звичні для російської держави моделі управління, які передбачали широке втручання у внутрішні справи сільської громади, могли мати негативні наслідки і зрештою зменшити потік переселенців. Зважаючи на важливість створення для колоністів режиму найбільшого сприяння, держава пішла на зустріч цим вимогам і закріпила положення Маніфесту 1763 року про «внутрішню юрисдикцію колоній».

Водночас, незважаючи на важливе значення можливості самостійного управління поселенням та закріпленням цього права у нормативно-правових актах більшість вчених, дослідників зазначають, що до початку XIX ст. право самоуправління у німецьких колоніях мало декларативний характер і не було реалізовано повною мірою. Натомість керівну роль у внутрішньому житті поселень відігравали органи державної влади, які перебирали на себе вирішення лівової частини питань [2, с. 32; 26, с. 17]. Цей висновок загалом

підтверджується попередньо здійсненим нами аналізом повноважень та діяльності спеціалізованих адміністративних органів у сфері управління колоніями, які функціонували у зазначений історичний період. Відповідно, виникає питання щодо причин відсутності реалізації положень Маніфесту та відсутності ефективної системи самоврядування, яка, як зазначалося вище, була притаманна міським та сільським громадам Німеччини.

По-перше, як уже встановлено у попередньому підрозділі (п. 2.2), колонізація українських земель доволі часто здійснювалася шляхом набору різних за територіальною та конфесійною приналежністю груп людей, які не були знайомі один з одним тривалий період. Виключення становили громади менонітів, які централізовано переселялися маючи сталі взаємозв'язки всередині свого соціуму. Як наслідок, оселившись на новій території, маючи різний досвід у сфері самоуправління та відсутнє уявлення про себе як єдиний цілісний організм, що має спільні інтереси – громаду, колоністи не могли на перших порах сформувати власну управлінську систему. Більшість керівників колоністів, за справедливим зауваженням дослідників, були неформальними лідерами не маючи чітко визначеного правового статусу. Як правило, це призводило до поділу колоністів на окремі групи-партії, породжувало конфлікти у їхньому середовищі. Так, в 1780 р. директор колоній Ф. Рогенбунке, здійснюючи аналіз п'ятнадцятирічного періоду існування німецьких поселень у Росії, так описував проблему організації управління на місцевому рівні: «з самого початку поселення у колоністів не було підкорення своїм керівникам та власноруч обраним шульцам» [173, с. 62]. Однак, на наш погляд, подібні дії не були свідченням низького рівня правової свідомості та культури переселенців, а були результатом особливостей процесу переселення колоністів, а також складними соціально-економічними умовами, в яких вони опинилися у перші роки після приїзду в Російську імперію. Необхідність виведення колоній на належний матеріальний рівень, потреба в освоєні нових видів господарської діяльності та пристосування до нових умов життя надавало проблемі розбудови та правового оформлення системи місцевого самоврядування в очах колоністів другорядного

характеру і усувалося на більш далеку перспективу.

По-друге, гальмування процесу становлення самоврядних органів управління колоніями стало наслідком і державної політики щодо колоністів на цьому історичному етапі. Детальний аналіз Маніфесту 1763 р. доводить, що держава розуміла можливість виникнення ситуації, коли колоністи на перших порах будуть нездатними самостійно здійснювати управління поселенням. Зокрема, про це свідчить той факт, що одразу після проголошення права на самоврядування у тексті Маніфесту визначалася можливість переходу під безпосереднє державне управління – «якщо колоністи самі побажають від Нас мати особливу персону для опікунства... то їм вона надана буде» [243]. Роль такого «опікуна», як встановлено у попередньому розділі, повинна була виконувати спеціалізована установа – Канцелярія опікунства іноземних колоністів. Керівник Канцелярії граф Орлов уже в наступному році вніс пропозицію щодо того, щоб влада самостійно розробляла проекти управління колоніями, а колоністи натомість могли: «або погодитися (з державним проектом) або від них можуть бути прийняті пропозиції, які будучі затвердженими стануть для колонії законом» [217, с. 69]. Вищезазначений проект частина дослідників розглядає як наступ на права колоністів, відхід від положень Маніфесту 1763 року. Так, І. Плевє зазначає із цього приводу: «адміністрація Канцелярії отримала право поряд з громадами колоністів розробляти свої варіанти системи управління у колоніях, що можна розглядати як відхід від проголошених маніфестом 22 липня 1763 р. обіцянок» [225, с. 202]. На наш погляд, повністю погодитися з таким висновком неможливо, оскільки за колоністами формально залишалось право вільного вибору між урядовим та власноруч розробленим проектом. Водночас, як свідчить практика перших років існування німецьких поселень, «колоністські проекти» зустрічаються вкрай рідко, очевидно через відсутність єдності у колективі переселенців, а також зайнятості їх іншими проблемами. Натомість держава, в особі Канцелярії, дедалі частіше вдавалася до «ручного» керування колоніями, направляючи своїх представників із широкими повноваженнями адміністративного та поліційного

характеру. Так, в 1768 р. було утворено посаду окружного комісару, до відання якого поступово перейшли питання контролю за діяльністю керівних органів самоуправління, оцінка роботи представників самоврядування, виконання ряду судово-поліційних функцій. Будучи переважно вихідцями з офіцерського стану, окружні комісари переносили на колонії методи армійського керування і вимагали від колоністів безумовного підпорядкування, що аж ніяк не сприяло розвитку самоврядування [205, с. 21].

Ще у гіршому становищі знаходилися колоністи, які переселилися до Росії під керівництвом так званих «викликателів» – осіб, які брали на себе організацію та фінансування переселення. Особливість правового статусу «колоній викликателів» визначалася тим, що перелік прав та обов'язків колоністів цих колоній, а також система управління ними, визначалася не лише державними нормативно-правовими актами, але й договорами, укладеними між переселенцями та викликателями. Останні, користуючись складним майновим становищем переселенців, нав'язували їм надзвичайно не вигідні умови, які фактично опускали їх до рівня кріпосних селян. Так, один із найбільш відомих викликателів того періоду Боффе скаржився, що його колоністи: «Жінок видають заміж без його відома. Майно сиріт, у яких померли батьки, не віддають йому на руки» [109, с. 102], тобто фактично говорив про відмову селян виконувати на його користь особистісні та майнові повинності. Висновок про де-факто кріпосне становище переселенців у колоніях викликателів міститься і в творах дореволюційних істориків колонізаційного руху Г. Писаревського, А. Клауса, Я. Дітца та ін. [109, с. 103; 154, с. 578; 220, с. 100; 221, с. 27]. За умов формування кріпосних відносин у середовищі колоністів, останні не могли скористатися наданим їм правом на самоврядування, і управління колоніями здійснювалося безпосередньо викликателями або їх уповноваженими особами.

Водночас, було би перебільшенням говорити, що на початковому етапі в німецьких колоніях були взагалі відсутні елементи самоуправління. Так, значна роль в управлінні життям колонії належала старостам (форштегерам) та їх заступникам (бейзіцерам). Це були виборні посадові особи, які призначалися

колоністською громадою на певний строк. Як правило, форштегерів переобирали щороку, у січні місяці, а бейзицерів – два рази на рік, у січні та червні. Нормативно зафіксованих вимог до кандидатів на ці посади не існувало, тож ключову роль відігравали звичаї та традиції, принесені з Німеччини і характерні для селянського соціуму. Так, перевага віддавалася дорослим чоловікам у віці від 30 до 60 років, що мали сім'ю та власне домогосподарство. Формальної заборони обирати на посади малозабезпечених поселенців не було, проте на практиці німецькі колоністи керувалися принципом, який сповідував і українське селянство: «особа не здатна забезпечити себе та свою родину, керувати громадою не повинна» [239, с. 273].

До обов'язків форштегерів та бейзицерів належало виконання адміністративно-поліційних функцій, здійснення судочинства у дрібних цивільних та кримінальних справах, нагляд та детальна регламентація ведення колоністського господарства. Зважаючи на основні завдання першого періоду колонізації, вони отримували розширені повноваження у сфері контролю за якістю використання державних коштів та ефективністю ведення колоністами господарства. Зокрема, до відання форштегерів належала оцінка якості сільськогосподарських робіт, встановлення строків їх проведення тощо. Звертає на себе увагу той факт, що ці та інші повноваження представників німецької громади багато в чому дублювалися повноваженнями органів державної влади, зокрема вищезгаданими нами комісарами. Як свідчить аналіз практики управління першими німецькими колоніями, форштегери перебували під жорстким контролем Канцелярії з опікунства та її місцевих органів, що призводило до усунення їх від реальної влади у громаді та перетворення на беззастережних виконавців наказів та розпоряджень вищестоящих державних органів. У ряді випадків між колоністами та представниками влади виникали випадки, оскільки останні відмовлялися визнавати результати виборів форштегерів та бейзицерів, натомість прагнули затвердити на посаді свої кандидатури.

Важливі зміни у системі самоврядування німецьких колоній розпочалися

наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Як зазначалося у попередньому розділі, у цей період влада була змушена визнати, що через неефективність управління більшість колоній знаходилися у занедбаному стані. Виходом із складної ситуації мало стати не лише налагодження системи державного управління колонією, але й створення дієвої моделі самоврядування у колоніях переселенців. Із цією метою урядом Олександра I на початку XIX ст. було розроблено ряд нормативно-правових актів, які мали на меті упорядкувати систему управлінських відносин у колоніях та окреслити права колоністів у сфері самоуправління.

Для німецьких колоній Південної України базовими документами, на підставі яких відбувалася організація та здійснювалося самоврядування, стали «Інструкція для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній» від 16 травня 1801 р. (Далі – Інструкція 1801 р.) [277.] та «Доповнення до інструкції для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній» від 7 липня 1803 р. [279]. У подальшому, в 1857 р. ці акти увійшли до складу єдиного нормативного документа, що визначав адміністративно-правовий статус іноземних поселень на території Російської імперії до 1871 року – «Статуту про колонії» [243].

Аналіз структури Інструкції 1801 р. дозволяє говорити, що основною метою її прийняття було унормування суспільних відносин, що виникали у процесі світської та духовної управлінської діяльності на рівні колонії, а також визначення кола прав та обов'язків колоністів, як учасників цих правовідносин. Так, Інструкція 1801 р. містила такі розділи: «про покору поселян церкві, про утримання пасторів та про обов'язки останніх, як до пастви, так і до керівництва», «про створення приказів та вибори шульців, виборних та інших звань та про їх посади», «про внутрішнє у колоніях управління», «про сільську поліцію і про пожежний порядок», «штрафи за завдання шкоди», «про економічні та інші корисні у колоніях заклади» тощо.

Відповідно до вищезазначених документів, первинним елементом системи самоврядування колоністів ставала селянська територіальна громада кожної

колонії – «колоністи кожного поселення становлять громадське товариство») [243; 277]. Законодавство не регламентувало мінімальну та максимальну кількість жителів територіальної громади, зважаючи на те, що заселення Південної України колоністами відбувалося нерівномірно і непоодинокими були випадки, коли навіть у сусідніх колоніях кількість мешканців могла різнитися у два рази і більше.

Серед основних повноважень, що держава передавала на рівень громади, у першу чергу слід виокремити право на формування власних органів управління та право мати власних представників у державних органах влади, що займалися розглядом питань колоністських поселень. Так, відповідно до параграфу 8 Інструкції громада отримувала право формувати власні органи самоуправління – окружні та сільські прикази, що склалися із виборних посадових осіб шульців, бейзицерів та десяцьких [277]. Крім того, у відповідності до прийнятого Олександром I положення «Про головне управління колоністів південного краю Росії» від 22 березня 1818 р.) громадам надавалося право надсилати двох депутатів від колоній, які представляли їх інтереси під час розгляду судових справ [275]. Важливим для колоністів слід визнати і закріплене право на формування не лише світської, але й духовної системи самоуправління – у першому розділі Інструкції детально визначався правовий статус релігійних керівників громад та закріплювався обов'язок світської адміністрації надавати їм всебічну допомогу.

Наділяючи громаду правом на створення власних органів самоуправління, держава водночас закріпила й обов'язок їх утримання власним коштом, а також встановила мінімальні розміри окладів посадових осіб.

Громада колоністів наділялася майновими правами, зокрема земля, відведена для колонії під час її заснування, згідно з законодавством визначалася не індивідуальною власністю окремої особи, а колективною власністю усієї громади у цілому [254]. Наділи передавалися колоністам у довічне користування і після їх смерті могли бути передані у спадок, проте не підлягали відчуженню без дозволу самої громади. За громадою визнавалося також право на управління

земельними наділами, яких не було передано у індивідуальне користування: водоймищами, лісами, луками тощо. Наприклад, лише спільним рішенням колоністів встановлювався порядок використання земельних та водних ресурсів громади, розміщення на її території виробничих і торгівельних закладів тощо. Так, у разі, якщо колоніст виявляв бажання вітряний млин на громадській землі («на земле общественной»), він повинен був отримати дозвіл від усієї громади («от целого селения») [298].

Важлива роль відводилася громаді і у питанні соціального захисту колоністів, підтримці малозабезпечених або постраждалих від стихійних лих. Як зазначалося вище, перші роки колонізації проходили у складних умовах, тож господарства колоністів були попервах вкрай слабкими і найменші економічні чи кліматичні негаразди могли завдати їм серйозних проблем. Зважаючи на це, цілком слушним виглядає рішення покласти на громаду обов'язок консолідації та розподілення матеріальних ресурсів, між тими групами колоністів, які найбільше потребували цього. Так, ст. 305 Статуту про колонії зобов'язувала громаду створити спеціальні «хлібні магазини» і видавати зерно тим поселенцям, які «у цьому матимуть нужду» [298]. Стаття 323 покладала на громаду обов'язок надавати допомогу сім'ям колоністів, які не встигали виконати необхідні роботи з посіву чи збирання хліба у відведений для цього час [298]. Передбачалося також, що громада надаватиме фінансову допомогу тим колоністським господарствам, які через поважні причини втратять сільськогосподарські знаряддя праці і не будуть здатні для подальшого обробітку землі.

Загалом, вищенаведені норми відповідали звичаям та традиціям як німецького, так і російського селянства, тому втілювалися на практиці задовго до прийняття Статуту [193, с. 72; 219, с. 12]. Водночас, юридичне закріплення соціальних обов'язків громади щодо колоністів, робило останніх більш захищеними у правовому відношенні, надавало відповідні юридичні гарантії захисту їх соціально-економічних прав і свобод.

Відповідно до загальноросійської практики громада німецьких колоністів була основним суб'єктом виконання загальнодержавних повинностей. Так,

відповідно до статей 267 – 269 Статуту про колонії розкладка платежів здійснювалася окремо на колонію у цілому, а вже самі переселенці повинні були вирішувати, як зібрати потрібну суму шляхом її «поділу на власний розсуд поміж домогосподарями, у відповідності до їх можливостей» [298]. Стаття 273 Статуту також визначала зобов'язаним суб'єктом у податкових платежах не окрему особу, а всю громаду у цілому – «Кожна колонія зобов'язана вносити належну з неї частину в окружний приказ» [298].

Колективна фінансова відповідальність породила й інше явище, значною мірою поширене в середовищі селянства Російської імперії – контроль колективу за життям індивіда, який насамперед виявлявся у наданні дозволів на пересування за межами громади, зміну соціального статусу тощо. Так, прийнятий у листопаді 1812 р. указ Олександра I «О правилах переходу колоністів в інші звання», надаючи колоністам право на перехід до іншого стану, разом із тим ставив позитивне вирішення цього питання у залежність від згоди усієї громади. У пункті 2 цього указу зазначалося: «дозволити колоністам переходити в інше звання не інакше, як з письмової згоди усього товариства, що колонію становить» [263]. Не дозволявся також масовий перехід колоністів в інший стан, якщо під загрозою опинялося саме існування громади. Водночас, зважаючи на залежність усіх членів громади від поведінки та господарської діяльності кожного з колоністів, громада наділялася правом застосовувати адміністративні санкції до осіб, які своїми діями завдавали шкоди суспільним інтересам. Так, у відповідності до ст. 468 Статуту про колонії колоністи спільним рішенням могли виключити зі складу громад осіб «аморальної поведінки» [298].

Таким чином, громада колоністів була суб'єктом у правовідносинах з державою, її місцевими органами, а також самими поселенцями. За громадою закріплювався значний перелік повноважень, насамперед в економічній та адміністративній сферах. Слід також зазначити, що принципи організації громад колоністів встановлені законодавством багато в чому перекликалися з існуючими принципами місцевих селянських громад.

В Інструкції 1801 року та Статуті про колонії було нормативно

врегульовано систему управління колоніями іноземних переселенців, причому влада намагалася органічно поєднати російську модель управління сільським населенням (реалізовану у поселеннях державних селян) та національні традиції переселенців у сфері самоврядування.

Провідне місце у системі органів самоврядування колонії обіймав сільській мирській сход. Слід зазначити, що традиція спільного обговорення найбільш важливих питань, які стосувались усіх членів громади, простежується як на землях Російської імперії, так і на землях Німеччини, ще з давніх давен. Фактично, вона бере свій початок ще з існування родових громад, коли саме загальні збори родичів були найвищим органом влади та управління стосовно всіх членів роду. Водночас, якщо на попередніх етапах діяльність подібних органів досить часто мала позаправовий характер та ґрунтувалася на нормах звичаєвого права, то в ХІХ ст. відбувається їх юридичне оформлення: законодавчо визначаються структура, порядок скликання та прийняття рішень сходів, нормативно окреслюються його повноваження тощо. Разом із тим, як свідчать дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, юридизація цих інститутів народоправства не супроводжувалася остаточною ліквідацією звичаєво-традиційних норм і вони продовжували застосовуватися на практиці. [166, с. 4; 172, с. 17; 233, с. 34].

У роботі сільських сходів, згідно зі статтями Статуту про колонії, мали право брати участь повнолітні представники чоловічої статі, які досягли на день виборів 20 років [298]. Кожне господарство повинно було надсилати не менше одного представника для участі у мирському сході, максимальна кількість представників законом не регламентувалася. У науковій літературі немає єдності у питаннях про соціальний склад сходів та про існування цензів щодо участі у сході. Частина дослідників, спираючись на відсутність у тогочасному законодавстві нормативних вимог щодо учасників сходу робить висновок про наділення правом участі та голосування усіх дорослих членів громади [26, с. 64-65; 185, с. 84; 186, с. 177; 188, с. 38]. Натомість, ще дореволюційні дослідники, зокрема А. Клаус вважали, що до складу мирських сходів входили лише

розпорядники 65-десятиного двору і лише вони мали право голосувати за прийняття рішень [154, с. 603]. Із цією точкою зору погоджувалися і радянські дослідники, підкреслюючи класовий характер діяльності мирських сходів. Так, дослідник менонітських громад А. Клібанов зазначав: «Відповідно до законів лише власник «господарства» міг брати участь у сходах. Усім цим не користувалися безземельні та малоземельні» [156, с. 48]. На наш погляд, аналіз практики діяльності органів самоврядування німецьких та російських громад, дозволяє говорити, що випадки усунення від участі малозабезпечених селянських родин було непоодиноким явищем, оскільки відповідали уявленням селянства про ефективний механізм управління. З давніх часів у селянських громадах вирішення усіх найбільш важливих питань здійснювалося не усіма її членами, а лише главами сімей, які були власниками основних матеріальних благ. Натомість, поширеним явищем в українських селах ХІХ – ХХ ст. було позбавлення або обмеження право голосу п'яниць, домогосподарів, що тимчасово втратили свою працездатність, а також молодих голів сімей, яким, внаслідок недостатчі земельних ресурсів при виділенні дісталася лише половина від передбаченої норми земельного наділу.[6, с. 33]. Саме тому, серед неформальних вимог до осіб, які отримували право голосу на мирських сходах, ставилося визначалося: «бути справедливими», «мати бездоганну поведінку», «вести зразкове господарство» тощо. [61, арк. 8; 71, арк. 118; 95, арк. 34].

Ключову роль у роботі мирських сходів відігравала сільська адміністрація, насамперед голови та шульци, яким надавалися значні повноваження у регламентації діяльності цього органу сільського самоврядування. Так, оскільки законом не визначалася періодичність скликання сходів, саме вищезазначеним посадовим особам належало визначати день проведення сходу та повідомляти колоністів про обрану дату через «повістки, що розсилаються за допомогою десяцьких»[298]. Маючи змогу впливати на формування повістки денної голови та шульци отримували реальну можливість впливати на хід та кінцеві результати сходів, забезпечуючи тим самим прийняття необхідних їм рішень. Звертає увагу на себе і той факт, що жодна стаття законодавства не передбачала права

скликання сходу за ініціативи самих колоністів. Внаслідок цього, останні ставились у цілковиту залежність від рішень посадових осіб сільського приказу. На наш погляд, подібні прогалини не мали випадкового характеру, а були наслідком цілеспрямованої діяльності влади, яка не схильна була розвивати будь-які форми безпосереднього народоправства, а прагнула до створення «контрольованого самоуправління».

Компетенція мирського сходу була визначена ст. 42 Статуту про колонії, яка містила 6 пунктів. Аналіз положень норм Статуту та практики роботи мирських сходів дає можливість виокремити таке коло найбільш значущих питань, які підлягали вирішенню на сході:

1. Склад колоністської громади.

Відповідно до Інструкції та Статуту за сходом закріплювалося право обговорювати та вирішувати питання про звільнення членів поселення (п. 2 та п. 6 ст. 42 Статуту про колонії). В умовах суворого контролю державної влади за переселенським рухом, в останньому випадку запроваджувалася досить складна процедура звільнення. Так, якщо ініціатива про вихід із громади надходила від самого колоніста, то, згідно зі ст. 133 Статуту про колонії, він був зобов'язаний отримати згоду на перехід від державного органу, який здійснював нагляд за цією колонією, та громади, в якій він проживав [298]. Формально вважалося, що громада не має права насильно затримувати колоніста, який вирішив перейти у інший стан чи змінити місце проживання [361, с. 372]. Водночас, вихід зі складу громади обумовлювався низкою вимог, виконання яких було обов'язковим для колоністів: виплатити усі повинності та заборгованості, надати замість себе іншу особу, яка погодиться вести його господарство тощо. Невиконання цих вимог позбавляла мирський сход обов'язку видавати колоністові дозвіл на вихід із товариства. Як свідчить аналіз практики, подібні відмови були частим явищем у колоністських поселеннях насамперед на першому етапі їх оселення у південній Україні, коли економічна міць колонії була вкрай слабкою, і втрата навіть однієї колоністської сім'ї негативно позначалася на всіх інших переселенцях. Так, в 1811 р. 50 сімей самовільно покинули березанські колонії, не отримавши дозволу

сходів, і як наслідок більшість із них було примусово повернуто в місця свого постійного проживання [158, с. 85].

Питання про видалення колоніста з громади могло бути ініційоване і самими учасниками мирського сходу. При цьому, закон, регулюючи це питання, містив багато прогалин, надаючи можливість учасникам сходів доволі широкого тлумачення своїх прав. Так, п. 6 ст. 42 зазначав, що рішення про видалення колоніста може бути прийнято відносно «поселенців розпутної поведінки» [298]. При цьому, у тексті Статуту не було здійснено конкретизації поняття «розпутної поведінки», тож його тлумачення, а відповідно і визначення, які саме види поведінки належать до розпутних, здійснювалося безпосередньо присутніми на сході. Непоодинокими були випадки, коли сходи приймали рішення про виселення колоністів, керуючись «інтересами громади». Так, в 1801 р. сход громади Енлаги постановив виселити проживаючого у колонії Матвея, який відмовляється платити за користування громадським пасовиськом та вилов риби, тим самим завдаючи збитки жителям села [76, арак. 5].

2. Виконання зобов'язань членами колонії.

Значна роль належала мирським сходам у вирішенні питань, пов'язаних зі сплатою обов'язкових платежів та виконанням різноманітних повинностей. Так, п. 5 ст 42 Статуту про колонії покладав на сход обов'язок здійснити «розкладку усіх податей та повинностей» [298]. Питання про розверстання та стягнення податків і заборгованостей було одним із найбільш проблемних питань у взаємовідносинах між російською владою та колоністами. У попередньому розділі зазначалося, що колоністи отримували значні податкові пільги, проте після закінчення цього періоду, зобов'язані були сплачувати податки у повному обсязі.

Процедура вирішення податкових питань на сході окреслювалась у ст. 269 Статуту, де визначалося, що сход має право здійснити перерозподіл доведеної до виконання громаді суми податків між усіма членами колонії у відповідності до їх «стану та вигод» [298]. Слід зазначити, що надання органам самоврядування право самостійно вирішувати питання про розміри податкових платежів окремих

сім'ї мало велике значення для німецьких колоністів. Не всі родини переселенців виявилися спроможними заплатити впроваджені державою податки, тож можливість перерозподілити податковий тягар між усіма колоністами через рішення мирських сходів, ставало для них важливою гарантією збереження свого господарства.

До відання мирських сходів належали і питання впровадження нових податків. У підписаних «Правилах поселення менонітів» містилися норми-гарантії, що не дозволяли обкладання менонітів новими податками без їхньої добровільної згоди – «поза законом, або без особливого мирського вироку не дозволялися ніякі оподаткування з колоністів» [81, арк. 15]. У подальшому, подібний підхід знайшов своє відображення у статтях Статуту про колонії, який також закріпив за мирськими сходами монополію у прийнятті рішень щодо впровадження додаткових, непередбачених законодавством платежів.

Водночас, кругова порука, впроваджена державою, заставляла громаду уважно слідкувати за платоспроможністю кожного колоністського господарства. Внаслідок цього, мирські сходи, керуючись не лише наданими їм державою повноваження, але й спираючись на норми звичаєвого права, широко втручалися у господарську сферу життя переселенських родин, вирішуючи питання щодо використання земельних наділів, надання дозволів чи заборон на ведення торговельної або промислової діяльності. До зятятих боржників застосовували одну з найбільш жорстких у селянському середовищі санкцій – позбавлення боржника земельної ділянки, передавши її у користування іншій особі на певний строк.

3. Встановлення порядку землеволодіння та землекористування.

Важливу роль було відведено мирському сходу у вирішенні питань землекористування та землеволодіння у середині громади. Хоча ст. 42 Статуту не визначалося цієї функції у діяльності мирських сходів, аналіз діловодних матеріалів та наукової літератури дозволяє стверджувати, що рішеннями сходів закріплювався переділ громадської землі між членами громади, а також приймалися рішення про відведення окремих ділянок у загальне користування

(пасовища, ліс тощо) [361, с. 238–239].

На мирських сходах громад вирішувалися також питання щодо придбання нових земельних ділянок? необхідних для розвитку колонії або утворення нового поселення. Особливо актуальним виявилось це питання в середині XIX ст., коли перенаселення колоній створило загрозу земельного голоду. Як наслідок, колоністи колонії Катериненталь проголосували за придбання наділів поблизу Безуарове, а їхні колеги з Одеського повіту заснували колонію Александерфельд на придбаних за рішенням сходу землях поміщика О. Арнольдї [289, с. 118; 311, с. 16].

4. Вибори посадових осіб самоврядування

Варто було б назвати ще одну важливу функцію мирських сходів – на них покладалось обрання сільських посадових осіб та запрошення священнослужителів (п. 1 та п. 3 Ст. 42 Статуту про колонії). Після обрання сход перетворювався на контролюючий орган, який мав слідкувати за виконанням посадовими особами своїх функцій та приймати від них звіти. Водночас, як справедливо наголошують дослідники, контрольовно-наглядові повноваження мирських сходів мали багато в чому фіктивний характер, оскільки адміністрація колоній володіла значно більшими можливостями впливу на керівників громад. Як правило, ці контрольні функції мали проявлятися у вчиненні процедур, що носили формальний характер і безпосередньо не породжували юридичних наслідків. Як слушно зазначає із цього приводу Т. Малиновська: «контроль громади за їхньою діяльністю обмежувався тим, що наприкінці року колоністи обирали трьох представників «надійних и знайомих хозяев», які перевіряли фінансову звітну документацію голові шульців і у випадку виявлення недостачі повідомляли про це державні органи влади» [188, с. 38]. У цьому контексті також необхідно зазначити, що повноваження сходів із дострокового припинення чи притягнення до відповідальності посадових осіб не були виписані в законодавстві, тож у вирішенні цих питань громади повністю залежали від державних органів. Очевидно, це стало наслідком продуманої політики держави, яка намагалася забезпечити лояльність осіб, які будуть здійснювати поточне

управління колоністською громадою.

Мирський сход забезпечував реалізацію інформаційної та ідеологічної політики держави – на ньому збиралися, щоб вислухати поточні розпорядження які надходили від влади, оголошення про найбільш значущі події у державі, а також настанови від священнослужителів. Саме на сході особи, що образили виборного посадовця, мали просити у постраждалого вибачення [188, с. 39].

Таким чином, узагальнюючи вищесказане, слід зробити висновок, що мирському сходові надавалися широкі повноваження для вирішення найважливіших питань життя колоністів. Це, у свою чергу, робило його одним із провідних інститутів у системі органів управління колонією.

Рішення на мирських сходах приймалась простою більшістю голосів. В окремих випадках, коли розглядалися найбільш важливі для мешканців села питання, вимагалася згода майже усієї громади. Так, згідно з ст. 468 Статуту про колонії, для рішення сходу про видалення колоніста з громади необхідно було, щоб «воно було підтримано принаймні двома третинами старійших сімейств, які проживають у колонії» [298].

Слід зазначити, що для набуття законної сили рішень мирського сходу, самого голосування колоністів було недостатньо. Згідно з нормами російського законодавства, прийняті на сході рішення мали перевірятися чиновниками на відповідність законам Російської імперії і лише після цього затверджувались уповноваженими органами державної влади. «Приговори сходу, – визначала ст. 468 Статуту, – розглядаються місцевим начальством колоністів, яке переконавшись у необхідності запропонованої громадою санкції, затверджує їх остаточно.... По колоніях Новоросії та Бессарабії, приговори розглядаються та затверджуються Опікунським комітетом» [298]. Говорячі про контроль держави за правотворчою діяльністю мирських сходів у колоніях, слід зазначити, що чиновники користувалися досить широким правом тлумачення категорії «відповідність закону», тож непоодинокими були випадки не затвердження прийнятих рішень внаслідок суб'єктивного ставлення місцевої адміністрації. Так, рішенням катеринославської опікунської контори було скасовано рішення

мирських сходів місцевих колоній, які надавали право колоністам переходити у розряд менонітів [96, арк. 28]. Це пояснюється тим, що меноніти користувалися особливими податковими пільгами, і держава не бажала сприяти зменшенню податного населення.

Організація роботи мирських сходів покладалася на посадових осіб органів самоврядування колоністів. Для підтримки порядку під час його проведення в законодавстві було закріплено положення, які регламентували участь колоністів в обговоренні та прийнятті рішення на сходах, а також встановлювали санкції за порушення цих правил. Так, закріплювалося покарання за неявку на зібрання мирського сходу у вигляді штрафу – до 20 копійок за кожний день відсутності [323, с. 602]. Суворими були вимоги і щодо поведінки колоністів на зібранні – за галас, виступи без дозволу, бійку під час обговорення чи голосування винні сплачували штраф у розмірі 2 крб, що було чималими грошима для того часу [204, с. 128].

Виконавчо-розпорядчим органом громади колоністів, згідно до ст. 2 Інструкції 1801 р., був сільський приказ, який утворювався у складі шульца (старости), 2 бейзицерів (засідателів) а також по одному десятському від кожних 10 дворів. Наступний рівень – окружний приказ складався з приказного голови (інакше – виборного) і двох окружних бейзицерів [277].

Слід зазначити, що в історичній літературі інститут сільського та окружного приказу, а також посади приказного та шульца (старости), власне як і сама їх діяльність протягом усього періоду, отримала загалом негативну оцінку. «Староста, – вважав радянський дослідник П. Зайончковський, – був своєрідною урядовою агентурою на селі, покликаною забезпечувати цілковиту покірність та неухильність виконання селянами їх повинностей щодо держави» [123, с. 189]. Аналогічною є позиція й іншого вченого А. Клібанова, який так характеризував органи самоврядування менонітів: « створені прикази відігравали роль апарату класового примусу. Господарі потурбувалися про те, щоб створити у трудових колоністських масах благоговійний страх перед приказами – органами своєї диктатури» [156, с. 48].

Наведені тези переконливо свідчать, що радянські історики розглядали інститут окружних та сільських приказів виключно у контексті їх співпраці з державними структурами та під кутом «класової боротьби», яка точилася на той час у селі, що відповідно привело до панування у тогочасній літературі відверто негативного відношення до посадових осіб самоврядування.

Водночас, у дореволюційній та пострадянській історіографії зустрічаються зовсім інший підхід, в основу якого покладено тезу про сприятливий, позитивний вплив сільської адміністрації на життя колоністів. Автори зазначають, що виборний характер посадових осіб сільського самоврядування та практика щорічних звітів перед мирським сходом були гарантом відповідальності адміністрації перед громадою та обмежували можливості для зловживання владою. Так, О. Лебедева, аналізуючи роботу окружних та сільських приказів, доходить до висновку, що: «саме вони, а не неформальні лідери, стають реальним інструментом захисту прав громади, яке здійснюється методами, що не суперечать законодавству» [173, с. 65].

Подібна розбіжність у поглядах свідчить, що проблема діяльності посадових осіб адміністрації колоній та їх ролі у внутрішньому житті поселення залишається актуальною і на теперішній час, а тому потребує окремого серйозного дослідження.

Посади приказного голови, шульців та бейзицерів мали виборний характер, і заміщення цих посад здійснювалося через головування представників громади на мирському сході. Окружна адміністрація обиралася на три роки, сільська – на два, десятські виконували свої обов'язки протягом місяця. Варто відзначити конструктивний підхід царської влади до заміщення вищезазначених посад: вибори в окружні та сільські органи спеціально розводилися у часі з метою забезпечення передачі управлінського досвіду новообраним кандидатам та запобіганню випадків одночасного оновлення управлінського апарату, що могло негативно позначитися на ефективності його функціонування. «Така постанова про приказних та сільських бейзицерів для того необхідно, – зазначалося в Інструкції 1801 року, щоб не могло зустрітися випадку, коли усі посади одразу

займаються новими людьми» [277].

Держава також проявила гнучкість у питанні щодо формування органів самоврядування у віддалених німецьких колоніях, які не могли підтримувати постійного контакту з населеним пунктом, де розміщувався окружний приказ. Відповідно до параграфу 11 Інструкції 1801 р. у таких населених пунктах дозволялося обирати шульців не на два, а на три роки, оскільки «таковий Шульц виконує усі обов'язки на Голову покладені» [277].

Надаючи поселенцям широкі можливості для формування особового складу керівних органів, російська влада водночас потурбувалася про запровадження механізмів контролю за діяльністю приказних голів та шульців, а також забезпеченню їхньої лояльності. У першу чергу, слід назвати 10 та 12 параграфи Інструкції 1801 р., що передбачали набуття офіційного статусу новообраним кандидатом, лише після прийняття рішення про його затвердження на посаді урядовим органом – Конторою опікунства новоросійських іноземних поселенців. [277]. Аналіз змісту вищезазначених статей доводить, що інститут «затвердження» був правом, а не обов'язком Контори, і остання мала змогу не допустити призначення на посаду нелояльних або неконтрольованих представників громади.

Говорячи про вплив держави на кадровий склад керівних органів самоврядування, слід звернути увагу на закріплені в законодавстві вимоги до кандидатів на посаду та особовий склад окружних і сільських приказів. Відповідно до положень Інструкції 1801 року та Статуту 1857 року претендувати на заміщення керівних посад в органах самоврядування могли лише повнолітні члени громади чоловічої статі, які володіли у межах колонії земельним наділом [277.]. Таким чином, формально безземельні колоністи не мали права обіймати посади приказних голів та шульців. Із точки зору радянських науковців, запровадження майнових цензів при виборах до органів самоврядування обумовлювалося виключно класовим підходом царського уряду та прагненням передати владу у переселенських громадах у руки заможним колоністам [123, с. 59; 156, с. 61; 167, с. 92]. Частково подібний висновок можна визнати

справедливим, проте, видається обмеження прав частини колоністів обумовлювалося також і цілком прагматичними міркуваннями. Переважну масу безземельних колоністів становили особи, що не виявили особливого хисту в організації та веденні власного господарства, тож від них годі було очікувати позитивних результатів у сфері управлінської діяльності. У тексті Інструкції 1801 р. слушно наголошувалося, що обирати приказних голів та шульців слід серед «колоністів ... зразкових у господарстві, перш за все у землеробстві, садівництві та скотарстві, щоб вони були прикладом для інших» [277]. Аналіз соціального складу обраних керівників органів самоврядування у німецьких колоніях Південної України демонструє, що самі колоністи також прагнули призначити на ці посади в основному представників заможних верств населення. Зокрема, з матеріалів Комісії опікунства про вибори шульців та десяцьких у німецьких колоніях, що розташовувалися на теренах сучасної Одеської області, видно, що більшість обраних колоністами посадових осіб належали до заможного прошарку населення [72, арк. 245].

Відповідно до діючого на той час законодавства керівні особи органів самоврядування наділялися широким колом повноважень, які умовно можна поділити на дві великі групи: права та обов'язки у межах здійснення ним громадського управління, обов'язки щодо забезпечення виконання повинностей колоністами та повноваження у сфері правоохоронної діяльності.

До першої групи належали: скликання та розпуск сільських сходів, а також підготовка питань, що розглядатимуться на них; виконання постанов сільського сходу, розпоряджень волосних правлінь та мирових посередників. Крім суто розпорядчих функцій щодо виконання рішень вищестоящих органів, на старосту покладалась і значна кількість адміністративно-управлінських та фіскальних завдань. Старости повинні були спостерігати за збереженням системи межового поділу полів по дворах і цілісності межових знаків; на території общини контролювати стан громадських шляхів, мостів, гатей тощо. Вони були відповідальні за своєчасне укладання ревізських казок та погашення громадою усіх видів платежів та повинностей.

Зважаючи на важливість для держави своєчасного виконання натуральних та грошових повинностей, значна частина статей Інструкції 1801 р. та Статуту 1857 р. приділяє увагу регулюванню обов'язків керівних посадових осіб органів самоврядування у цій сфері. Перш за все, на приказних голів та шульців покладалося забезпечення організації та координації проведення усіх робіт віднесених до відання колоністів. Так, ст. 203 Статуту 1857 р. до відання окружної та сільської адміністрації відносилося «спостереження та відповідальність по утриманню колоністами у цілісності усіх шляхів, що їм дісталися», стаття 213 зобов'язувала організувати виконання «нарядів подвод з колоністів у всіх узаконених випадках» тощо [298]. Загалом серед статей, що регулювали правовий статус голів та шульців, значна кількість присвячена саме забезпеченню належного функціонування громади, як високоефективного господарського механізму. Дослідники неодноразово зазначали, що на перших етапах колонізації Південної України російській державі довелося зіткнутися з проблемою непристосованості частини переселенців до сільськогосподарської діяльності, а інколи і небажанню підтримувати господарство на належному рівні [127, с. 66; 132, с. 76; 161, с. 103; 162; 357, с. 83]. Так, Д. Брандерс, описуючи життя колонії Йозефстайль, зазначав: «Небажання працювати одних та пияцтво інших знищувало їх достаток» [361, с. 138]. Звісно, що подібне ставлення колоністів загрожувало державі значними втратами у вигляді витрачених на переселення матеріальних ресурсів та проваленою програмою освоєння родючих, проте незайнятих земель. Саме тому, на наш погляд, на законодавчому рівні виборним керівникам колоній наказувалося жорстко контролювати участь колоністів у виробничих процесах та запобігати спробам самовільного ухилення від трудової діяльності. Наприклад, пар. 37 Інструкції 1801 р. наказував: «мати непослабний контроль Шульцам за тим, щоб самі господарі, які в силах працювати, неодмінно управлялися в землеробстві та старанно займалися господарством» [277].

На окружну та сільську адміністрацію також покладалася обов'язок збору, зберігання та доставки у фінансові установи коштів, які призначалися в оплату

податків та інших грошових зобов'язань перед державою. Ст. 273 Статуту 1857 р. визначено такий порядок надходження коштів: «Кожна колонія зобов'язана вносити свою частину коштів в окружний приказ, а той, у свою чергу, зобов'язаний вже від цілого округу представляти кошти своєму місцевому управлінню» [298]. Відповідальними за організацію збору коштів та їх передачу у відповідності до вищезазначеної процедури визначалися голови та шульци. «Голови повинні мати особливу турботу, – наголошував пар. 39 Інструкції 1801 р., – щоб боргові кошти та поземельні встановлені податі у визначений час від усіх колоній, що знаходяться у їх відомстві, у Контору Опікунства були внесені справно, без боргів та в належні строки» [277].

У разі необхідності держава також могла залучати адміністрації до збору додаткових коштів, які мали разовий характер і не були віднесені законодавством до компетенції органів самоврядування. Так, в 1807 р. в новоросійських колоніях під контролем голів і шульців було проведено збір пожертв на формування ополчення та фінансування воєнних дій із Францією. Після збору коштів окружні прикази направили до Контори опікунства новоросійських поселенців відомості «про колоністів, які від любові до батьківщини, на формування міліції чи земського війська побажали гроші виділити» [61, арк. 18].

Крім контролю за коштами, що направлялися на виплату державі, до відання окружної та сільської адміністрації належало розпорядження фінансовими ресурсами колонії. У першій половині ХІХ ст. матеріальний стан німецьких поселень почав поступово покращуватися, тож у їх розпорядженні з'явилися вільні матеріальні та грошові ресурси, які можна було використати на забезпечення громадських потреб. Грошові надходження акумулювалися у громадських касах, які знаходилися у віданні виборних адміністрацій колоністів. Приказні голови та шульци відповідали за надходження та своєчасне внесення записів до фінансових книг, де визначалися надходження та витрати коштів. Так, у рапорті одного із шульців південноукраїнських колоній, направленому до Контори опікунства відзначалося, що протягом червня 1801 р. ним було зібрано у товариську суму 24 крб, про що зроблено належний запис у спеціальній

шнуровій книзі, а самі кошти зберігаються належним чином у приміщенні адміністрації [92, арк. 77]. Зважаючи на прагнення держави зробити колонії самодостатніми у фінансовому відношенні громадами, органи влади поклали на виборну адміністрацію обов'язок сприяти заснуванню та наповненню т. зв «загальних (товариських) кас ». Звітуючи за проведену ним роботу старшина Хортицької колонії Віббе окремо підкреслював, що йому вдалося виконати поставлене завдання щодо організації у колонії «загальної каси» [93, арк. 8].

Після заснування «загальних кас» окружні та сільські прикази наділялися повноваженнями у сфері контролю за витратами коштів, що надходили до громадського бюджету. Як свідчить аналіз документів, німецькі колоністи не завжди дбайливо ставилися до розпорядження спільними коштами, непоодинокими були спроби їх привласнення або нецільового використання. Так, у відповідності до § 24 Інструкції 1801 р. із загальних кас повинні були фінансуватися будівництво або ремонт шляхів, мостів, церковних домів тощо [277]. Натомість, мешканці колонії Шенвізе (Хортицький округ) прийняли рішення розділити кошти, що надійшли до загальної каси, між усіма колоністами з метою «поліпшення їхнього господарства» [94, арк. 32-37]. Дізнавшись щодо цього випадку, Контора опікунства віддала наказ шульцям розібратися з нецільовим використанням коштів, й у подальшому уникати подібних випадків. З метою підтримання фінансової дисципліни керівники сільських адміністрацій були зобов'язані звітувати перед органами влади про прийняті ними рішення і «не допускати самовільного витрачання коштів» [277]. Варто зазначити, що, незважаючи на об'єктивну необхідність подібного контролю, досить часто він мав дріб'язковий характер, змушуючи колоністів узгоджувати із центральними органами влади навіть щонайменші витрати. Так, у 1801 р. Хортицький сільський приказ звітував про витрати коштів на папір для діловодства, а також зобов'язувався у подальшому погоджувати ці витрати з конторою опікунства [95, арк. 28].

Серед функцій, що поклалися на керівників колоній, окреме місце посідали завдання, спрямовані на забезпечення соціальних прав та свобод

колоністів, створення комфортних та безпечних умов їхнього існування. Аналіз нормативно-правових актів говорить про те, що в руках голів та шульців зосереджувалися повноваження щодо контролю за станом таких закладів освіти та медицини: шкіл, училищ, лікарень, богоділень, яких було створено завдяки зусиллям колоністів та які утримувалися коштом членів громади.

На посадових осіб колоністських органів самоврядування покладалися обов'язки наглядати за сиротами, охороняти їх майнові інтереси, а також слідкувати за тим, щоб після смерті спадкодавця його майно було передано належним спадкоємцям. Зокрема, у ст.ст. 149–151 Статуту 1858 р. визначалося, що голови та шульци уповноважені призначати опікунів «сиротам» та «вдовам», отримувати два рази на рік звіти від опікунів про виконання ними своїх функцій, по досягненню підопічними двадцятирічного віку слідкувати за тим, щоб їм було передано усе майно у належному стані. Аналіз архівних документів дозволяє говорити, що ці функції посадових осіб були надзвичайно актуальними для німецької громади, оскільки в архівах зберігається величезна кількість справ, присвячених вищезазначеним питанням [72, арк. 240; 76, арк.12; 80, арк. 206].

Органи самоврядування у німецьких поселеннях також здійснювали нагляд за бідними колоністами, турбуючись про їх матеріальний добробут, та прагнучі не допустити їх цілковитого розорення. Для працездатних колоністів знаходили додатковий заробіток, що дозволяло їм забезпечити покриття потреб сім'ї на харчування, а пристарілі та хворі колоністи передавалися під опіку родичами. У разі відсутності близьких родичів або їх неможливості утримувати непрацездатних, останні направлялися у богадільню, де їм за рахунок громади надавалися їжа, тепло та необхідна одежа [277]. Ці, а також інші соціальні функції громади та її виконавчих органів, звісно, пояснювалися не лише високим рівнем свідомості німецьких колоністів та релігійно-етичними нормами, що панували у їхньому середовищі. Покладання на сільську адміністрацію обов'язку наглядати та підтримувати малоімущих колоністів мало і економічне обґрунтування – чим більше заможних господарств було у колонії, тим менший податковий тиск був на окрему колоністську родину.

Важлива роль належала шульцам та їх помічникам у сфері організації боротьби з пожежами, епідеміями та стихійними лихами. Як свідчать архівні матеріали, у період становлення колоній німецькі переселенці постійно страждали від природних катаклізмів чи необережного поводження з вогнем. В умовах степової зони із сухим кліматом останнє було особливо небезпечним і призводило до значних руйнувань, матеріальних збитків, а в окремих випадках і людських жертв. Для прикладу можна навести німецьку колонію Вормс (Березанський округ), де з 1812 по 1833 р. відбулося 10 великих пожеж, тобто кожного другого року [379, с. 80]. Тож не дивно, що на нормативному рівні закріплювалися обов'язки представників окружної та сільської адміністрації, спрямовані на попередження виникнення пожеж або прискорення їх гасіння. Так, у відповідності до Інструкції 1801 р. шульци повинні були прослідкувати, щоб у кожному дворі знаходилася бочка з водою, а господар двору володів необхідним мінімальним комплектом протипожежних засобів – крюки, віли, відра тощо. Здійснювалася також перевірка правильності розміщення у будинках печей та стану пічних труб. У разі виникнення пожежі на шульців покладалася обов'язок організації та координації діяльності пожежних і рятувальних команд тощо [277]. Зважаючи на обсяги поставлених завдань, на допомогу шульцам повинні були залучатися помічники – десяцькі, основним завданням яких було контролювати своєчасність та якість виконання розпоряджень вищих представників окружного та сільського приказу.

Не менша увага повинна була приділятися керівниками органів самоврядування за проведенням санітарних протиепідемічних заходів. Аналіз дослідниками матеріалів архівів та спогадів колоністів дозволяє зробити висновок, про надзвичайно складну ситуацію у сфері охорони здоров'я. Непоодинокими були випадки, коли за рік через хвороби та епідемії вимирали цілі родини. Так, лише за один 1810 р. в Ландау хвороби забрали життя більш ніж 60 осіб, а в Зульце повністю вимерло 24 родини [377, с. 347]. Зважаючи на вищезазначене, держава наказала шульцам та їх помічникам «усими силами добиватися того, щоб усі господарі утримували свої будинки та господарські

спороди в чистості та не допускали залишення відходів на вулицях». У разі епідемічних захворювань на шульців покладался обов'язок повідомити владу та не допустити поширення епідемії на сусідні колонії [277].

Окрему сферу становили повноваження голови, шульців та бейзицерів у сфері правоохоронної діяльності та здійснення правосуддя. Зважаючи на віддаленість судових органів, а також на панування в середовищі колоністів власних звичаїв і традицій, німецьким переселенцям було надано прав судитися в окремих категоріях цивільних та кримінальних справ у власному, місцевому суді. Так, у відповідності до § 18 Інструкції 1801 р. передбачалося, що: «в колоніях Шульци та їх Бейзицери, будуть самостійно о малозначущих між поселянами спорах та позовах чинити розправу» [277]. У разі, якщо шульци виявляться неспроможними самостійно розв'язати конфліктну ситуацію, належало звернутися до приказного голови, який фактично виконував роль апеляційної судової установи, переглядаючи рішення шульців [277]. Законодавство не містило детальної характеристики основних етапів судового процесу, що дозволяє говорити про його деформалізований характер. Подібне явище загалом було характерно більшості сільських судів Російської імперії, і обумовлювалося специфікою середовища їх діяльності (відсутність на селі людей з юридичною освітою) та основними завданнями, що стояли перед судами (не стільки правосуддя, скільки примирення сторін).

Судочинство у колоністських судах носило традиційно колегіальний характер. Намагаючись уникнути суб'єктивізму у прийнятті рішень Статут 1857 р. зобов'язував голів та шульців не приймати рішення одноосібно, а лише після погодження з іншими виборними особами самоврядування. Так, у ст. 436 Статуту закріплювалося наступне правило здійснення судочинства: «Голови мають владу карати роботою та грошовими штрафами виключно з загальної згоди Шульців та Форштегерів» [277]. Крім того, хоча, у відповідності до законодавства, судові повноваження передавалися лише керівникам сільських та окружних приказів, останні традиційно намагалися підкріпити свої вирокі авторитетом поважних членів громади, тож непоодинокими були випадки

запрошення до судової колегії «лучших людей».

До юрисдикції голів та шульців належали, як ми зазначали дрібні кримінальні та цивільні справи. Чіткі критерії для визначення підсудності в законодавстві були відсутніми. З одного боку, в Інструкції 1801 року та Статуті 1857 року містилися вказівки на види злочинів, які не становили значної суспільної небезпеки та розглядалися у межах колонії. Зокрема, до таких правопорушень належали: неявка на сход, невиконання розпоряджень посадових осіб, образа словом або дією представників сільської адміністрації, порушення правил поведження у церкві, ухилення від виплати податків та зборів, недбале ставлення до власного господарства, дрібне хуліганство тощо [277; 298]. Законодавством також встановлювалися правопорушення, вилучені із юрисдикції суду колоністів, та передані у відання загальних місцевих судів. Як правило, сюди відносилися серйозні кримінальні злочини, які несли в собі загрозу охоронюваним державою інтересам та завдавали значної шкоди суспільству. Зокрема, відповідно до ст. 498 Статуту 1857 року суду окружного та сільського приказу не підлягали такі види правопорушень, як: «насильне позбавлення особи власності, крадіжка, жорстокі побої та образи, вчинені головами та шульцями, а також інше озлоблення» [298]. Місцева адміністрація та органи опіки також не мали права судити за дії, які відповідно до кримінального законодавства Російської імперії кваліфікувалися як карні злочини (ст. ст. 500–501 Статуту 1857 року) [298].

Варто зазначити, що наведений нами перелік правопорушень підсудних суду колоністів, а також вилучених із нього, не був вичерпним – «усіх вин та злочинів перерахувати неможливо», зазначалося у ст. 438 Статуту 1857 року. За таких обставин поставало питання про вироблення додаткових критеріїв розмежування підсудності справ.

У кримінальних справах таким критерієм стають розмір та характер покарання, які могли накладатися головами і шульцями на осіб, винних у вчиненні протиправного діяння. Аналіз статей Статуту 1857 року, які присвячені судовим повноваженням голів та шульців, дозволяють зробити

висновок, що на рівні колонії могли бути розглянуті справи про вчинення дій, за які передбачалися такі санкції: штраф, виправні роботи, попередження, тілесне покарання [298]. Наведений перелік, на наш погляд, дозволяє говорити про те, що суду виборної адміністрації фактично підлягали усі незначні адміністративні та кримінальні правопорушення.

Важливою рисою судочинства у німецьких колоніях Південної України стало широке використання норм звичаєвого права при вирішенні окремих кримінальних, шлюбно-сімейних, спадкових питань. Законодавець загалом спрямовував колоністів на застосування вітчизняного права, визначаючи у Статуті, які правові норми російського законодавства повинні бути застосовані при винесенні судових вироків. Однак, повністю витіснити традиційні звичаї та релігійні норми із системи джерел права у німецьких колоніях, російське законодавство не змогло. Подібному розвитку подій, уявляється, сприяв ряд факторів. По-перше, самому російському законодавству на середину ХІХ ст. було притаманним існування значної частини прогалин при регулюванні різноманітних відносин, що виникали у тогочасному суспільстві. «До якого б відділу Х тому [Зводу законів Російської імперії – Авт.] не звертався суд, – писав російський юрист Берендтс, – до спадкового, сімейного, речового або ж зобов'язального права – усюди прогалина, недосказаність, протиріччя» [19, с. 122]. У подібних ситуаціях саме звичаєве право могло доповнювати діюче писане право, сприяло подоланню існуючих у ньому прогалин. По-друге, як зазначалося у попередньому розділі дисертації, значна кількість колоністів не володіла російською мовою, а отже – не могла бути ознайомлена зі змістом російських правових норм. Відповідно, протягом тривалого часу судочинство в колоніях здійснювалося німецькою мовою, а основним для прийняття рішення було не стільки російське законодавство, скільки традиційні норми та правові звичаї сформовані задовго до переселення в Росію. Фактично можна говорити про те, що німецькі колонії та колоністи користувалися обмеженою судовою автономією. Більше того, як свідчать матеріали судових справ та листування з Конторою опікуництва, непоодинокими були випадки домінування звичаєво-

традиційних норм колоністів над правовими нормами держави. Зокрема, це мало прояв у відмові голів та шульців передавати справи про скоєння тяжких злочинів на розгляд загальних судів, якщо сторони конфлікту дійшли взаємної згоди та примирилися одна одною [82, арк. 7; 79, арк. 20]. Як справедливо зауважує з цього приводу О. Коновалова: «у народному розумінні злочин – приватна справа, яка стосується виключно інтересів потерпілого чи його родичів, і яка може закінчитися примиренням, накладенням пені чи помстою. Тому мирова угода, компенсація збитків чи помста є наслідком злочину та формою розв'язання конфлікту» [158, с. 92].

Аналізуючи перелік завдань, поставлених перед органами самоврядування німецьких колоній, варто також зазначити, що частина з них за своєю суттю становили не громадський, а державний інтерес, і були нав'язані сільським адміністраціям всупереч їх бажанням. Так, контроль за пересуванням колоністів, нагляд за своєчасним виконанням повинностей перед державою та сплатою податків, а також окремі поліційні завдання, на наш погляд, мали б виконуватися спеціально створеними місцевими державними органами з управління колоніями. Натомість, повноваження з вирішення цих питань були делеговані головам та шульцям. Водночас, у цьому мала прояв загальноімперська політика, яка проводилася і стосовно усіх інших сільських громад Російської імперії. Так О. Мельничук, аналізуючи взаємовідносини між владою та громадським самоврядуванням, доходить до висновку, що: «ці функції (органів самоврядування) були явно несумісні і не відповідали принципам самоврядування» і «внесли аномалію в організацію селянського самоврядування» [193, с.78]. Як наслідок, створювалася ситуація, коли виборні особи самоврядування вимушені були бути не охоронцями прав мешканців громади, а слухняними виконавцями державної волі.

Голови, шульци та бейзіцери, для забезпечення належного здійснення покладених на них законом функцій, наділялися значними повноваженнями щодо застосування санкцій за неналежне виконання колоністами законних вимог представників сільської адміністрації. Найбільш поширеними видами стягнень,

які застосовувалися щодо колоністів стали: штраф, громадські роботи, попередження, тілесні покарання, ув'язнення тощо.

Штрафи були однією з найбільш поширених мір покарання у німецьких колоніях, особливо в середині XIX ст., коли відбулося покращання матеріального стану поселенців. Система штрафних санкцій закріплена Інструкцією 1801 р. та Статутом 1857 р., була доволі розгалуженою, і в ній, умовно, можна виокремити дві групи: перша – штрафи, передбачені загальнодержавними актами (наприклад Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.) ,що поширювалися на всі верстви населення, незалежно від їх правового статусу; другу групу становлять штрафи, що передбачалися спеціалізованими актами (наприклад, Статутом 1857 р.) та поширювалися виключно на колоністів. До останніх, наприклад, належала непокора, за яку розпорядженням голови та шульца – штраф п'ятнадцять копійок (ст. 465 Статуту 1857 р.), сварки та ворожнеча між колоністами – штраф сім копійок тощо (ст. 464 Статуту 1857 р.) тощо [298]. Прагнучі забезпечити контроль за діяльністю органів сільського самоврядування та бажаючи не допустити зловживань з боку посадових осіб, влада передбачила необхідність узгодження рішення про накладення штрафів з державною адміністрацією. Так, в 1808 р. Контора опікунства у відповідь на звернення Біловезького окружного приказу дозволила у питанні накладення штрафу на колоніста І. Луфта «вчинити по інструкції» [90, арк. 278].

Сплачені колоністами штрафи надходили до спеціального громадського фонду, звідки кошти використовувалися на потреби самих колоністів. Не дивно, що в окремих випадках представники сільської адміністрації розглядали штрафи, як додаткове джерело фінансування громадського бюджету, що призводило до конфліктів із колоністами через надмірне застосування штрафних санкцій. Держава, особливо у першій половині XIX ст., намагалася стримувати подібні захоплення грошовими штрафами, турбуючись про збереження економічної міцності колоністських господарств. Великі та періодичні штрафи могли підірвати господарську ефективність колоністів, що негативно позначилося б на

виконанні державної програми колонізації південних регіонів. Саме тому, у разі накладення посадовими особами органів самоврядування надмірних штрафів, непоодинокими були випадки їх зменшення або скасування контролюючими органами державної влади. Так, в одній із колоній Херсонської губернії Контора опікунства скасувала значний штраф у розмірі 50 крб, накладений громадою на колоніста, що був визнаний винним у побитті свого батька [90, арк. 326].

Турбуючись про підтримку належного матеріального стану колоністів, уряд передбачив у законодавстві ряд запобіжних механізмів, що обмежували свавілля голів та шульців у питаннях накладення грошових стягнень. По-перше, встановлений розмір штрафів був доволі незначним і в багатьох випадках не перевищував одного карбованця. По-друге, законодавством передбачалося накладення штрафу лише після того, як застосування інших заходів не давали належного результату. Так, відповідно до ст. 464 Статуту 1857 року, до порушника громадського порядку повинно було спочатку застосовуватися переконання «увещевание», потім громадські роботи, і лише у разі повторення цих дій – штраф [298]. По-третє, закріплювалися альтернативні форми сплати штрафних санкцій. Зокрема, якщо винний не мав можливості відшкодувати збитки, то повинен був відпрацювати борг на громадських роботах [81, арк. 15].

Громадські роботи, як вид покарання, застосовувалися у двох формах: робота під наглядом бейзицерів у власному господарстві, або робота на громадських ділянках. Так, у переліку громадських робіт, закріплених у ст. 478 Статуту, значилися: «ремонт мостів та шляхів, копання ровів, посадка або розчистка лісів чи тутових дерев, наведення ладу у виноградних садах чи лугах, а також усього іншого, що може зустрітися згідно з місцевим положенням колоній та у їх економічних підприємствах» [298]. Для визначення таких робіт на початку року Окружні прикази за погодженням із шульцями колоній встановлювали перелік необхідних громадських робіт, до виконання яких могли залучатися порушники правопорядку. Історичний досвід німецьких колоній свідчить, що накладення громадських робіт було ефективним важелем у забезпеченні дотримання законів у колоніях. Прикладом цього є ситуація, яка мала місце у

колонії Клейлібенталь Херсонської губернії, коли шульц, здійснюючи інспекцію, виявив у 35 колоністів невідремонтовані забори та димарі. Винних він без вагань покарав примусовими роботами на користь громади [361, с. 374].

Вищезазначені покарання розглядалися основними і накладалися на правопорушників які вчинили незначні суспільно небезпечні діяння. Натомість, у разі скоєння більш тяжкого правопорушення або неодноразового притягнення до відповідальності, до винних колоністів могли застосовуватися більш серйозні покарання.

При рецидиві винного одягали в колодки чи рогатки, а на ніч ув'язнювали – «утримували на хлібі та воді». Зокрема, відповідно до ст. 466 Статуту, подібні заходи дозволялося застосовувати до недбайливих господарів та порушників громадського спокою («буйних») [298]. Необхідні для реалізації цього покарання колодки, рогатки та будівлю тюрми колоністи повинні були виготовити та побудувати власним коштом, за рахунок штрафних або громадських коштів (ст. 480 Статуту) [298]. Не дивно, що за таких обставин, у перший період існування німецьких колоній, внаслідок обмеженості коштів, поселенці прагнули застосовувати альтернативні види покарання або вимушені були звичайні господарські споруди використовувати як місце відбування покарання.

Термін перебування в ув'язненні в Інструкції 1801 року та Статуті 1857 року чітко прописаний не був і визначався шульцями у залежності від тяжкості проступку поселенця, а також з урахуванням вимог чинного законодавства. аналіз нормативної бази та практики судочинства у колоніях свідчить, що, як правило, він не перевищував декількох днів. Зокрема, варто звернути увагу на ст. 1395 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, яка передбачала покарання для колоністів, що відмовилися засівати надані їм землі у вигляді арешту строком від 1 до 3 днів.

Застосовані до правопорушника заходи на давали належного результату, тоді посадовим особам органів самоврядування колонії надавалося право застосовувати до колоністів тілесні покарання [101, арк. 2, 5; 102, арк. 5, 7]. Російське кримінальне законодавство визнавало за доцільне застосування такого

виду покарання і воно фігурувало як додаткове покарання у багатьох статтях Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року. Водночас, практика накладення подібних покарань у першій половині XIX ст. свідчить, що переважним чином вони застосовувалися до непривілейованих верств населення із низьким соціальним статусом (солдати, селяни тощо). Поширення цього виду покарання на колоністів, видається свідчить, що, незважаючи на задекларований у документах високий соціальний статус колоністів, держава сприймала їх як своєрідний прошарок сільського населення, що повинен був поступово зблизитися з російським селянством.

Підстави для застосування тілесних покарань до колоністів було визначено Інструкцією 1801 року та Статутом 1857 року, і, як правило, пов'язувалися з небажанням колоніста припинити протиправні дії, за які він уже піддавався іншим видам стягнень. Разом із тим, заслуговує на увагу і той факт, що тілесні покарання могли використовуватися у разі, якщо застосування іншого виду покарання несло загрозу матеріальному стану господарства колоніста. Таким чином, як і в попередніх випадках, російський уряд опікувався підтримкою економічного стану господарств колоністів та прагнув до збереження їх платоспроможності. У цьому відношенні показовою є доповідна записка, надіслана міністром фінансів Канкріном російському імператорові в 1803 р. Виступаючи за розширення практики застосування тілесних покарань до колоністів, урядовець аргументував це тим, що: «грошові штрафи, утримання у в'язниці, а також громадські роботи розорюють колоністів і відволікають їх від господарства» [173, с. 65].

Зважаючи на загрозу життю та здоров'ю колоністів, яка могла виникнути у разі свавільного використання головами та шульцями вищезначеного виду покарання, рішення про застосування батогів до винної особи, у відповідності до ст. 481 Статуту 1857 року, приймалося колегіально в окружному приказі – «за згодою декількох доброї поведінки господарів» [298]. Крім того, наголошувалося, що основою запровадження тілесного покарання є прагнення сформулювати у колоністів почуття страху та сорому, утримавши їх таким чином

від скоєння нових злочинів. Про превентивний та перевиховний характер свідчить і незначний розмір покарань, які накладалися у відповідності з російським законодавством. Так, згідно зі ст. 1395 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року колоніст, який недбайливо відносився до утримання свого будинку міг отримати від 5 до 10 різок [322]. Водночас необхідно зазначити, що аналіз практики рішень окружних приказів свідчить, що у самих колоніях могли призначати тілесні покарання на власний розсуд і з урахуванням ступеня тяжкості проступку з точки зору жителів колонії. Так, одному з німецьких колоністів, який образив священика «лайливими словами» у колонії Клостердорф призначили покарання у вигляді 10 ударів батоном, а вже в колоніях Мюльгаузендорф і Шлангендорф покарання за аналогічне діяння було значно суворішим – 30 ударів. [88, арк. 8-9.]. Водночас, у колонії Шенау місцевий переселенець за скоєння тяжкого злочину відбувся усього лише 35 ударами батоном [82, арк. 6– 7]. Таким чином, можна говорити про існування певного суб'єктивізму у призначення тілесних покарань, та розбіжність задекларованої в законодавстві мети покарання та практики його застосування.

Окремі покарання, що накладалися посадовими особами сільської адміністрації, мали виховний характер і були спрямованими на ресоціалізацію правопорушника та примирення його з громадою і потерпілими. Так, як додатковий захід впливу в німецьких колоніях практикувалося публічне вибачення перед потерпілим. Стаття 444 Статуту передбачала застосування подібної санкції у разі завдання образи сільських та окружних виборних, проте, як свідчать документи, подібний вид покарання достатньо часто фігурував у рішеннях голів та шульців щодо інших видів протиправних діянь [298].

Загалом, вищезазначене дозволяє зробити висновок, що посадові особи органів самоврядування мали у своєму розпорядженні низку важелів впливу як матеріального, так і дисциплінарного характеру, які повинні були забезпечити дотримання законності і порядку у самій колонії, сприяти виконанню прийнятих рішень всіма членами громади.

Зважаючи на значні повноваження голів та шульців, важливого значення

для німецьких колоній набувало питання оплати їхньої праці. Слід зазначити, що в Російській імперії протягом тривалого періоду держава не втручалася та законодавчо не регулювала питання оплати праці виборних посадових осіб органів самоврядування, делегуючи це питання місцевим громадам. Більшість дослідників, які займаються вивченням проблем функціонування самоврядних інституцій XIX – XX ст. ст., зазначають, що подібне, загалом, демократичне рішення мало серйозні негативні наслідки – через обмеженість грошових коштів, громади намагалися економити на оплаті праці посадовців, встановлювали низькі заробітні плати, чим сприяли розвиткові корупції та хабарництва в органах самоврядування [31, с. 72; 172, с. 39; 239, с. 416].

У німецьких колоніях, на початковому етапі їх заснування, питання оплати праці посадових осіб також не було належним чином врегульовано. Відповідно до Інструкції 1769 року винагорода за діяльність керівників колоній мала виплачуватися з громадської каси у розмірі, якій встановлювали самі колоністи [277]. Держава, зі свого боку, закріплювала за посадовими особами ряд пільг та привілеїв, які мали компенсувати низьку заробітну плату. Так, якщо керівник колонії справно виконував свої обов'язки, йому могло бути знижено борг перед державою або виплачено додаткову премію з державного бюджету. Крім цього, він отримував право на експлуатацію підвідомчих йому колоністів, які зобов'язувалися виконати на його користь ряд сільськогосподарських робіт: засіяти для нього три десятини зерном, зібрати та доставити врожай додому, накосити сіна, надати підводу для перевезення речей тощо. Бейзицери користувалися значно меншими правами – для них передбачалося лише зменшення боргу перед державою по одному карбованцю за кожен місяць перебування на посаді [184, с. 50]. Заміна грошових коштів на натуральні повинності виявилася хибним рішенням російської влади і призвела до спроб місцевих керівників колоній обернути поселенців на своїх кріпосних. Після неодноразових звернень до органів державної влади на утиски з боку колоністів уряд вимушений був втрутитися та врегулювати фінансові відносини між посадовими особами самоврядування та громадою. Прийняті в 1801– 1803 рр.

нормативні документи, що регулювали порядок управління німецькими колоніями, скасували будь-які натуральні повинності на користь керівників сільської адміністрації, замінивши їх натомість на плату грошима з громадського бюджету [277].

Щодо розміру та порядку виплат заробітної плати головам приказів, шульцам та іншим посадовим особам, то серед дослідників немає єдиної точки зору на це питання. Частина науковців вважає, що конкретний розмір посадових окладів був предметом домовленостей між самою громадою, посадовою особою та державним органом, який здійснював контроль над колонією. Так, Т. Захарченко зазначає: «розмір узгоджувався між посадовцями та колоністами. На початку XIX ст. фіксоване жалування було лише у писаря – 17 крб 16 коп. сріблом (60 крб) на рік, проте місцеве керівництво завжди дозволяло укладати додаткові договори як писарю з колоністами, так і виборним керівникам для стимуляції роботи посадовців» [130, с. 18]. Натомість інші дослідники наголошують на існуванні фіксованої ставки оплати праці представників колоністів. Аналіз нормативно-правової бази та джерел з історії німецьких колоній дозволяють говорити, що позиції обох сторін містять раціональне зерно. У параграфі 13 Інструкції 1801 року було закріплено розміри посадових окладів, які отримували виборні особи: «повинні отримувати жалування: окружний Голова по 20 карбованців, приказний Бейзіцер та писар по 15 карбованців від Приказу, а Шульц по 10 карбованців на рік від поселення « Крім того, за виконання своїх обов'язків вони користувалися пільгами, наданими державою: звільнялися від усіх видів робіт та нарядів, за виключенням «грошових платежів казенних податей»[277]. Інші посадові особи, зокрема сільські бейзіцери та десяцьки повинні були працювати на громадських засадах і не користувалися жодними пільгами і привілеями [277]. В 1839 р. у зв'язку з проведенням в Російській імперії грошової реформи, розміри оплати було переглянуто і вони почали становити, відповідно: «Голова отримує оплату по п'ять карбованців сімдесят дві копійки, а Окружні Бейзіцери по чотири карбованці двадцять дев'ять копійок від усіх поселень, що до Приказу приписані; Шульцу же визначити по

два карбованці вісімдесят вісім копійок від тих поселень, в яких його було обрано» [298].

У багатьох колоніях орієнтувалися саме на ці суми, про що свідчать фінансові документи [71, арк. 815]. Наприклад, шульц колонії Данцинг прозвітувався перед Конторою опікунства, що за свою роботу він отримав 10 карбованців від громади [93, арк. 32]. Водночас, оскільки у статтях не містилася пряма заборона про додаткову винагороду виборним особам, укладення додаткових угод між колоністами та посадовими особами органів самоврядування не суперечило чинному законодавству і було поширеним явищем у колоніях Південної України. Як свідчить практика, державні установи у цьому випадку сліdkували лише за тим, щоб винагороди виплачувалися за рахунок громадського бюджету, а не коштів, які надходили з державної скарбниці. Крім того, громади самостійно встановлювали розмір оплати праці для посадових осіб, у разі відсутності закріплення фіксованої ставки у законодавстві. Так, у виданому в 1803 р. додатку до інструкції 1801 року вимагалось призначати і утримувати за рахунок громади пастухів, проте не визначався розмір оплати їх праці, тож колоністам доводилося вирішувати це питання самостійно [278].

Аналізуючи систему управління в німецьких колоніях, не можна не звернути увагу на ще одну дуже важливу проблему – співвідношення формальних та неформальних органів влади у громаді. Специфікою німецьких громад, як підкреслювалося попередньо, був надзвичайно сильний вплив релігійних лідерів, поєднання ними у своїх руках не лише духовної, але й світської влади. Особливо це мало прояв у менонітських громадах, де релігійні почуття і шанобливе ставлення до представників духовенства було традиційно сильнішим. Так, після переїзду до Російської імперії меноніти зберегли такі традиційні неформальні органи управління, такі як: рада громади та церковний конвент. До їх складу належали найбільш авторитетні представники громади і духовенства, які відповідали за упорядкування життя колоністів та за координацію дій окремих громад. У відповідності до укладених договорів,

положення яких знайшли своє закріплення у жалуваній грамоті Павлі I від 6 вересня 1800 р., менонітам гарантувалася повна автономія у церковних справах [249]. Матеріали з історії менонітського руху доводять, що старости менонітських громад трактували це положення як право на збереження поєднання духовного та світського управління та невтручання держави у внутрішні справи громади. Проте, досить швидко виявилось, що російський уряд не розглядав це право у змісті адміністративної автономії. Як наслідок, коли у громадах було запроваджено сільське (світське) самоврядування на чолі з головою та шульцем, а також засновано державні органи опіки над іноземними поселенцями, виникає конфлікт між офіційними та традиційними управлінськими структурами. Церковні менонітські старшини продовжували претендувати на цілковитий контроль за життям німецьких колоністів і почали втручатися до сфери діяльності офіційних органів. Так, неодноразово фіксувалися випадки, коли церковні старшини накладали стягнення за дисциплінарні проступки, хоча відповідно до Інструкції 1801 року це було прерогативою голів та шульців. Конфлікт між світською та духовною владою у цьому питанні набув такої гостроти, що імператор Павло I 16 травня 1803 р. вимушений був окремим указом заборонити «духовним вчителям менонітів втручатися у світські та інші, священному сану непристойні, справи» [75, арк. 9]. Однак, як свідчить історичні джерела, це не припинило конфліктів між світською та духовною владою менонітів, кожна з яких прагнула взяти під свій контроль життя громади. Ситуацію ускладнював і той факт, що реалізація норм щодо формування органів влади, впроваджений російською владою, призводив до гострого соціального конфлікту в середині громади. Як зазначалося вище, на сільських зборах право голосу мали тільки власники землі, натомість у діяльності церковних зборів могли брати участь усі меноніти, незалежно від соціального та майнового статусу. Як наслідок, заможні верстви населення підтримували світську владу, тоді як бідніші меноніти зберігали лояльність до церковної, що підвищувало рівень гостроти протиборства між релігійною і світською владою [315, с. 16].

Держава, як правило, виступала на боці світських керівників – голів та шульців, оскільки останні були більш контрольовані та забезпечували реалізацію в колоніях прийнятих державних рішень. В окремих випадках, коли конфлікт набував особливо гострих форм, російський уряд навіть вдавався до адміністративних методів боротьби з духовними лідерами менонітів. Так, у середині XIX ст. церковні старшини Молочанського округу Я. Варкетинг та Г. Вінг були вислані з Росії за відмову виконувати накази представників сільської адміністрації [74, арк. 5]. Щоправда, слід зазначити, що сучасні дослідники називають основною причиною цього видалення не стільки конфлікт з посадовими особами місцевого самоврядування, скільки протидію державній установі – Опікунському комітетові [173, с. 92]. Крім того, як справедливо зазначає О. Ходченко, вищезазначені особи очолювали радикальне крило менонітів, які були прихильниками ізоляції від зовнішнього світу, прагнули мати не тільки релігійну, але й господарську автономію. Відповідно, вони пропонували скоротити або принаймні не підвищувати співробітництво з державою в економічній сфері. [328, с. 79]. Звісно, що подібна діяльність не могла бути спокійно сприйнятою російською державою, тож конфлікт з органами місцевого самоврядування став зручним приводом для видалення священників.

Обсяги дисертаційного дослідження, на жаль, не дозволяють детально проаналізувати весь комплекс взаємовідносин, що існував між офіційними, традиційними та церковними органами у німецьких громадах Півдня України. Однак, побіжний аналіз досліджень із цієї проблематики дозволяє говорити, що в німецьких колоніях протягом тривалого часу продовжували діяти старі, привнесені з батьківщини, форми самоорганізації населення. Існування конфліктів між новими та старими управлінськими структурами мало місце насамперед у колоністів-менонітів, через спроби відокремити світську владу від церковної, що суперечило їх попереднім традиціям. У цьому конфлікті держава звісно зайняла позицію підтримки світських посадових осіб, відстоюючи переважно їх інтереси. Водночас, дослідження О. Безсонової свідчить, що

держава намагалася без крайньої необхідності не вдаватися до репресій проти релігійних лідерів, тож дуалістичний характер управління у менонітських громадах продовжував зберігатися протягом усього XIX ст. [17, с. 95].

Завершуючи огляд системи місцевого самоврядування німецьких колоністів слід, на наш погляд, коротко зупинитися ще на одному питанні – гарантованості та реальності закріплених у законодавстві XIX ст. прав і свобод поселенців у сфері самоуправління.

Перш за все, варто звернути увагу на те, що, незважаючи на статус голів та шульців, як представників німецької громади, нормативні документи закріплювали юридичну відповідальність за належне виконання своїх обов'язків не лише перед колоністами, але й державою. Остання, в особі уповноважених органів мала право притягати посадових осіб до відповідальності, у разі невиконання ними завдань, визначених владою. Таким чином, у своїй діяльності голови та шульци вимушені були балансувати між захистом громадських інтересів та виконанням поставлених державних завдань. Як свідчить аналіз джерел, у разі конфлікту останніх, посадовці, як правило орієнтувалися на виконання державних вимог, що пояснюється характером державних санкцій, які, як в особистому, так і матеріальному відношенні переважали санкції громади. Із подібним висновком узгоджуються і позиції сучасних дослідників історії розвитку самоврядування у німецьких колоніях. Так, О. Лебедева хоча і вважає, що «урядові органи практикували ненасильницькі методи управління, що в цілому не порушували визначені у законі права та свободи колоністів», однак все ж вимушена визнати, що у принципових питаннях держава могла нав'язувати громаді власну думку: «позиція колоністів далеко не завжди враховувалася при прийнятті рішення державними органами» [173, с. 65].

Важливою гарантією діяльності органів самоврядування в німецьких колоніях було створення належної матеріально-фінансової бази. Аналіз законодавства свідчить, що політика держави у цьому питанні мала частково стимулюючий характер. З одного боку, як зазначають дослідники, негативним фактором, що впливав на матеріальний стан колоній, було закріплення за

платежами до громадського бюджету вторинного характеру, а також заборона впроваджувати додаткові податки без згоди держави [2, с. 43; 31, с. 96; 173, с. 64]. Дійсно, у відповідності до ст.ст. 229-230 Статуту 1857 року, німецькі колоністи Південної України мали сплачувати такі податки на громадські потреби:

1) на утримання управління; 2) на утримання пастерів та паторів; 3) на утримання голів, бейзицерів та шульців; 4) на утримання пастухів; 5) на «богоугодные заведения». Запроваджувати додаткові платежі колоністи не мали права, оскільки ст. 272 Статуту визначала, що: «крім сборів, встановлених законом, жоден голова чи шульц, без дозволу місцевого управління, ні під яким приводом не може запроваджувати збори з колоністів. У протилежному випадку... шульци та голови понесуть суворе покарання» [298]. Тому тут можна погодитися з вченими, які вважають, що подібні норми не сприяли фінансовій самостійності громад і обмежували можливості колоністів. Водночас, і це варто підкреслити, у більшості випадків місцеві органи влади йшли на зустріч поселенцям і дозволяли проводити збори коштів необхідні для їх громади. Тому, на наш погляд, слід говорити про те, що ці обмеження мали більш формальний, аніж практичний характер.

Аналізуючи проблему фінансово-матеріальної забезпеченості місцевого самоврядування, більшість дослідників підкреслює, що у фінансовому становищі німецькі колонії, у порівнянні з поселеннями місцевих жителів, виглядали набагато заможнішими, тож мали більше можливостей для реалізації прийнятих рішень [31, с. 99; 173, с. 65; 186, с. 178]. Подібний висновок, видається, є цілком справедливим. У попередньому розділі встановлено, що колоністи володіли низкою економічних привілеїв і це дозволяло їм отримувати значні прибутки, частина з яких потім направлялася на загальногромадські справи. Так, згідно зі звітом МВС у 1837 р. внаслідок вдалих торговельних операцій колоністи Хортицького менонітського округу отримали по 600 крб прибутку на душу, що суттєво перевищило рівень доходів місцевого населення [140, с. 300].

Крім того, зазначалося попередньо, колоністи мали право створювати земські каси, які поповнювалися за рахунок орендних плат. Так, аналіз

фінансових книг німецьких колоній Одеського та Херсонського повіту свідчить, що громади колоністів отримували кошти за передачу в оренду пасовищ, ділянок сільськогосподарського призначення, надання дозволів на будівництво господарських споруд чи вилов риби тощо [70, арк. 804; 71, арк. 593; 72, арк. 217]. Суттєву роль у наповненні громадських бюджетів, відіграла розгалужена система штрафів, які мали надходити у розпорядження сільського приказу. Отримані від штрафів гроші направлялися на ремонт мостів і доріг, на утримання релігійних споруд тощо. Законодавством також закріплювалося право здійснювати окремий збір коштів для утримання шкіл та найму вчителів. Так, в 1867 р. з кожного працюючого віком 16– 60 років бралось у протестантських колоніях 11 коп., а у католицьких – 18 коп. щороку [197, с. 240-242].

Таким чином, можна говорити, що, хоча держава жорстко контролювала розвиток фінансово-матеріальної бази колоній, проте закладені нею економічні пільги, а також передбачені законодавством альтернативні способи наповнення громадського бюджету, дозволили німецьким колоніям мати краще матеріальне становище, що, у свою чергу, вело до більш якісного виконання покладених на них функцій та завдань.

Таким чином, система колоністського самоврядування створила можливості для організації ефективного управління життям німецьких переселенців на землях південної України. Незважаючи на окремі недоліки та серйозний адміністративний контроль, органи самоврядування колоній у складних соціально-економічних умовах XIX ст. забезпечили високі показники рівня соціального життя колоністів та сприяли розбудові ефективної моделі господарювання. Так, дослідники зазначають, що завдяки визнанню за колоністами права самостійно здійснювати управління соціальними та економічними процесами, німецькі колонії суттєво відрізнялися, у кращу сторону, від сільських громад місцевих жителів:

показники колоній по кількості вчинених переселенцями злочинів, а також інших проступків, були набагато меншими ніж у поселеннях інших категорій селян;

колонії займали лідируюче становище по основних галузях сільського господарства;

колонії змогли ефективно організувати взаємодію та підтримку один одного членів громади, внаслідок чого рівень втрат у період епідемій та епізодів був набагато нижчим середнього показника по губернії;

колонії мали заборгованості по виплатам загальнодержавних платежів. проте рівень цієї заборгованості був набагато нижчим, аніж у поселеннях інших категорій селян;

завдяки розбудові ефективної системи управління матеріальними та людськими ресурсами, досягнутий колоністами високий рівень добробуту дозволяє збільшити відрахування на потреби громади та покращити благоустрій поселень [173, с. 67– 68].

Із середини ХІХ ст. починається третій етап у розвиткові системи самоврядування німецьких колоній, що був пов'язаний з проведеними у країні реформами імператора Олександра ІІ. У відповідності до прийнятих 4 червня 1871 р. «Правил для облаштування поселян-власників (колишніх колоністів)» стан іноземних колоністів було скасовано, а німецькі поселенці та їх нащадки переводилися у загальнодержавний стан сільських обивателів, в адміністративному та судовому відношенні були віднесені до категорії «поселян-власників» зі збереженням особистих переваг [264]. Наслідком такого рішення стала реорганізація системи самоврядування колоній та приведення її у відповідність до визначеної у Загальному положенні про селян 1861 р.

Оскільки система громадського самоуправління неодноразово ставала предметом окремих наукових та дисертаційних досліджень (роботи А. Бондаревського [31.], О. Мельничук [193], В. Барткова [10], М. Білоконя [27]; Н. Петровської [219] та інш. Немає необхідності вдаватися до її детального аналізу. Відзначимо лише, що нові органи управління за своїми повноваженнями суттєво не відрізнялися від тих, що існували у колоніях у дореформений період. Порівняльний аналіз правового статусу посадових осіб органів місцевого самоврядування свідчить, що вони продовжували мати виборний характер, були

підзвітними представницьким органам, перебували під контролем органів державної влади. За характером повноважень та обов'язків окружних шульців були подібними до обов'язків волосних старшин, а обов'язки сільських шульців – до обов'язків старост. Винятком можна було назвати лише посаду волосних суддів, оскільки законодавство попереднього періоду не передбачало існування самостійної судової установи у громаді, а передавало функції судочинства у руки місцевої адміністрації.

Продовжували існувати і представницькі органи колоністів у вигляді сільських та волосних сходів. На сільському сході право голосу мали власники садиб і польових угідь, власники лише садиб, виборні від приписаних безземельних (по одному від десяти дорослих робітників), які досягли 21 року [264]. Волосний сход складався з посадових осіб (сільських і волосних), виборних від кожних десяти дворів. До його відома належали вибори посадових осіб, порушення клопотань у справах усієї волості, призначення та розкладка зборів і повинностей у межах волості. На відміну від правлінь інших сільських обивателів сільське і волосне правління колишніх колоністів мало право розпоряджатися громадськими землями, прибутками ошадних кас і оброчними статтями, займатися питаннями страхування, фінансування шкіл, сирітських кас і кас безземельних.

Нормативні положення закону зумовили становлення у громадах німецьких колоністів загальноросійської судової системи. Так, здійснене дослідження матеріалів Хортицького волосного суду дає можливість зробити висновок, що ці волосні суди у громадах колоністів займалися розглядом дрібних правопорушень – сплати боргів, майнових суперечок, компенсації збитків від потрав, дрібних крадіжок. Аналогічні справи за своєю суттю розглядали і волосні суди у місцевих громадах [101, арк. 2, 5, 17; 102, арк. 34, 48].

Окремі положення Правил 1871 р. впроваджували в німецьких колоніях більш прогресивні та демократичні принципи управління, у порівнянні з тими, що існували у сільських громадах Російської імперії. Так, на відміну від Загального положення 1861 р., було закріплено принцип обов'язкового

представництва в органах самоврядування безземельних членів німецької громади. Відповідно до п. 4 Правил 1871 року у поселеннях з подвірним землекористуванням, поселенці, що не володіли польовим наділом, повинні були надсилати на сільський сход по одному виборному від кожних десяти дорослих робітників, а на волосний сход – одного виборного від двадцяти дорослих робітників. Звісно, у порівнянні з іншими учасниками сходу, їх правовий статус було обмежено – вони могли брати участь лише у вирішенні тих питань, що безпосередньо стосувалися цієї категорії населення, а кількість безземельних на сході не могла перевищувати кількості представників від домогосподарів [264]. Водночас, видається, саме визнання в законодавстві права на представництво безземельних колоністів свідчило про більш високий рівень демократичності у формуванні органів самоуправління.

Варто зазначити також, що хоча норми російського законодавства продовжували зберігати залежність органів самоврядування від органів державної влади, наявність накопиченого попереднього досвіду та відпрацьованого механізму управління мінімізувала негативні наслідки цього явища. Так, у результаті аналізу взаємовідносин між органами державної влади та колоністами у пореформений період, О. Лебедева доходить висновку, що: «у державних структур у цей період практично не було зауважень з організації діяльності органів самоуправління колоній. Це відрізняло колонії від російських поселень, в яких за результатами чисельних перевірок фіксувалися різноманітні порушення» [173, с. 69].

Висновки до третього розділу

Основу правової культури німецьких колоністів у сфері самоорганізації та самоврядування було закладено ще на історичній батьківщині. Після переселення на землі південної України колоністи отримали від російської влади права та свободи у сфері місцевого самоврядування, що було закріплено у відповідних нормативно-правових актах. Складнощі першого періоду переселення

обумовили дезорганізацію самоврядних інституцій, сприяли посиленню позицій урядових органів та осіб, що займалися викликом та переселенням колоністів. Це негативним чином позначилося на діяльності органів самоуправління, мало наслідком їх часткову деградацію. Початок XIX ст. було позначено виходом із цієї кризи, що обумовлювалося, з одного боку, покращанням соціально-економічного становища колоній, з іншого – нормативним закріпленням уніфікованої системи самоуправління, з визначеною структурою органів самоврядування та їх повноважень.

Запроваджена система самоврядування виявилася достатньо ефективною, щоб забезпечити стабільний та успішний розвиток колоній. Її основними рисами були: широка внутрішня автономія у вирішенні питань культурного та господарського значення, виборність посадових осіб органів самоврядування, закріплення за ними широких повноважень, що дозволяли ефективно облаштовувати життя у поселенні: дбати про його благоустрій, розвиток галузей сільського господарства, піклуватися про соціальне забезпечення. Важливе значення для дієвості системи самоврядування стало наділення представників сільської адміністрації судово-поліційними повноваженнями, які дозволяли швидко та ефективно реагувати на правопорушення, які вчинялися колоністами.

Особливою рисою колоністського самоврядування, насамперед у менонітських громадах, стало формування дуалістичної системи управління, яке складалося із світських та церковних органів. Російський уряд, загалом, визнавав право колоністів на існування подібної традиційної моделі самоврядування, втручаючись лише у разі, якщо діяльність релігійних лідерів несла загрозу державним інтересам.

Характеризуючи політику російського уряду у сфері забезпечення та гарантування прав колоністів на самоврядування, необхідно відмітити, що держава зуміла забезпечити належну юридичну та економічну базу для розвитку громад німців-переселенців. Водночас, і це у цілому було характерним для політики російського уряду в XIX – на початку XX ст., влада не прагнула створення в громадах незалежної системи самоврядування, тож чимало норм

російського законодавства закріплювали різноманітні форми контролю за діяльністю органів самоуправління колоній.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз джерел дозволяє зробити такі висновки щодо проблем, визначених у дослідницьких задачах:

1. Аналіз стану наукового дослідження проблематики правового статусу німецьких колоністів на Півдні України свідчить, що вона поки не стала предметом спеціального вивчення історико-юридичної науки. Наявні на теперішній час дослідження або акцентують увагу на історичних аспектах колонізації та соціально-економічних та культурних умовах життя переселенців, або зосереджують свою увагу на загальній характеристиці правового статусу іноземних колоністів, не враховуючі специфіки правового становища німецького населення Півдня України.

2. Еволюція правового статусу німецьких колоністів була тісно пов'язана з еволюцією внутрішньої політики російської держави в національному та економічному питаннях у наприкінці XVIII - серединою XIX ст., гостра потреба у значних людських ресурсах, необхідних для освоєння малозаселених південних кордонів, обумовила комплекс адміністративно-правових та організаційних заходів із збільшення притоку іноземних переселенців. Політику уряду було спрямовано на створення привілейованих умов для колоністів у сфері соціально-економічних відносин і вони передбачали значні поступки у культурно-національних питаннях (освіта, релігія, мова). Наслідком цієї політики стало виникнення на території південної України значної кількості німецьких громад, які зберігали широку внутрішню автономію і користувалися привілейованим правовим статусом.

Після завершення колонізації південноукраїнських степів та укорінення нащадків колоністів, необхідність у збереженні наданих на першому етапові привілеїв відпадає. Крім того, царський уряд дедалі частіше починає турбуватися економічною та культурною ізоляцією колоній, що не відповідає курсу держави на уніфікацію системи управління та русифікацію прикордонних територій. Із

цього часу починається другий період, який тривав до 1917 р. був позначений поступовим наступом на права та привілеї німецьких колоністів.

3. Важливою складовою правового статусу німецьких колоністів був комплекс наданих їм прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насамперед йдеться про право: на сповідування власної релігії, на дотримання релігійних канонів та національних звичаїв, на використання рідної мови у різних сферах життя (освіті, мистецтві, літературі) тощо.

На перших етапах колонізації царський уряд проводив політику культурно-конфесійної толерантності, що знайшло своє відображення у змістові прийнятих нормативно-правових актів.

У системі релігійних відносин було проголошено принцип свободи віросповідання, що передбачало надання колоністам права на збереження власної віри та свободи у відправленні релігійних обрядів; створення власних релігійних споруд та свобода залучення священнослужителів тощо. Важливою гарантією реалізації релігійних прав та свобод став принцип моноконфесійного розселення колоністів, який передбачав, що колонії будуть формуватися у вигляді «окремих поселень» із числа осіб, поєднаних спільним віросповіданням.

Водночас, у процесі реалізації наданих релігійних прав і свобод, колоністи вимушені були долати окремі складнощі, що були викликані як об'єктивними обставинами, так і цілеспрямованою політикою держави. Основними проблемами у сфері забезпечення реальності релігійних прав і свобод колоністів стали:

відсутність належного фінансування, що не дозволяло своєчасно здійснювати будівництво релігійних споруд та проводити оплату витрат на церковні нужди;

відсутність системи підготовки кадрів для католицьких і лютеранських церков, а також протидія російських чиновників залученню іноземних священнослужителів для проведення релігійних обрядів;

пріоритетний статус православної церкви та її підтримка з боку держави,

що виявлялося у нерівноправному становищі релігійних громад німецьких колоністів та православних церковних організацій.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. релігійна політика російської влади стосовно неправославних конфесій почала поступово втрачати свій ліберальний характер. Посилення консервативної ідеології у російському суспільстві та урядові, супроводжувалося розвитком ідей про православну церкву, як опору діючого режиму. У законодавстві з'являються норми, що посилюють державний контроль за сферою церковного самоврядування, що у першу чергу, негативно позначилося на обсягові його організаційних та контрольних функцій. Значної уваги приділяється нормативно-правовому забезпеченню боротьби різного роду сектантськими організаціями, які були популярними на теренах Південної України, та посиленню відповідальності за прозелітизм. Останнє обумовлювалося зростанням у зазначений період активності німецьких місіонерів-проповідників, внаслідок чого відбувається перехід частини населення з православної в іншу віру.

Водночас, основні права і свободи надані на попередньому етапі, а саме: право на віросповідання, на будівництво релігійних споруд, власне духовенство тощо, скасованими не були і продовжили існувати до 1917 р.

4. Важливою гарантією збереження національної самоідентичності було закріплення за німецькими колоністами права на освіту рідною мовою. Принципи організації системи освіти в німців було сформовано ще задовго до переселення на Південь України, а саме: загальнообов'язковість, доступність, рівність, яких було закріплено, у відповідних нормативно-правових актах, прийнятих у Пруссії протягом XVII–XVIII ст.ст. Здійснюючи колонізацію Південної України, колоністи приділяють значної уваги утворенню навчальних закладів. Російська імперія у першій половині XIX ст. гарантувала німцям вільний доступ до освіти рідною мовою та відповідно до тих традицій, що існували на батьківщині мігрантів. Проведені в 60–70-х рр. XIX ст. реформи змінили правовий статус німців, їх було позбавлено окремої системи управління та мали підпорядкуватися загальноімперським органам влади. Такі перетворення

неминуче мали призвести до змін правового регулювання діяльності закладів освіти, які владою розглядалися як засіб поширення впливу держави на німців, а також їх інтеграцію у загальноросійський соціум. У результаті усі німецькі школи були підпорядкованими Міністерству народної освіти, яке визначало політику діяльності навчальних закладів цієї національної меншини.

Російська імперія для поширення державної мови серед німецького населення використовувала винятково правові методи, широко не застосовуючи неправові (проведення зустрічей та роз'яснень громад, важливість вивчення російської мови). У результаті німці боляче сприймали реформи кінця XIX ст., чинили активний опір. Тому саме поєднання правових і неправових методів дозволило владі досягти кращих результатів у проведенні мовної політики серед німців Південної України.

5. Одним із головних стимулів для залучення малоземельного німецького селянства стали серйозні економічні пільги, насамперед, забезпечення переселенців необхідними їм земельними угіддями. Надання належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення колоністам дозволяло створити сприятливі умови переселенцям на новому місці та прискорити самоокупність утворених колоній.

У першу чергу йдеться про землезабезпечення, оскільки однією з головних причин переселення було саме відсутність вільних земель у місці постійного проживання переселенців. Згідно з указами XVIII – початку XIX ст. урядом для майбутніх колоністів було зарезервовано значні земельні наділи. Кожній родині гарантувалося отримання 30 десятин земельного наділу, водночас на теренах Новоросійського краю цю норму було збільшено до 60 десятин, а для представників менонітських громад мінімальний розмір наділу становив 65 десятин. При цьому, слід врахувати, що внутрішнім колоністам держава виділяла набагато менші ділянки землі.

На підставі аналізу царським урядом умов здійснення сільськогосподарської діяльності у південноукраїнських степах, у німецьких колоніях було запроваджено особливу форму землеволодіння та землекористування, яка

поєднала колективістські та індивідуалістичні принципи права власності на землю німецької марки та російської громади, що базувалися на нормах звичаєвого права німецьких поселенців та громадських традиціях землеволодіння російського селянства. Особливістю запропонованої форми землеволодіння стало визнання територіальної громади колоністів головним суб'єктом права власності на всю надільну землю, обмеження відповідного права власності колоністів шляхом заборони продажу земельного наділу, що перебував у їхньому користуванні. Крім того, слід зазначити специфічну форму спадкування отриманих наділів – мінорат, за якого земельний наділ та господарські споруди не підлягали поділу, а передавалися молодшому синові. Водночас, держава залишала за колоністами право вільного здійснення господарської діяльності на наданих земельних наділах і мінімізувала рівень втручання громади до цієї сфери.

Якщо порівняти цю модель подвірно-спадкового землеволодіння, зокрема обсяги прав німецьких колоністів у сфері користування та розпорядження земельною власністю, з аналогічними правами тогочасного російського селянства та громади, то можна зробити висновок, що царський уряд, керуючись прагненням привернути колоністів на незаселені землі, пішов на серйозні поступки та закріпив за переселенцями значно ширші права і привілеї.

Важливим нововведенням початку XIX ст. стало закріплення за колоністами права на купівлю додаткових земельних наділів у російського дворянства та селянства, які у подальшому було використаними німецькими поселенцями для розширення території своїх колоній та забезпечення малоземельних членів родини. Як наслідок, німецькі колоністи стали активними учасниками на ринку землі у південноукраїнських губерніях до кінця XX ст. зосередили у своїх руках значні земельні ресурси, що за об'ємом у декілька разів перевищували надані державою наділи.

6. Починаючи із середині 60-х рр. XIX ст., урядова політика стосовно німецьких колоністів починає зазнавати серйозної трансформації. Період лояльного ставлення влади до переселенців, що обумовив їх привілейоване

становище у російському суспільстві, змінюється періодом асиміляції та поступовим позбавленням наданих на попередньому етапі прав і свобод. Не оминув цей процес і сферу земельних відносин. На земельні наділи, які перебували у власності колоністів, було поширено норми загальноімперського права частково обмежили економічні права і свободи колоністів: втрата пільг із виплати земельних податків, закріпленням можливості розподілу землі між усіма членами родини тощо. Водночас, ряд норм, вироблених у цей період, мали прогресивний характер. Так, прагнучі подолати економічний та конфесійний ізоляціонізм колоній, держава дозволяє колоністам вільний продаж своїх наділів стороннім особам.

Кінець XIX – початок XX ст. було позначено посиленням антинімецьких настроїв у російському суспільстві. Дворянство, яке найбільше постраждало від успішної діяльності колоністів і зазнало суттєвих земельних втрат, виступає із ініціативою перегляду привілейованих прав колоністів у сфері землеволодіння. Основними вимогами на цьому етапові був перерозподіл земельних ресурсів за допомогою адміністративних методів та позбавлення колоністів права вільно володіти земельними ресурсами.

Із початком Першої світової війни, використовуючи занепокоєння держави у нелояльному ставленні німців-переселенців до царського уряду та пануючі у суспільстві антинімецькі настрої, прихильники перерозподілу колоністської землі добиваються прийняття в 1915–1916 рр. т.зв. «ліквідаційних законів». Прийняття «Ліквідаційних законів» позбавляло права землеволодіння та землекористування потомків німецьких колоністів, а розроблена і впроваджена система відчуження їх нерухомого майна не містила гарантій захисту їх прав і свобод. Особливу роль у цьому процесові відіграв Селянський поземельний банк, повноваження якого було розширено державою саме з метою реалізації норм «ліквідаційного законодавства».

У результаті проведення ліквідаційної кампанії на території Півдня України відбувся перерозподіл земельних ресурсів, а значна частина німецького населення була змушена вдатися до міграції у віддалені регіони Російської

імперії або виїжджати за кордон. Це негативним чином позначилося на стані сільського господарства регіону, і царському урядові довелося піти на часткові поступки колоністам, призупинивши процедуру відчуження майна.

7. Однією з головних пільг, наданих представникам німецьких колоністів, було звільнення їх самих та їх потомків від проходження військової служби. Подібне рішення було зумовлено врахуванням особливостей релігійних правил частини переселенців, насамперед, менонітів, а також прагненням залучити до колонізації ту частину німецького селянства, яка постійно страждала від військового рекрутингу. До середини XIX ст. держава дотримувалася взятих на себе гарантій, залучаючи німців на військову службу виключно на добровільних засадах.

У процесі реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. було ліквідовано привілейований правовий статус німецького колоніста, державою було вирішено поширити військовий обов'язок на всі верстви населення. Це рішення викликало доволі серйозний протест серед колоністів, насамперед менонітів, оскільки служба в армії розбігалася з їхніми релігійними переконаннями та суперечила первинним умовам переселення до Росії. Зважаючи на протестні настрої та хвилю імміграції, яка піднялася в середовищі німців колоністів, держава пішла на поступки тим групам колоністів, які не могли брати до рук зброю внаслідок релігійних переконань. Їм було надано право проходити альтернативну службу у «лісових» та «пожежних» командах, а також право об'єднуватися в особливі групи для проведення своїх релігійних зборів та обрядів. Інші релігійні групи німецьких колоністів, зокрема католики, подібних пільг не отримали і змушені були відбувати обов'язкову повинність.

Перша світова війна ще більше загострила питання виконання військового обов'язку. Після оголошення наказу про загальну мобілізацію німецькі колоністи католицького та лютеранського віросповідання зобов'язані були прибути для несення військової служби. Незважаючи на те, що двома основними супротивниками Росії були країни, переважно населені німецькою етнічною спільнотою, на перших порах у мобілізаційних актах та військово-розпорядчих

документах російські німці не є соціальною групою, і щодо них не робляться виключення при виконанні військової повинності. Однак, уже наприкінці 1914 – на початку 1915 р. правовий статус німецьких військовослужбовців починає погіршуватися: забороняється служба у мононаціональних чи моноконфесійних підрозділах, німецькі військослужбовці переводяться у тиллові підрозділи, позбавляються права на носіння зброї тощо. Водночас розширюється сфера застосування альтернативної невійськової служби, зокрема служба у госпіталі.

8. У сфері організації управління новоствореними колоніями царський уряд пішов шляхом надання переселенцям широкої внутрішньої автономії, що передбачало право колоністів самостійно вирішувати питання організації внутрішнього життя громади, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку. Хоча держава і не відмовлялася від звичної для себе практики адміністративного контролю, водночас у порівнянні з іншими системами самоврядування, німецькі колонії, що виникли у Південній Україні зберігали значну внутрішню самостійність. Колоністам надавалася можливість самостійно розробити і подати на затвердження бажану для них модель системи самоврядування, визначивши структуру органів самоуправління, порядок їх формування, основні повноваження тощо.

Основу правової культури німецьких колоністів у сфері самоорганізації та самоврядування було закладено ще на історичній батьківщині. Після переселення на землі південної України колоністи отримали від російської влади права та свободи у сфері місцевого самоврядування, що було закріплено у відповідних нормативно-правових актах. Складнощі першого періоду переселення обумовили дезорганізацію самоврядних інституцій, сприяли посиленню позицій урядових органів та осіб, що займалися викликом та переселенням колоністів. Це негативним чином позначилося на діяльності органів самоуправління, мало наслідком їх часткову деградацію. Початок XIX ст. був позначений виходом із цієї кризи, що обумовлювалося, з одного боку, покращанням соціально-економічного становища колоній, з іншого – нормативним закріпленням уніфікованої системи самоуправління, з визначеною структурою органів

самоврядування та їх повноважень.

Запроваджена система самоврядування виявилася достатньо ефективною для того, щоб забезпечити стабільний та успішний розвиток колоній. Її основними рисами були: широка внутрішня автономія у вирішенні питань культурного та господарського значення, виборність посадових осіб органів самоврядування, закріплення за ними широких повноважень, що дозволяли ефективно облаштовувати життя у поселенні: дбати про його благоустрій, розвиток галузей сільського господарства, піклуватися про соціальне забезпечення. Важливе значення для дієвості системи самоврядування стало наділення представників сільської адміністрації судово-поліційними повноваженнями, які дозволяли швидко та ефективно реагувати на правопорушення, які вчинялися колоністами.

Особливою рисою колоністського самоврядування, насамперед у менонітських громадах, стало формування дуалістичної системи управління, яка складалася із світських та церковних органів. Російський уряд, у цілому, визнавав право колоністів на існування подібної традиційної моделі самоврядування, втручаючись лише у разі, коли діяльність релігійних лідерів несла загрозу державним інтересам.

Характеризуючи політику російського уряду у сфері забезпечення та гарантування прав колоністів на самоврядування, необхідно зазначити, що держава зуміла забезпечити належну юридичну та економічну базу для розвитку громад німецьких переселенців. Водночас, влада не прагнула створення у громадах незалежної системи самоврядування, тому чимало норм російського законодавства закріплювали різноманітні форми контролю за діяльністю органів самоуправління колоній.

9. З урахуванням історичного досвіду правового становища німецьких колоністів за потрібне зробити низку пропозицій у сфері державної політики стосовно національних меншин та реформуванні чинного законодавства.

Необхідно забезпечити потребу усіх представників національних громад, що проживають на території України державною підтримкою:

а) розробити та затвердити програму підтримки та розвитку національних меншин, визначивши план конкретних завдань та заходів;

б) забезпечити режим найбільшого сприяння культурно-просвітницьким заходам, спрямованим на збереження самоідентичності представників національних меншин шляхом їх державного кредитування, спрощення та прискорення процедури реєстрації відповідних громадських об'єднань тощо;

в) налагодити активний діалог між громадськими організаціями та діячами, що представляють інтереси національних меншин, з одного боку, та центральними і регіональними органами влади, з іншого.

З метою забезпечення освітніх та релігійних прав і свобод представників національних меншин, а також з урахуванням загальнодержавних інтересів: викласти у новій редакції ст. 7 Закону України «Про освіту», а саме: «Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. Особам, які належать до національних меншин України, забезпечується право на вивчення рідної мови та навчання рідною мовою у комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) із навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, надається право на здобуття повної середньої та вищої освіти у приватних закладах загальної середньої освіти та вищої освіти на мові відповідних корінних народів чи національних меншин.

Викладання державної мови представникам національних меншин є обов'язковою умовою освітнього процесу».

У навчальних планах та інструктивних матеріалах закладам освіти передбачити:

обов'язкове вивчення української мови на першому етапі навчання;

поступовий перехід у старших класах на викладання усіх дисциплін

державною мовою з метою підготовки здобувачів освіти до вступу у професійно-технічні та вищі навчальні заклади;

у рамках загальних навчальних дисциплін запровадити факультативні спецкурси з історії та культури національної меншини.

Доповнити Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» статтею «Освіта та релігійні організації» такого змісту:

1. Навчально-виховний процес у державних і комунальних навчальних закладах має позаконфесійний характер і базується на засадах світоглядного плюралізму.

2. Педагогічні, науково-педагогічні та інші працівники навчальних закладів під час навчального процесу зобов'язані з повагою ставитися до всіх конфесій та релігійних організацій, незалежно від власних уподобань.

3. Викладання у державних та комунальних навчальних закладах дисциплін про релігію може здійснюватися виключно факультативно і лише на засадах добровільного відвідування цих занять».

Доповнити статті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» положеннями про заборону дискримінації, створення будь-яких переваг або встановлення обмежень на підставі різниці у світогляді, віросповіданні чи належності до будь-якої з релігійних організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазов И.Г. Законодательство по церковным делам в царствование императора Александра III-го. Москва, 1913. 222 с.
2. Айсфельд О. Российские немцы и самоуправление: планы и действительность. *Немцы России: социальноэкономическое и духовное развитие (1871–1941)*. С. 30–53.
3. Айсфельд О. Основание и первые десятилетия существования колоний на р. Березань *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія « історичні науки». 2011. № 3. С. 16–44.
4. Амбарцумов Б.М. Русский штундизм, общество и власть в XIX начале XX века Вестник православного СвятоТихоновского гуманитарного университета. Серия 2: «История.» История Русской Православной Церкви. 2011. Вып. 5 (42). С. 30–47.
5. Андрощук В.В. Правовая регламентация деятельности религиозных конфессий в Российской империи (XVI вторая половина XIX вв.) *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2012. № 12.- С. 35–41.
6. Анфимов А.Н. Зырянов П.Н. Некоторые черты эволюции русской крестьянской общины в пореформенный период (1861–1914 гг.) *История СССР*. 1980. № 4. С. 26–41
7. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 120 с.
8. Багалея Д.И. Очерк из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Т. I. Киев, 1887. 634 с.
9. Байдаров С.В. Проблемы комплектования армии в России в конце XIX начале XX века. *Военно исторический журнал*. 2006. № 8. С. 20–24.
10. Бартков В. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002.- 21 с.

11. Бахтурина А.Ю. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»: немцы-колонисты и российское общество в годы "германской" войны. *Новый исторический вестник*. 2013. № 35. С. 6–32
12. Безносова О.В. О чем умолчал П. М. Фризен? Меннониты и православная церковь в царской России: 1860-1917 гг. *Вопросы германской истории*. 2006. С. 23–44.
13. Безносова О.В. Подводные течения: причины изменения отношения правительства к меннонитам (1871–1916 гг.). *Вопросы германской истории*. 2007(2). С. 62–71.
14. Безносова О. В. Роль немецких колонистов и меннонитов в распространении протестантизма среди православного населения Украины во второй половине XIX в. *Вопросы германской истории: Межвузовский сборник научных трудов*. Днепропетровск: ДГУ, 1996. С. 76–86 .
15. Безносова О.В. Религиозные движения в Березанских колониях Херсонской губ. в XIX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. праць. Випуск 3.30: «Історичні науки». Миколаїв: МНУ, 2011. С. 72–88.
16. Безносова О.В. Антигерманская кампания в Екатеринославской губернии. 1914-1917 гг. *Вопросы германской истории*. 2011. С.110–122.
17. Безносова О.В. Меннонитская община-церковь в царской России: особенности устройства и взаимоотношений с государством в колониальный период (1786– 1874). *Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII–XXI вв.)*: мат. XI межд. науч. конф. (г.Москва, 1–3 ноября 2006 г.) / под ред. А.А. Германа. С. 90–100.
18. Безносова. О. Особенности конфессионального статуса меннонитов в царской России. 1786-1917 гг. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Вип. 52. Чернігів, 2008. Серія: «Історичні науки». № 5. С. 29–33.

19. Берендтс Э.Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и общественный быт России. Спб., 1915. 150 с.
20. Берестень О. Розвиток системи початкової та середньої освіти у менонітських колоніях Катеринославського повіту наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. *Історія і культура Придніпров'я*: зб. наук. праць. Київ, 2009. С. 145–150.
21. Берестень Ю. В. «Немецкий вопрос» и Екатеринославское земство во второй половине ХІХ века (по материалам Екатеринославского земства) *Немцы в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности*. Москва: «Готика», 1999. С. 209–223.
22. Берестень Ю. В. Альтернативна служба менонітів у лісництвах царської Росії на початку Першої світової війни (липень 1914 – січень 1915 року). *Наукові праці. Історичного факультету Запорізького нац. ун-ту*. 2011. Вип. 31. С. 117–122.
23. Берестень Ю. В. Организация и становление альтернативной службы меннонитов в лесничествах царской России во второй половине ХІХ начале ХХ вв. *Вопросы германской истории*. 2000. С. 80–99.
24. Берестень Ю. В. Система поземельних відносин менонітських колоній та законодавча діяльність російського царизму в останній третині ХІХ на початку ХХ ст. *Питання аграрної історії України та Росії*: мат. четвертих наук. чит. присвяч. пам'яті Д.П. Пойди. (м. Дніпропетровськ 15–16 трав. 2002 р.) Дніпропетровськ, 2002. С. 101–110.
25. Берестень Ю. Наследование имущества Немцы Украины. *«Немцы России»*: материалы к энциклопедии. Вып. 7. Москва, 2002. С. 152–160.
26. Белікова М.В. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України (1789 – 1917 рр.). *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць. Вип. 16. Київ: УНІСЕРВ, 2004. С. 16–21.
27. Білоконь М. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах

Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 17 с.

28. Бобильова С.І. Система освіти в німецьких і менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць. Вип. 16. Київ: УНІСЕРВ, 2004. С.22–28.

29. Бобылев А. Евангелическолютеранская церковь в России. *Немцы России: энциклопедия*: в 3 т. / редкол.: В. Карев (пред. редкол.). Т.1: АИ. Москва: ЭРН, 1999. С.750–757.

30. Бобылева С. И Общественное мнение России конца XVIII начала XX в. о российском немце. *Вопросы германской истории*. 2004. С. 5–34.

31. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.

32. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России). Петроград: тип. В.Д. Смирнова, 1916. 207 с.

33. Бондарь Ю.М. Менониты. Пг., 1915. 252с.

34. Браун Кто такие меннониты?: краткий истор. очерк / Сост. П.Я. Браун. 2-е испр., доп. изд. Гальбштадт, Тавр. губернии: издво «Радуга», 1915. 78 с.

35. Бугай Н.Ф. Страницы истории немецкого крестьянства России НВ: *Исторические исследования*. 2013. № 1. С.70–128.

36. Бургарт Л. Немецкие поселения в России: моноконфессиональная модель (к вопросу исторической оценки) *Два с половиной века с Россией (к 250летию начала массового переселения немцев в Россию)*: мат. 4й междунар. науч.практ. конф.(г. Москва, 24–27 авг. 2012 г.). С. 89–108.

37. Бурцов П. Взгляд на южную часть Бесарабии Северный архив. 1827. Ч. 27. № 12. С. 290–295.

38. Вапилин Е.Т. Военная реформа. *Военно-исторический журнал*. 2001. № 10. С. 20–25.

39. Васильев А. Веротерпимость в законодательстве и жизни в царствование императора Александра I. *Наблюдатель*. 1896. С. 38-54.

40. Васильчук В. Розвиток освіти в німецьких поселеннях Катеринославщини, Херсонщини та Таврії (кін. XVIII– поч. XX ст.). *Наукові зошити факультету Львівського у–нту*. 2008. № 1. С. 131–137
41. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII початок XXI ст.). Київ, 2004. 245 с.
42. Ведомость землевладений по Александровскому уезду за 1899 год. Екатеринослав, 1900. 97 с.
43. Ведомость о состоянии иностранных колоний в Россию в 1828 г. *Санкт-Петербургский журнал*. 1807. № 1. С. 20– 44.
44. Велицын А.А. Иностранная колонизация в России. *Русский вестник*. 1889. Т. 201. Март. С. 99-126; Т. 202. Июнь. С. 187–222.
45. Велицын А.А. Немецкое завоевание на юге России. СПб., 1890. 120с .
46. Велицын А.А. Немцы в России. *Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России*. Санкт–Петербург: Общественная польза, 1893. 228 с.
47. Венгер Н. Меннониты и власть в конфликте 1860–1870х гг.: pros и cons реформ унификации. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны и в исторической памяти потомков* : мат. XIII междунар. науч. конф. (Москва, 21–23 окт. 2010 г.). С. 449–466.
48. Венгер Н. Опыт самоорганизации меннонитских колоний в России в XIX начале XX в. *Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации*: мат. междунар. научн.-практ. конф. (г.Москва, 29–30 окт. 2007 г.). С. 76–82.
49. Верещак М. Реформа системы призыва в Российской Империи в 1860-70 гг. и борьба придворных группировок [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://actualhistory.ru/75>.
50. Вітман К.М. Правовий стан та соціальне значення німецької колонізації в Північному Причорномор'ї. *Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на півдні України і актуальні проблеми державного управління*: мат.

регіональної наук.-практ. конф. (Одеса, 10-11 грудн. 1996 р.) Частина II. Одеса, 1996. С.56– 62.

51. Вітман К.М. Правові основи політики Російської імперії відносно німецьких колоністів у Північному Причорномор'ї в другій половині XVIII - початку XIX ст.: зб. наук. праць до звітної 4 (56) наук. конф. ОНЮА. Одеса, 2001. С.78– 82.

52. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева. 1790– 1867 гг. Андрей Михайлович Фадеев. Одесса: Тип. Южно-Русского Общества печатного дела, 1897. Ч.1.231 с.

53. Высочайшие повеления о передаче всех училищ при римокатолических церквях ведомству МНП Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. 1893. № 3. С. 138–140.

54. Гветадзе І.Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX початок XX ст.) Донецьк: Донбас, 2013. 391 с.

55. Гвоздик В. Роль і місце німецького населення в політичній боротьбі на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2000. Вип. 12. С. 29–34.

56. Герман А.А. "Великая война" и немцы Поволжья (1914– 1917 гг.) *Вопросы германской истории*. 2014. С. 224–232.

57. Германская колонизация в России и её тайные задачи. Киев, 1913. 25 с.

58. Глущенко Б.О. Формування системи початкової освіти в менонітських колоніях Катеринославщини Придніпров'я: історико--краєзнавчі дослідження. 2012. Вип. 11. С. 99–105.

59. Гуменний І. Конфесійна політика Російської імперії в Бессарабії (перша половина XIX століття). *Дриновський збірник*. 2004. №1. С. 82–91.

60. *Державний архів Одеської обл.* Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1533 Відомості та листування про закриття німецьких колоністських шкіл про звільнення вчителів та інше. 113 арк.

61. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 312. Про добровільні пожертвування колоністів для земського ополчення 126 арк.
62. *ДАОО*. КлейнЛібентальське (Ксеніївське) сільське правління, с. КлейнЛібенталь (Ксеніївка) ГроссЛібентальської (Маріїнської) волості Одеського повіту Херсонської губернії. Ф. 63 . Оп. 1. Спр. 17. накази волосного правління та рапорти сільського правління про заключення договорів на аренду землі та прийому нових поселенців. 52 арк.
63. *ДАОО*. Александергільфське сільське управління 1840– 1919. Ф. 61 оп. 1, д. 523 Звіти Александергільфського сільського управління за 1856 рік. 76 арк.
64. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф.6 . Оп.1 Спр. 1125 По скаргам колоністів на пастора Петрашевського. –272 арк.
65. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 18031920. Прохання менонітів Таврійської губернії. Фонд 89. Спр. 2574. Арк. 144.
66. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Порядок успадкування в релігійних організаціях менонітського братерства Росії. Фонд 89 .Спр. 2327. Арк. 117, арк. 1 зв.–3.
67. *ДАОО*. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. Ф. 42 . Оп. 35. Спр. 711 Відомості про центральні російські училища богарських, німецьких та інших колоній та про передачу їх до Міністерства народного просвітництва . 599 арк.
68. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф.6 . Оп. 1. Спр. 48 Про надходження до колоній Йозефстальської, Янмбурзької громадських прибутків та видатків. 1308 арк.
69. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6. Оп. 1. Д. 2428 Переписка з департаментом державного господарства, відомості про школи та учнів, які у них проходять навчання. 77 арк.

70. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6 . Оп. 1 спр. 42. Про вибори у підвідомчих Конторі колоніях в шульци, бейзицері та десяцькі, про виступи колоністів та про доноси про стан колоній 1246 арк.
71. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6 . Оп. 1 спр. 48. Постанови Міністерства про благоустрій колоній, відомості та табелі. 227 арк.
72. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6 . Оп. 1 спр. 49. Про звернення до снаглядача Пелешеску щодо сирітських коштів 193 арк.
73. *ДАОО*. Кандельське сільське правління, с. Кандель Одеського повіту Херсонської губернії. Ф.67 . Оп.1. Д.885 Справа з циркулярними приписами для керівництва та дії (1916). 59 арк.
74. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6. Оп.1. Спр. 5976 О неблаговидной жизни менонитских колоний. 39 арк.
75. *ДАОО*. Александергільфське сільське управління 1896– 1918. Ф. 62. Оп.2. Спр. 351 Про ліквідацію німецького землеволодіння та підготовці до цієї роботи. 90 арк.
76. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф.6 . Спр.59. Про виселення проживаючого у селищі Енлаги російської нації жителя по імені Матвей.- 7 арк.
77. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф.89 . Оп.1 Тяжба в судах про оброчну землю, яка належить менонітам. 1882 р. Спр. 2371. –Арк. 166.
78. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6 . Оп. 1, спр. 45. Про меноніта Гейнріхе Діке, який потрапив у скруту.- 29 арк.
79. *ДАОО*. Про проступки колоніста Іогана Тауберга у поселенні Клюстердорф. Ф. 6. Оп. 1, спр. 613 .-41 арк.

80. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6 . Оп. 1, спр. 64 Про переміщення протягом 1801 року від одного колоніста до іншого.- 458 арк.
81. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф. 89 Оп.1. Спр.1706. Правила поселення менонітів. 54 арк.
82. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф.89 Оп.1.Спр. 614. Приговор по делу колонисты г. Фризена. 1819 г. 5 арк.; арк. 67.
83. *ДАОО*. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6 . Оп. 5, спр. 580, Справа про Гальбштадське російське центральне училище.- 358 арк.
84. *ДАОО*. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. Ф. 42 . Оп. 35. Спр. 900, Листування по скарзі пастора Грунауського приходу Федора Ключта на дії інспектора народних училищ Катеринославської губернії.- 16 арк.
85. *ДАОО*. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. Ф. 42 Оп. 35. Спр. 761, Листування з Міністерством народного просвітництва, з дирекціями училищ про організацію початкового навчання у поселеннях німецьких колонітсів.- 120 арк.
86. *ДАОО*. Про дозвіл заснувати в Одесі товариство під назвою «Гармонія» Ф. 1. Оп. 199. Спр. 87. 95 арк.
87. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф. 89 . Оп.1, спр. 3573, Відношення менонітів до війни.- 218 арк.
88. *ДАОО*. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф. 89 . Оп.1, д. 402 Судові справи. 400 арк.
89. *ДАОО*. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. Ф. 42 . Оп. 35. Спр. 2476 Циркулярні розпорядження по Одеському навчальному округу.- 50 арк.

90. *Державний архів Дніпропетровської області* (далі *ДАДО*). Контора опекунства Новоросійських іноземних поселенців. Ф.134. Оп.1. Спр.187.- 62 арк.
91. *ДАДО* Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Оп. 1. Спр. 189.- 103 арк.
92. *ДАДО*. Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Оп. 1. Спр. 45– 97 арк.
93. *ДАДО*. Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Оп. 1. Спр. 43– 82 арк.
94. *ДАДО*. Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Оп. 1. Спр. 42. 60 арк.
95. *ДАДО*. Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Оп. 1. Спр. 48. Арк. 28.- 50 арк.
96. *ДАДО*. Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Спр. 165.- 69 арк.
97. *ДАДО*. Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Ф. 134 .Оп.1 Спр. 166. 34 арк.
98. *Державний архів Запорізької області* (далі *ДАЗО*). Ф. 311, оп. 3, спр. 315. 49 арк.
99. *ДАЗО*. Миколай-Пільська волосна земська управа, с.МиколайПоле Катеринославського повіту Катеринославської губернії. Ф.59 .Оп.1. спр. 25. 75 арк.

100. ДАЗО. Миколай-Пільська волосна земська управа, с.МиколайПоле Катеринославського повіту Катеринославської губернії. Ф.59 . Оп.1. спр. 36 Про набір новобранців та постановці на облік нижніх чинів. 45 арк.
101. ДАЗО. Хортицький волосний суд. Ф. 74. Оп. 1. Книга запису рішень волосного суду. Спр. 1. 150 арк.
102. ДАЗО. Хортицький волосний суд. Ф. 74. Оп. 1 Книга запису рішень волосного суду. Спр. 2. 150 арк.
103. *Державний архів Херсонської області (далі ДАХО)*. спр. 29, 212 арк.
104. ДАХО. Канцелярія Херсонського губернатора (1807-1920 гг.). Ф. 1. Оп. 1. Спр.40. Переписка с Херсонским архиепископом, консисторией, полицейским учреждением о надзоре за деятельностью сектантов (штундистов, баптистов и др.) на территории губернии. 319 арк.
105. Двадцать первое очередное Екатеринославское уездное собрание 7 - 14 октября 1886 г. Екатеринослав, 1887. 190 с.
106. Деннингхаус В. Безземельные Немцы Украины. Пилотный сборник. *Материалы к энциклопедии «Немцы России»*. Вып. 7. Москва, 2002. С. 14-16
107. Дённингхаус В. "Отнимите немедленно землю от исконных наших врагов...". *Действие Закона о ликвидации немецкого землевладения в период Первой мировой войны в Поволжья* Питання німецької історії. 2014. С. 213-223.
108. Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе. *Сборник Русского исторического общества*. 1878. Т. 22. С. 1– 600.
109. Дитц Я. История поволжских немцев колонистов Под науч.ред. И.Р.Плеве. Москва: Готика. 1997. 496 с.
110. Долею пов'язані з Україною *Полтавське обласне товариство німців "Відергебурт" («Відродження»), Полтавський центр німецької культури, Німецька євангелічно-лютеранська община м. Полтави: нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у країні / авт.упоряд. В.Н. Жук. Полтава : Дивосвіт, 2006. 330 с.*

111. Дородницын А. Я. Религиозно-рационалистическое движение на юге России во второй половине XIX столетия. Казань. 1909. 260 с.
112. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800– 1825 гг. Москва, Наука, 1970. 350 с.
113. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX в.). Санкт– Петербург: Лисс. 1998. 100 с.
114. Ермолов В.А. Особенности системы образования в национальных школах российской империи. *Немецкие школы Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2009. № 3. С. 81– 88.
115. Ерохина О.В. Крестьянский поземельный банк и ликвидация немецкого землевладения в области Войска Донского (1915-1916). *Новый исторический вестник №27*. 2011. С.38– 48.
116. Євтух В.Б., Чірко Б.В. Німці України. Київ, 1994. 210 с.
117. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины *Институт украиногерманских исторических исследований Днепрпетровского национального у-нта./* ред. С. И. Бобылева. Днепрпетровск, 2006. 378 с.
118. Жирмунский В.М. Проблемы переселенческой диалектологии. *Избранные труды. Общее и германское языкознание*. Ленинград, 1976. 367 с.
119. Завьялов А.С. Немецкое и менонитское население Украины в XVIII – XIX ст. *Вопросы германской истории. Немцы в Украине*. Днепрпетровск, 1996. С. 10-14.
120. Задерейчук І. П. Правовий статус Опікунського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії. *Форум права*. № 2. 2010. С. 151–155.
121. Задерейчук І.П. Правове регулювання розвитку освіти в німців півдня України наприкінці XVIII на початку XX ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 2. 2010. С. 42– 52.
122. Задерейчук І.П. Формування органів управління німецькими колоніями Півдня України наприкінці XVIII ст. 1818 р. *Ученые записки Таврического*

национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 21 (60) № 1. 2008. С. 17– 23.

123. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение. 1968. 310 с.

124. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860– 1870 годов в России. Москва, 1952. 400 с.

125. Законы о ликвидации с 2 февраля 1915 года немецкого и австрийского землевладения в России. *Немцы колонисты, поселяне собственники, иностр. хлебопашцы, поселенцы*: изд. доп. некоторыми др. высочайшими указами о подданных воюющих с Россией держав и вступ. ст. издателя / Сост. Михайловский, преп. гимназии, Одесса: тип. Акц. Южнорус. печ. дела, 1915. 35 с.

126. Замуруйцев О. Аграрні відносини в німецьких і менонітських поселеннях Таврійської губернії в другій половині XIX на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». Тернопіль, 2016. Вип. 1, ч. 1. С. 42–45.

127. Замуруйцев О.В. Німецька колонізація Півдня України наприкінці XVIII ст. Вісник КЛУ. Київ, 2001. № 4. С.64– 72.

128. Замуруйцев О.В. Поширення німецького землеволодіння на Півдні України в другій половині XIX на поч. XX ст. (на прикладі Таврійської губернії). *Записки молодих вчених ЗДУ*. Запоріжжя, 2002. Вип.12. С. 117– 129.

129. Записка об обычном праве меннонистов, которым они руководствуются при наследствах и разделах имущества и которое основано на их религиозных верованиях. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1887. 21 с.

130. Захарченко Т.К. Німецькі та менонітські колонії Північного Приазов'я: система управління колоніями (кінець XVIII - XIX ст.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 14. Рівне, 2008. С.17– 23.

131. Захарченко Т.К. Проблеми освіти в німецьких і менонітських колоніях Бердянського повіту (XIX ст.): зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного інституту. Бердянськ, 2000. С.150– 157 .
132. Захарченко Т.К. Особенности основания, адаптации и развития немецких и меннонитских колоний Бердянского уезда *Вопросы германской истории* : сб. науч. тр. / Отв.ред. С.И.Бобылева. Д.: РИО ДНУ, 2003. С. 75–85.
133. Земляная Т.Б., Павлычева О.Н. Школьная реформа первой половины XIX века. Журнал научнопедагогической информации. 2011. № 2. Электронный ресурс <http://www.paedagogia.Ru/2011/6402/159zemlyana-uravlicheva>
134. Зорин В. Ю., Аманжолова Д.А., Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законоотворчества. Москва, 1999.
135. Идт Андреас. Переселение немецких колонистов в Россию в 1766 г. Москва, 2015. 317 с.
136. Изгоев А.С. Общинное право (опыт социально юридического анализа общинного землевладения как института гражданского права). Санкт–Петербург, 1906. 432 с.
137. Исмаилов М.А. Правовые аспекты немецкой колонизации Новороссии Юга Украины в период царствования Екатерины II и Павла I. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск: ДДУ, 1995. С. 16–19.
138. Исмаилов М.А. Возникновение немецких колоний Юга Украины (конец XVIII века – 30-е годы XIX века) : автореф. дис.к-та... ист.наук: Днепропетровск, 1993. 19 с.
139. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. Сост. Ляликов Ф. Одесса, 1848. 169 с.
140. История Министерства внутренних дел доктора прав и философии Николая Васильевича Варадинова в 8 томах СПб., 1858 - 1863. Т. 3 (1861). 350 с.

141. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / сост. В. А. Ауман, В.Г. Чеботарев. Москва, 1993. 445 с.
142. Ігнатуша О.М., Тедеев О.С. Німецьке населення Запорізького краю за документами Бердянської, Катеринославської, Мелітопольської та Олександрівської земських управ Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науководослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Випуск 1(4). Запоріжжя: РА «ТандемУ», 1998. С. 51–77.
143. К вопросу о происхождении меннонитов. Материалы, собранные Эпп Д.Г. и Бергманом Г.А. Петроград, 1915.
144. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII первой половине XIX века (1719-1858). Москва: изд-во «Наука», 1976. 307 с.
145. Каменский В. П. Вопрос или недоразумение? К вопросу об иностранных поселениях на Юге России. Москва, 1895. 136 с.
146. Каненберг-Сандул Система органов государственного управления немецкими колонистами в Российской империи в конце XVIII первой половине XIX в. *Актуальные проблемы политики*. 2014. Вип. 52. С. 440–448.
147. Каненберг-Сандул О. К. Устав о колониях иностранцев в Российской империи 1857 года: историко-правовой анализ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2014. Вип. 92(1). С. 20–22.
148. Каненберг-Сандул О.К. Правовое положение немецких колонистов согласно «ликвидационных» законов Российской империи 1915–1917 гг. *Митна справа*. № 3 ч. 2. 2015. С.193–198.
149. Каненберг-Сандул О.К. Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII-XIX ст.: етапи, зміст, правове оформлення. *Державо і право: зб. наук. праць*. Вип. 75. С.47–60.
150. Карагодин А.Н., Кокошинский А.Н. Земельные проблемы немецкой колонизации на юге Украины (XVIII - XIX ст.). *Культурологічний вісник*. 1996., Вип. 3. С. 5–13.

151. Катков М.Н. О самодержавии и конституции. Москва, 1903.
152. Кашин В. Поездка к барону Н. А. Корфу. Москва, 1871.
153. Клаус А.А. Духовенство и школы в наших немецких колониях. *Вестник Европы*. 1869. Т.3. С. 235–246.
154. Клаус А.А. Община-собственник и её юридическая организация. *Вестник Европы*. 1870. Том 2. С. 573–628; Том 3. С. 72–118.
155. Клаус А.А. Наши колонии опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт –Петербург, 1869. 565 с.
156. Клибанов А.И. Менониты М., 1931. 268с.
157. Клиппенштейн Лоуренс. Отказ от военной службы по мотивам совести в менонитских общинах царской России *Долгий путь российского пацифизма: Идеал международного и внутреннего мира в религиозно-философской и общественно-политической мысли России*. Москва: ИВИ РАН, 1997. С. 150–170.
158. Коновалова О.В. Колонисты Юга России в конфликте с законом (1800–1818 гг.). *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2007. С. 79–107.
159. Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Одесса: Изд-во ТЭС, 1998. Т 1.: Аннотированная опись дел 1799–1818 гг./ Сост. О. В. Коновалова, О. М. Набока, Э. Г. Плесская, Ред. О.В. Коновалова; Т.2: Аннотированная опись дел 1819–1826 гг. 242с.
160. Корнилов В.А. Эволюция военной службы в России в XIX веке: от рекрутской системы к всеобщей воинской повинности Преподавание истории и обществознания в школе. 2003. № 7. С. 2–10 .
161. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX початок XX ст.) Тернопіль: Підруч. & Посіб., 2003. 381 с.
162. Котов Б.С. Положение немцев в земледельческих колониях юга России в оценке Российской прессы *Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология»*. 2011 [Режим доступа] <https://cyberleninka.ru/article/n/polozhenienemtsevvzemledelcheskihkoloniyahyugarossiivotsenkerossiyskoypressy>.

163. Котов Б.С. Образ российских немцев в русской прессе накануне Первой мировой войны Известия Самарского научного центра Российской академии наук [Режим доступа] <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazrossiyskihnemtsevrusskoypressenakanunepervomirovovoyvoyny>.
164. Краткий статистикоэкономический обзор по Одесскому уезду за 1916-1917 годы. Одесса, 1920. 120 с.
165. Красюк А.И. Из прошлого немецких колоний Украины. Одесса: Б.и., 1994. Ч. 1. 53 с.
166. Корчагова М.Н. Крестьянское самоуправление в России (IX начало XX века): учебное пособие / ГУУ. М., 2001. 20 с.
167. Кривохатський М. Меноніти на Україні. Харків, 1930. 168 с.
168. Крылова А.Н. Молочанские немцы-меннониты и окружающий социум : особенности земельных отношений. *Российское государство, общество и этнические немцы : основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.)* : мат. XI междунар. науч. конф. (г.Москва, 13 ноября 2006 г.) / под ред. А.А. Германа. С. 72-79.
169. Курило О. В. Лютеране в России XVI–XX вв. / О. В. Курило. – Минск : Фонд «Лютеранское наследие», 2002. 400 с.
170. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Нац. акад. наук України, Інст історії України. Київ, 1995. 272 с.
171. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60ті роки XVIII ст.-1917р.). Український історичний журнал. 1990. № 9. С.18-30.
172. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). Москва: Знание, 1992. 64 с.
173. Лебедева (Бахмутская) О.В. Община немецких колонистов и российское государство в XVIII-XIX вв.: эволюция взаимоотношений (на примере колоний Северо-Запада). *Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII–XXI вв.)*: мат. XI междунар. науч. конф. 2006. С. 59–71.

174. Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояния Южной России. Москва: Типография К.А. Меньшова, 1915. 115 с.
175. Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников. *Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля, 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России*. Москва, 1917. 379 с.
176. Лавров П.В. Механизм регулирования правового режима иностранцев в контексте эволюции государственно-правовой системы России в период IX - начала XX вв. (историко-правовой аспект). Санкт–Петербург, 2004. – 208 с.
177. Лиценберг О. Римско-католическая Церковь в России. *История и правовое положение*. Москва, 2001. 384 с.
178. Лиценбергер О. Восприятие немцев-лютеран и католиков русским обществом и Православной церковью: конфессиональный аспект. *Российское государство, общество и этнические немцы : основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.)* : мат. XI междунар. науч. конф. (г. Москва, 13 нояб. 2006 г.) / под ред. А. А. Германа. С. 9–19.
179. Лиценбергер О. Немцы-католики и правовое положение Римско-католической церкви в России в конце XIX - начале XX в. *Немцы в России: социальноэкономическое и духовное развитие (1871-1941 гг.)*. Москва, 2002. С. 256–269.
180. Лиценбергер О.А. Политика российских монархов по отношению к традиционным немецким конфессиям в XVIII веке: формирование конфессиональной толерантности. *Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию)*: мат. 4й междунар. науч. практич. конф. (г.Москва, 24–27 авг. 2012 г.)_Москва: МСНКпресс, 2013. С. 79–82.
181. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. Александровск: Тип. Б. Я. Штерн, 1905. 107 с.

182. Луппов Л. Немецкие начальные школы в России. Петроград: тип. Синодальная, 1916. 48 с.
183. Малиновская Т.В. Паспортная система в колониях иностранцев на территории Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). *Вопросы германской истории*. 2009. С. 9–20.
184. Малиновская Т.В. Финансово-податная функция выборных правлений в колониях иностранцев на территории Российской империи. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2013. № 2. С. 46–52.
185. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой колонистской деревни в Южной России (1762-1917 гг.): автореф. дис. ..докт. ист.наук. Санкт-Петербург, 1986. 40 с.
186. Малиновский Л.В. Община немецких колонистов в России и ее региональные особенности в XIX начале - XX веках История СССР. 1990. №2. С.175–182.
187. Мальшкина Е.В. Исторические этапы распространения и особенности развития немецких колоний на Юге России в XIX-начале XX: автореф. дис. ...канд. ист.наук. Пятигорск, 2011. 17 с.
188. Малиновська Т. Завдання і повноваження сільської общини у німців-колоністів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) *Вісник Чернігівського педагогічного університету*. 2008. № 5. С. 37–40.
189. Малиновская Т. В. Канцелярия опекунства иностранных колонистов (1763-1782 гг.). *Вопросы германской истории*. 2011. С. 9–25.
190. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893.
191. Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола, Преследование евангелической секты. Вып 6. / под ред. В.Д. Бонч-Бруевича. М., 1902. 543 с.
192. Машковцев А. А. Конфессиональная политика государства в отношении католиков и протестантов Среднего Поволжья и Приуралья во второй половине XIX – начале XX века. Киров, 2015. 380 с.

193. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування та Поділлі у другій половині ХІХ століття. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.
194. Мешков Д.Ю. Немецкие колонисты Причерноморья и их окружение во время и после Крымской войны. *Вопросы германской истории*. 2007. Т. 2. С. 53–61.
195. Миненко С.В. Правовое положение римско-католической и евангелическо-лютеранской церквей в России ХVІ – первой половине ХІХ вв.(историко-правовое исследование). Нижний Новгород . 2011 г. 211 с.
196. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. Санкт-Петербург, 1999 г. Т.1. 420 с.
197. Мірошніченко Н. Німецькі поселенці в Україні: історія та сучасність. Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 290 с.
198. Мыш М.И. Об иностранцах в России. Сборник узаконений, трактатов и конвенций, с относящимися к ним правительственными и судебными разъяснениями. Санкт-Петербург: тип. Н.А. Лебедева, 1888. 561 с.
199. Национальные школы РСФСР за 40 лет. М., 1958. 220 с.
200. Нелипович С.Г. Военная повинность в России и иностранные колонисты. *Военно-исторический журнал*. 2003. № 2. С.39–41.
201. Нелипович С.Г. Военное ведомство и меннониты России в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). *Этнические немцы России: исторический феномен "народа в пути"*: мат. ХІІ междунар. науч. конф. (г. Москва, 18-20 сент. 2008 г.) / под ред. А.А.Германа. С. 85–103.
202. Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах ХХ века: историография вопроса и круг источников. *Немцы России и СССР. 1901–1941*: мат. междунар. науч. конф. (г. Москва, 18-20 сент. 2008 г.) С. 365–380.
203. Немцы-колонисты в Век Екатерины / Составители Е. Е. Лыкова, М. И. Осекина. Москва: «Древлехранилище». Общественная академия наук российских немцев, 2004. 340 с.

204. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652-1917 / Сост. В.Ф. Дизендорф. М., 2006. 784 с
205. Немцы в России: люди и судьбы: сб. научных статей РАН. / Отв. ред. Л.В. Славгородская. Санкт–Петербург, 1998. 254 с.
206. Никольская Т. К. Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 годах. Санкт–Петербург, 2009. С.167– 175.
207. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: монографія. Київ; Миколаїв: вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. 416 с.
208. Носкова И.А. Внутренняя миграция болгарского населения Крыма во второй половине XIX века и образование новых дочерних поселений. *Культура народов Причерноморья*. 2000. № 14. С. 76–78.
209. О высочайше утвержденном положении Комитета Министров относительно признания штундистской секты более вредною и о воспрещении штундистам общественных молитвенных собраний», циркулярный указ Святейшего Правительствующего Синода от 29 декабря 1894 года, № 7. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867–1900 гг. / собр. и изд. А. А. Завьялов. Санкт–Петербург, 1901. С. 327–328.
210. О принятии мер в отношении немецких колонистских школ Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. 1915. № 7. С. 910–911.
211. О разрешении в школах бывших немецких колонистов преподавания на немецком языке. *Циркуляр Одесского учебного округа*. 1907. № 4. С. 195–198.
212. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1910. 83 с.
213. Остроух И.Г. Российские немцы: вклад в историю и культуру (XVII – начало XX вв.). *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге*: мат. Российско-Германской науч. конф. (г. Анапа, 22 — 26 сент. 1994 г.). С. 11–25.

214. Осташева Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом: монография. Днепропетр. Нац. ун-та. Днепропетровск, 2009. 696 с.
215. Отчет об училищах Александровского уезда и Мариупольского округа, осмотренных весной 1867 года членом Александровского уездного училища совета бароном Николаем Александровичем Корфом. Издательство «Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского», 1867 г.
216. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск: АртПресс, 1999. 232 с.
217. Пасько Е.А. Колонизационная политика России (вторая половина XVIII-первая четверть XIX): автореф. дис...канд. ист.наук. Ростов н/Д., 2003. 17 с.
218. Памятная книга Таврической губернии. Составитель К.А. Вернер. Симферополь: изд-во Губернского Земства, 1889. С. 73– 124.
219. Петровська Н.В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX на початку XX ст : автореф. дис. ... канд. юрид. наук .Одеса, 2009. 20 с.
220. Писаревский Г. Вызов меннонитов в Россию (по неизданным архивным документам). *Русская мысль*. 1903. Кн. 11. С. 90–140.
221. Писаревский Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. Ростов н/Д., 1917. 240 с.
222. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва: Книга по Требованию, 2013. 438 с.
223. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803– 1814 гг. / сост. и ред. О.В. Коновалова. Одесса: ОКФА; изд-во «ТЭС», 1999. 282 с.

224. Плевел И.Р. К вопросу о первых менонитских колониях в Поволжье. *Всеобщая и отечественная история: актуальные проблемы*. Саратов, 1993. С. 112–118.
225. Плевел И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века. Москва: междунар. союз нем. культуры, 2008. 3-е изд. 399 с.
226. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы, 1803 – 1920 / и-нт герм. и восточ. европ. исслед. (Геттинген (Германия)). Одесса: ТЭС, 1999. 520 с.
227. Плохий С. Н. Между Лютером и Менно: смена конфессии в колониях Юга Украины (первая треть XIX в.). *Вопросы германской истории*. 1995. Т.1 С. 42–58.
228. Плохотнюк Т. Н. Действие «ликвидационных» законов на Северном Кавказе в 1915-1917 гг. *Российские немцы в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности*. Москва: Готика, 1999. С. 223–237.
229. По вопросу о мерах к поднятию успешности преподавания русского языка в училищах бывших колоний. *Циркуляр Одесского учебного округа*. 1903. № 7–8. С. 295–296.
230. Победоносцев К.П. Московский сборник. Москва, 1896. 366 с.
231. Подводные течения: причины изменения отношения правительства к меннонитам (1871-1916). *Вопросы германской истории*. 2007. С. 62–71.
232. Поліщук, Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII початок XX століття): монографія / Ю. М. Поліщук. Київ : Вид-во ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 428 с.
233. Преображенский Ф. Вопросы крестьянского управления. *Сельские учреждения и должностные лица*. Москва: изд-во Д. Тихомирова, 1893. 93 с.
234. Пономарев С. В. Становление альтернативной гражданской службы в России Режим доступа: http://www.polit.ru/research/2004/04/08/civil_service.html
235. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Одесса: Изд-во ТЭС, 1999. Т. 2. 242 с.

236. Попечительный комитет об иностранных поселенцах южного края России 1799-1876 гг.: аннотированная опись дел / ред. О.В. Коновалова. Одесса: Изд. ТЭС, 1998. Т.1. 364 с.
237. Постановление Бердянского очередного уездного земского собрания с 30 сентября по 10 октября 1868 г. Симферопль, 1869. 371 с.
238. Постников. В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. Москва: тип. Высочайше утвержденного товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1891. 391 с.
239. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ початку ХХ ст./ Черкаси: Вертикаль, вид. ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.
240. Причерноморские немцы: Их вклад в развитие г. Одессы и региона 1803-1917 гг. Одесса: АстроПринт, 1999. 189 с.
241. Плесская-Зебольд Э.Г. Проблемы адаптации немцев в инонациональном окружении на примере реформирования немецких школ Одесского учебного округа (1803-1914 гг.). *Российские немцы в инонациональном окружении проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности*: мат. междунар. науч. конф. (г. Саратов, 14– 19 сент., 2004 г.) / под ред. А.А. Германа. С. 117-125.
242. Пругавин В. Русская земельная община в трудах ее местных исследователей. Москва, 1888. 110 с.
243. Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). Собрание I. Т.16. Санкт-Петербург: печ. в тип. 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. № 11880.
244. ПЗСРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1 Т. 4. № 1910.
245. ПСЗРИ . Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1 Т. 28. № 21192.
246. ПСЗРИ . Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19372.
247. ПСЗРИ, Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 17. № 12630.
248. ПСЗРИ, Санкт - Петербург, 1830. Собр. 2. Т.1. № 403.
249. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т.26. № 19546.
250. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т.27. № 20988.

251. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. I. Т. 19. № 13996.
252. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. I. Т. 16. № 12283.
253. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. I. Т. 18. № 12836.
254. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16 №12095.
255. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16. № 11980.
256. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 17. № 12322.
257. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 21. № 15383.
258. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19873.
259. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 35. № 27312.
260. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т.15. № 13233.
261. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 21254.
262. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 38. № 29533.
263. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 32. № 25276.
264. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1871. Собр. 2. Т. 46. № 49705.
265. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1875. Собр. 2. Т. 50. № 54568.
266. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1893. Собр. 3. Т. 10. № 58958.
267. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1834. Собр. 2. Т. 8. № 6298.
268. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16. № 11879.
269. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16. № 11881.
270. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 20. № 19434.
271. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1908. Собр. 3. Т. 25. № 26803.
272. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 24. № 17865.
273. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 24. № 17866.
274. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 25. № 18373.
275. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19372 .
276. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19492.
277. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19873.
278. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 27. № 20841.
279. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 20 № 14827.
280. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 27574.

281. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1 Т. 21. № 15411.
282. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 50. № 54569.
283. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 38 № 21163.
284. ПСРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19372.
285. ПСРИ. Санкт - Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19523.
286. Романовская Л. Р. Иноверцы в Российской империи (историко-правовое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2006. 17 с.
287. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. Ч. 1: Комплектование армии. Санкт - Петербург, 1913. 210 с.
288. Рейнмарус А., Фризен Г. Меноніти. Москва, 1930. 168 с.
289. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886–1887 гг. Херсон, 1889. 267с.
290. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. СПб., 1903.
291. Рождественский А. Южнорусский штундизм. Санкт - Петербург, 1889.
292. Романюк М.В. Освіта Хортицького менонітського округу (кінець XVIII початок XX сторіччя). *Теоретичні та практичні питання культурології*. : зб. наук. стат. Вип. III. Запоріжжя, 2000. С. 228–233.
293. Романюк М.В. Переселення менонітів на південь України: передумови, хід та результати (1788 – 1863 рр.). *Наукові записки*.: зб. праць молод. вчен. та аспір. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Запорозьке відділення. Том 7. Київ, 2001. С. 212–222.
294. Российские немцы: вклад в историю и культуру (XVII– начало XX вв.). *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге*: мат. Российско-Германской науч. конф. (г. Анапа, 22 — 26 сент. 1994 г.). С. 11–25.
295. Сборник по основной статистике. Оценочная часть. Бердянский уезд. Вып. 2. Симферополь: Статистическое Бюро губернского земства., 1909. 151 с.

296. Сборник по школьной статистике Таврической губернии за 1903 г. Вып. II. Симферополь: изд. Таврического губернского земства, 1905. 180 с.
297. Сборник циркуляров Министерства внутренних дел по вопросам воинской повинности «Альтернативная гражданская служба: прошлое, настоящее, будущее»: под ред. Захарова И. Г, Поповой А. А. Москва: «Грааль», 2000 г .
298. Свод законов Российской империи (СЗРИ). Т. 12. Ч. 2. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. Санкт - Петербург, 1857. 1100 с.
299. СЗРИ. Том 11. Часть 1. Уставы духовных дел иностранных исповеданий. Санкт - Петербург, 1857. 266 с.
300. СЗРИ. Том 2. Часть 2. Особенные губернские учреждения. Санкт - Петербург, 1857. 748 с.
301. СЗРИ Том 4 : Устав о воинской повинности. Санкт - Петербург, 1915. 293 с.
302. Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству поселянсобственников (бывших колонистов). Санкт - Петербург, 1871. 164 с.
303. Секирин А. А. Конфессиональная политика государства в отношении сектантства и старообрядчества в Российской империи во второй половине XIX — начале XX веков. *Молодой ученый*. 2016. №1. С. 600–612.
304. Семакин С.И. Организация земледельческого хозяйства, самоуправления и культурного развития в немецких общинах-колониях: вторая половина XVIII-XX вв. Московский. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Фак. гос. упр., каф. полит. истор. Москва : МАКС Пресс, 2011. 260 с.
305. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866– 1913 гг. Екатеринослав, 1916. 1024 с.
306. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России: сборник документов 1801– 1829 гг. / под ред. Айсфельд О.В. О., 2003. 370 с.

307. Смирин М. М. Германия эпохи Реформации и Великой Крестьянской войны. Москва, 1962. 320 с.
308. Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года.: издание Историко филологического факультета императорского Московского университета. под ред. М. К. Любавского. М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1907.
309. Собрание Узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Отдел второй. Первое полугодие. Петроград, 1915. 1632 с.
310. Собрание Узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Отдел первый. Второе полугодие. – Петроград. 1916. 1200 с.
311. Скальковский А.В. Первое тридцатилетие Одессы 1793-1823. Одесса. гор. тип. 1837 г. 296с.
312. Статистический отчет по народным училищам Таврической губернии за 1887 г. Симферополь, 1888. 217 с.
313. Статистический справочник Таврической губернии. Составитель Ф.И. Андриевский. Симферополь, 1915. 167 с.
314. Ствольгин К.В. Отказы от военной службы вследствие убеждений в Российской империи: монография. Минск: РИВШ, 2010. 248 с.
315. Стейлз Дж. Религия, политика и менонитская жалованная грамота в начале XIX в. в России: пересмотр дела Варкентина. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2003. С. 422.
316. Татаринов І. Німецьке населення Бессарабії напередодні та в роки Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 41.С. 74–79.
317. Тесленко А.М. Правовой статус иностранцев в России (вторая половина XVII-начало XX вв.): автореф. дис. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2000. 17 с.

318. Ткаченко П.Г. Государственно-правовое регулирование Евангелическо-лютеранской и Реформатской церкви в Российской империи в XIX начале XX вв. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2011. № 54. С. 182–183.
319. Тотфалушин В. П. «Русские» немцы и немецкий вопрос в годы Первой мировой войны (на материалах Саратовской и Самарской губерний). *Краеведческие чтения: докл. и сообщ. IV- VI чтений*. Саратов : изд-во Саратов. унта, 1994. С. 181–182.
320. Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 года. Санкт –Петербург, 1854 г. 450 с.
321. Тухватуліна О.С. Політика царського уряду щодо церковного життя іноземних колоністів Північного Приазов'я. *Науковий вісник «Гілея»: зб. наук. праць*. Київ, 2009. Спецвип. С. 54–62.
322. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных от 15 августа 1845 года. Комментарий к разделу второму «О преступлениях против веры и о нарушении ограждающих оную постановлений». Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва, 1988. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. 432 с.
323. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. По изданию 1885 г., Продолжению 1906 г. и позднейшим узаконениям. *Законы уголовные / сост. Н.А. Громов*. СПб., 1909.
324. Фелькерзам Г.Е. Политическая исповедь балтийского немца: речь чл. Гос. думы бар. Г.Г. Фелькерзама, произнес. в заседании Гос. думы 28 мая 1914 г. : прил. письмо Курлянд. Губернатора «О немецких колонистах" в ред. газ. «Вечер. время» от 28 мая 1914 г. Венден: электротип. О. Иепе, 1914. 17 с.
325. Хижняк А.А. Запорізька область. Географічні нариси. Запоріжжя, 1959. 118 с.
326. Хітрова Т.В. Типологічні особливості функціонування німецькомовної преси Запорізького краю початку XX століття. *Наукові записки Інституту*

- журналістики*. Київ: Ін-т журналістики Київ. нац. унту імені Т. Шевченка, 2005. Вип. 21. С. 10-14.
327. Ходченко Е.Е. Власть и меннониты в годы Первой мировой войны: Россия США Канада. *Питання німецької історії*. 2015. С. 92-114;
328. Ходченко О. Народ, який шукав свій шлях Вопросы германской истории. 2011. С. 72–86.
329. Хозяйственные замечания в России. Быт молочанских менонитских колоний. Сообщение из Третьего департамента государственных имуществ *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1841. Ч. 1. С. 553–562.
330. Хоменок О. С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838– 1916). *Очерк истории и библиографический указатель*. Одесса: АО БАХВА, 2003. 180 с.
331. Хрящевська Л. Переселення менонітів у південні райони України (історична демографія; регіональний аспект; меноніти; міграція) . *Краєзнавство* . 2009 р. № ?. С. 204–209.
332. *Центральний державний історичний архів України в м. Київ (Далі ЦДІАУК)*. Ф. 274. Оп. 4, спр. 457. 220 арк.
333. *ЦДІАУК*. Ф. 1335, оп. 1. спр. 1968. 308 арк.
334. *ЦДІАУК*. Ф. 1335, оп. 1, спр. 972. 205 арк.
335. *ЦДІАУК*. Ф. 442. Оп. 620 Спр. 148. 40 арк.
336. *ЦДІАУК*. Ф. 442. Оп. 690 Спр. 114. 31 арк.
337. *ЦДІАУК*. Ф. 442. Оп. 690 Спр. 70. 24 арк.
338. *ЦДІАУК*. Ф. 442 Оп. 618. Спр. 106. 37 арк.
339. *ЦДІАУК*. Ф. 442 Оп. 847. Спр. 417. 17 арк.
340. *ЦДІАУК*. Ф. 442. Оп. 618. Спр. 194. 21 арк.
341. *ЦДІАУК*. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 111. 59 арк.
342. *ЦДІАУК*. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 68. 29 арк.
343. *ЦДІАУК*. Ф. 385. Оп. 2. Спр. 53. 25 арк.
344. Чеботарева В. Г. Немецкие колонии Российской империи «государства в государстве». *Этнографическое обозрение*. 1997. № 1. С. 1–35.

345. Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев /И.В. Черказьянова. Санкт-Петербург: Б.и., 2004. 367 с.
346. Черказьянова И.В. Исторический опыт самоорганизации российских немцев в сфере образования. *Немцы России: исторический опыт* : мат. междунар. науч.- практ. конф. (г. Москва, 29-30 окт. 2007 г.). С. 92–96.
347. Черказьянова И.В. К 250-летию манифеста Императрицы Екатерины Второй о приглашении иностранных колонистов в Россию. [Электронный ресурс].Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/9785884312487/9785884312487_01.pdf
348. Черказьянова Передача немецких школ в Министерство народного просвещения: проблема взаимоотношений государства, церкви и общества. *Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII–XXI вв.)*: мат. XI междунар. науч. конф. (г. Москва, 13 нояб. 2006 г.). С. 136–151.
349. Чернова-Дёке Т.Н. Проблема лояльности и толерантности российских немцев в годы Первой мировой войны (в свете новейших отечественных исследований). *Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности*: мат. междунар. науч. конф. (г.Саратов, 14-19 сент. 2004 г.) / под ред. А.А. Германа. С. 236– 245.
350. Чумиков А.А. О переселении меннонитов в Россию с 1787 г. *Русская старина*. 1879. Т. 24. № 14. С. 126–147.
351. Шевчук Н.А. Землевладение причерноморских немцев в Одесском уезде (вторая половина XIX в. - 1917 г.) *Немцы в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности*: мат. междунар. науч. конф. Москва, 1999. С.52–61.
352. Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. Одесса, 1915. 83 с.
353. Шитюк Н. Немцы Юга Украины в Первой мировой войне *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Історичні науки. 2014. Вип. 38. С. 40–49.

354. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. Москва, 1916. 266 с.
355. Шульга И.И. Немцы Поволжья в российских вооруженных силах: воинская служба как фактор формирования патриотического сознания. Москва: АОО «Международный союз немецкой культуры», 2008. 176 с.
356. Эйхельберг Е.А. Немецкий вопрос в Государственной Думе. *Немецкий российский этнос: вехи истории*: мат. науч. конф. (г. Москва, 24–25 июня 1993 г.). Москва, 1994.
357. Эпп Д. Г. К вопросу о происхождении меннонитов. Пятигорск: Издание Г. А. Б., 1915. 34 с.
358. Юзбашева Н.Л. Колония Ямбург: становление и развитие (по документам Государственного архива Днепропетровской области) *Российское государство, общество и этнические немцы : основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.)*: мат. XI междунар. науч. конф. (г. Москва, 13 ноября 2006 г.) / под ред. А. А. Германа. С. 80–89.
359. Шевчук-Бела Я.В. Правове становище німців-лютеран на території Одеси та навколишніх колоній у конфесійному аспекті на протязі XIX століття *Правове життя сучасної України*: наук. конф. / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. Ю. М. Оборотов. Одеса: Фенікс, 2007. С. 74–76.
360. Шевчук-Бела Я.В. Особливості керування південними колоніями російської імперії в XIX ст. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. праць / кер. авт. кол. С.В. Ківалов, відп. за вип. Л.І. Кормич. Одеса: «Фенікс», 2010. Вип. 39. С. 611–618.
361. Шевчук-Бела Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 20 с.
362. Braun P. J. Der Molotschnaer MennonitenSchulrat. 1869–1919 / Bearb. von W. S?ss. G?ttingen, 2001.
363. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 92. S. 3.
364. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 147. S. 3.

365. Botschafter.– 1912.– № 56. S. 3.
366. Toews P. Mennonites and the search for military exemption: state concessions and conflicts in the 1870's / P. Toews Вопросы германской истории. 2007(2). S. 81– 106.
367. Friedenstimme. 1914. № 60. S. 7.
368. Friedenstimme. 1914. № 62. S. 2.
369. Friedenstimme. 1914. № 86.
370. Friedenstimme. 1914. № 87.
371. Friedenstimme. 1914. № 65. S. 3
372. Friedenstimme. 1914. № 72.
373. Friesen P ~1.The Mennovite Brotherhood in Russia (1789-1910): Transl. from the German 13oard of Christian Literatures General Conference of Mennonite Bretheren Churches. Fresno; Califomia, 1980.
374. Goertz H. The Molotschna settlement Winnipeg : CMBC, 1992. 250 p.
375. Staples J. R. Cross Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basin, 1783–1861. University of Toronto Press Incorporated, 2003. P. 81–84.
376. Johann VogtWagner Nach Russland zu neuen L?ndereien. Kniga 1 + 2. (In Russisch): Die Saga von den Wolgakolonisten BoD Books on Demand, 30 jul. 2015 y. 592 s.
377. Keller K. Die Deutschen Kolonien in S?dru?land (Neuaufgabe) / Konrad Keller. N?rnberg; M?nchen: Historischer Forschungsverein der Deutschen aus Russland e. V., 2000. 603 s.
378. Klassen I.P. Die Insel Chortitza. Steinbach, Manitoba, 1979. 126 s.
379. Leibbrandt G. Die deutschen Kolonien in Cherson und Bessarabien. Berichte der Gemeinde?mter ?ber Entstehung und Entwicklung der lutherischen Kolonien in der 1. H?lfte des 19. Jahrhunderts / Georg Leibbrandt. Stuttgart, Ausland u. HeimatVerl., 1926. 197 s.
380. Odessaer Zeitung .– 1863. 7 januar

